19. YÜZYIL BOLU ANITSAL YAPILARI

Yüksek Lisans Tezi

SERDAR GÖKKAYA

Eskişehir 2025

19. YÜZYIL BOLU ANITSAL YAPILARI

Serdar GÖKKAYA

Yüksek Lisans Tezi

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ERTUĞRUL

Anadolu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Haziran 2025

Eskişehir

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Serdar Gökkaya'nın "19. Yüzyıl Bolu Anıtsal Yapıları" başlıklı tezi 03/07/2025 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından değerlendirilerek "Anadolu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvanı Adı Soyadı **İmza**

Üye (Tez Danışmanı) : Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ERTUĞRUL

Üye : Prof. Dr. Nurdan KÜÇÜKHASKÖYLÜ

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Tülin YENİLİR

Prof. Dr. Nafiz Öncü CAN

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ÖZET

19. YÜZYIL BOLU ANITSAL YAPILARI

Serdar GÖKKAYA

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Haziran 2025

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi ZEYNEP ERTUĞRUL

19. Yüzyıl Bolu Anıtsal Yapıları başlıklı bu tezde Bolu il genelinde 19. Yüzyıl (1801 – 1900)'da inşa edilmiş olan anıtsal yapılar konu edinilmiştir.

Bolu, tarih boyunca birçok uygarlığın izlerini taşıyan bir şehir olmasına rağmen, özellikle 19. yüzyıla ait yapılar hakkında sınırlı bilgi bulunmaktadır. Tez, bu yapıları belgelemek, analiz etmek ve sanat değerlerini tartışmak amacıyla hazırlanmıştır. 19. yüzyılda Bolu il genelinde inşa edilmiş yapılar arasında çalışma konusu dahilinde üç farklı yapı tipi bulunmaktadır: camiler, hanlar ve kamu binaları. Bu çalışma kapsamında incelenen yapılardan 10'u cami, 2'si kamu binası ve 2'si han olmak üzere toplamda 14 yapı yer almaktadır. Bu yapılardan 7'si Bolu il merkezinde, 1'i Dörtdivan İlçesinde, 1'i Gerede İlçesinde, 1'i Mengen İlçesi Güney Köyü'nde, 2'si Göynük İlçesinde ve 2'si Seben İlçesinde yer almaktadır. İl merkezinde yer alan yapıların küçük bir alanda yoğunlaşması dikkat çekmektedir.

Osmanlı döneminde Yıldırım Bayezid'in imar faaliyetleriyle önemli yapılar kazanmıştır. Camiler genellikle küçük ölçekli ve tek mekânlıdır, ancak Yıldırım Bayezid Cami ve Merkez Çavuşlar Cami gibi büyük ve dikkat çekici yapılar da vardır. Hanlar ise ticari faaliyetlerin yapıldığı merkezlerdir ve Gerede Kiliseli Tüccar Hanı gibi önemli örnekler vardır. Kamu binaları arasında ise Hükümet Konağı ve Göynük Hükümet Konağı öne çıkar.

Anahtar Sözcükler: Bolu, 19. Yüzyıl, Anıtsal, Mimarlık, Geç Osmanlı

ABSTRACT

19TH CENTURY MONUMENTAL STRUCTURES OF BOLU

Serdar GÖKKAYA

Department of Art History

Graduate School of Anadolu University, June 2025

Supervisor: Dr. Zeynep ERTUĞRUL

This thesis titled "19th Century Monumental Structures of Bolu" focuses on the monumental structures built in Bolu province during the 19th century (1801-1900). Despite being a city with traces of various civilizations throughout history, limited information is available about the structures from the 19th century. This thesis aims to document, analyze, and discuss the artistic value of these structures. The study encompasses three main types of structures: mosques, inns, and public buildings. Of the 14 structures studied, 10 are mosques, 2 are public buildings, and 2 are inns. These structures are located in various parts of Bolu province, with 7 in the city center, 1 in Dörtdivan District, 1 in Gerede District, 1 in Mengen District's Güney Köyü, 2 in Göynük District, and 2 in Seben District.

During the Ottoman period, Bolu witnessed significant construction activities under Yıldırım Bayezid, resulting in notable structures. The mosques are generally small-scale and single-roomed, but there are also larger and more prominent mosques like the Yıldırım Bayezid Mosque and the Merkez Çavuşlar Mosque. The inns served as centers for commercial activities, with examples like the Gerede Kiliseli Merchant Inn. Among the public buildings, the Government Mansion and the Göynük Government Mansion stand out.

Keywords: Bolu, 19th Century, Monumental, Architecture, Late Ottoman

TEŞEKKÜR

Öncelikle, tez sürecim boyunca bilgi ve deneyimiyle bana yol gösteren, akademik bakış açımı geliştirmemde büyük katkıları olan çok değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Ertuğrul'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Yalnızca bir rehber değil, aynı zamanda sabrıyla, yapıcı eleştirileriyle ve güven verici tutumuyla bu zorlu süreçte daima yanımda olmuştur. Kendisinden aldığım akademik yönlendirme ve ilham için minnettarım.

Hem lisans hem de yüksek lisans eğitimim boyunca bilgi birikimlerini ve deneyimlerini benimle cömertçe paylaşan başta Bedia Yelda Uçkan, Nilgün Çöl, Nurdan Küçükhasköylü, Erol Altınsapan ve Hasan Yılmazyaşar olmak üzere Anadolu Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı hocalarına teşekkürü bir borç bilirim.

Araştırma sürecinde yardımlarını esirgemeyen, yapılarla ilgili belge, fotoğraf ve arşiv verilerini benimle paylaşan Bolu Belediyesi personeli restoratör Senem Karabıyık Kan'a ve Bolu Belediyesi Yayınları kaynaklarına ulaşmamı sağlayan değerli hocam Melek Özdemir başta olmak üzere, Bolu Belediyesi, Bolu İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ve Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi çalışanlarına teşekkür ederim.

Araştırma sürecinde, yapıların fotoğraflanması aşamasında bana büyük destek olan başta değerli arkadaşım Gonca Bavku olmak üzere Cemre Kuşaklı'ya ve eşi Gönül Kuşaklı'ya içtenlikle teşekkür ederim. Verdikleri emek ve gösterdikleri özveri, çalışmamın saha kısmında önemli bir rol oynamıştır.

Benden desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, bu zorlu süreci birlikte omuzladığımız değerli sınıf arkadaşım ve kader ortağım Alev Ülaç'a da en içten teşekkürlerimi sunarım.

Tezimin her bir satırını kendi tezi gibi büyük bir dikkatle okuyarak, anlatım bozukluklarını sabırla düzelten, anlam karmaşalarını fark etmemde bana ışık tutan, hangi sıfatı yazarsam yazayım yetersiz kalacak olan canım dostum, Beyza Varol'a en derin teşekkürlerimi sunuyorum. Yalnızca bir okuyucu değil, adeta bu sürecin görünmeyen ortağıydı. Moralimin en çok düştüğü anlarda bile yapıcı yorumlarıyla beni yeniden motive etti; kelimelerime, cümlelerime değer kattı. Onun emeği ve içten desteği olmasaydı bu tez asla aynı nitelikte olmazdı. Dostluğu, anlayışı ve yanımda olduğunu hissettiren varlığı benim için bu sürecin en kıymetli hediyelerindendir.

Bazı yapıların kitabelerinin ve hat yazılarının okunmasında bilgi ve desteğiyle katkıda bulunan, dikkatli ve titiz yaklaşımı sayesinde detayların doğru ve anlamlı bir şekilde yorumlanabilmesini sağlayan değerli arkadaşım Elif Ayar'a ve Emrah Boz'a ayrıca teşekkür ederim.

Zor zamanlarımda yanımda olup bana moral veren, bir tebessümle ya da bir mesajla yeniden motive olmamı sağlayan değerli dostlarım Büşra Damgacıoğlu, Ozan Kahrıman, Şevval Tuğçe Gören, Tuğçe Özden ve Mesutcan Atasoy'a en içten duygularımla teşekkür ederim. Akademik yolculuğumun bu zorlu döneminde yalnız olmadığımı hissettiren, yeri geldiğinde bir omuz, yeri geldiğinde bir rehber olan arkadaşlarımın desteği benim için tarifsizdi. Paylaştığımız tüm anılar, bu çalışmayı sadece bir tez değil; aynı zamanda birlikte yazılmış bir emek ve dostluk hikayesi haline getirdi.

Yüksek lisans eğitimim boyunca ve tez süresince beni sabırla destekleyen, her zaman yanımda olduklarını hissettiren aileme en derin teşekkürlerimi sunuyorum. Özellikle canım annem Ümran Gökkaya ve babam Nedim Gökkaya'ya, biricik babaannem Mahmure Gökkaya'ya, kıymetli kardeşim Serhan Gökkaya'ya ve yanımda olamasalar da desteklerini her zaman hissettiren sevgili halalarım Nevin Paşagil ve Nermin Akdağ'a gönülden teşekkür ederim. Onların manevi desteği, sevgisi ve anlayışı bu süreci hem daha kolay hem de çok daha anlamlı kılmıştır.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan "Bilimsel İntihal Tespit Programı"yla tarandığını ve hiçbir şekilde "intihal içermediğini" beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Serdar GÖKKAYA

ÜRETKEN YAPAY ZEKÂ KULLANIM BEYANI

Bu tezi hazırlarken (örneğin ChatGPT, Gemini, DALL-E vb.) üretken yapay zekâ programlarından destek aldığımı beyan ederim. Tezin hazırlığı aşamasında üretken yapay zekâ programlarından çeviri ve düzenleme desteği aldım. Üretken yapay zekâ programlarından aldığım bilgilerin doğruluğunu kontrol ettiğimi bildiririm.

Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Serdar GÖKKAYA

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI i

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI ii

ÖZET iii

ABSTRACT iv

TEŞEKKÜR v

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ vii

ÜRETKEN YAPAY ZEKÂ KULLANIM BEYANI viii

İÇİNDEKİLER ix

GÖRSELLER LİSTESİ xii

TABLO LİSTESİ xxi

EKLER LİSTESİ xxii

1. GİRİŞ 1

1.1. Konu ve Sınırlılıklar 1

1.2. Amaç, Önem ve Sorunlar 2

1.3. Yöntem ve İçerik 3

2. BOLU TARİHİ 6

2.1. Osmanlı Dönemi Öncesinde Bolu 6

2.2. Osmanlı Döneminde Bolu 9

2.2.1. 19. Yüzyılda Bolu 11

3. 19. YÜZYIL BOLU ANITSAL YAPILARI 13

3.1. BOLU 13

3.1.1. YUKARI TAŞHAN 13

3.1.2 HÜKÜMET KONAĞI 22

3.1.3 AĞDA CAMİ 37

3.1.4. KARAMANLI CAMİ 45

3.1.5. YILDIRIM BAYEZİD CAMİ 52

3.1.6. KEÇECİ MEHMET CAMİ 73

3.1.7. TABAKLAR CAMİ 78

3.2. DÖRTDİVAN 86

3.2.1.MERKEZ ÇAVUŞLAR CAMİ 86

3.3. MENGEN 103

3.3.1. GÜNEY KÖYÜ CAMİ 103

3.4. GÖYNÜK 123

3.4.1. GAZİ SÜLEYMAN PAŞA CAMİ 123

3.4.2. HÜKÜMET KONAĞI 133

3.5 GEREDE 143

3.5.1. KİLİSELİ HAN (TÜCCAR HANI) 143

3.6. SEBEN 152

3.6.1. NİMETLİ KÖYÜ CAMİ 152

3.6.2. DEDELER KÖYÜ CAMİ 165

4. DEĞERLENDİRME 176

4.1. Baniler ve Adına Yapı İnşa Edilen Kişiler 176

4.1.1. Hüsrev Paşa (Koca) 178

4.1.2. Kami Efendi 179

4.1.3 Tahsin Ağa 179

4.1.4. Hacı Abdullah Ağa 179

4.1.5. Sakaoğlu Memiş Ağa 179

4.2. Mimar ve Sanatçılar 179

4.3. Yapı ve Plan Tipleri 180

4.3.1. Kamu Yapıları 182

4.3.2. Dini Yapılar 183

4.3.3. Ticari Yapılar 186

4.4. Yapı Birimleri ve Mimari Elemanlar 189

4.4.1. Minare 189

4.4.2. Mihrap 193

4.4.3. Minber 196

4.4.4. Revaklı Giriş 197

4.4.5. Örtü Sistemi ve Taşıyıcı Elemanlar 197

4.5. Malzeme Teknik 201

4.6. Süsleme 202

5. SONUÇ 211

KAYNAKÇA 225

EKLER 231

GÖRSELLER LİSTESİ

Görsel 1: *Yukarı Taşhan İnşa Kitabesi* 13
Görsel 2: *Yukarı Taşhan Planı* 18
Görsel 3: *Yukarı Taşhan Kesiti* 18
Görsel 4: *Yukarı Taşhan Giriş Kapısı* 19
Görsel 5: *Yukarı Taşhan Giriş Eyvanı* 19
Görsel 6: *Yukarı Taşhan Avlusu* 19
Görsel 7: *Yukarı Taşhan Avlusu* 20
Görsel 8: *Yukarı Taşhan Üst Kat Güney Koridor* 20
Görsel 9: *Yukarı Taşhan Avlusu* 20
Görsel 10: *Yukarı Taşhan – 1942 (Kaynak: Sebilci Dergisi)* 21
Görsel 11: *Yukarı Taşhan – 1942 (Kaynak: Sebilci Dergisi)* 21
Görsel 12: *Bolu Hükümet Konağı Giriş Kat Planı (Topçubaşı, 2009, a.g.k., s. 229'dan düzenlenerek)* 26
Görsel 13: *Bolu Hükümet Konağı Birinci Kat Planı (Topçubaşı, 2009, a.g.k., s. 229'dan düzenlenerek)* 26
Görsel 14: *Bolu Hükümet Konağı Giriş Cephesi (Kuzey Cephe)* 27
Görsel 15.: *Bolu Hükümet Konağı Doğu Cephe* 27
Görsel 16: *Bolu Hükümet Konağı Batı Cephe* 28
Görsel 17: *Bolu Hükümet Konağı Güney Cephe* 28
Görsel 18: Hükümet Konağı Giriş Bölümünde Bulunan Devşirme Sütunlar 29
Görsel 19: Hükümet konağı Giriş Bölümü 29
Görsel 20: *Devşirme Sütun Başlığı* 29
Görsel 21: *Giriş Bölümü Üstünde Yer Alan Alınlık* 30
Görsel 22: *Giriş Bölümü Üstünde Yer Alan Alınlık Detayı* 30
Görsel 23: *Köşelerdeki Çıkmaların Üstünde Bulunan Alınlık* 31
Görsel 24: *Köşelerdeki Çıkmaların Üstünde Bulunan Alınlık Detay* 31
Görsel 25: *Yan Cephe Çıkmalarının Üstünde Bulunan Alınlıklar* 32
Görsel 26: *Hükümet Konağı Zemin Kat Koridor* 32
Görsel 27: *Hükümet Konağı Birinci Kat Koridor* 33
Görsel 28: *Hükümet Konağı Merdivenler* 33
Görsel 29: *Hükümet Konağı Merdivenler* 34
Görsel 30: *Hükümet Konağı Pirinç Kapı Kolları* 34

Görsel 31: *Hükümet Konağı 1926 Yangını (Kaynak: Bolu Valiliği)* 35
Görsel 32: *Hükümet Konağı 1944 Depremi (Kaynak: Nevzat Özdemir)* 35
Görsel 33: *Hükümet Konağı (Kaynak: Bolu Valiliği)* 36
Görsel 34: *Hükümet Konağı-1976 (Kaynak: Burak Kasaboğlu)* 36
Görsel 35: *Ağda Cami Güney Cephe* 40
Görsel 36: *Ağda Cami Doğu ve Güney Cephe* 40
Görsel 37: *Ağda Cami Giriş Bölümü* 41
Görsel 38: *Ağda Cami Harimi* 42
Görsel 39: *Ağda Cami Kadınlar Mahfili (üstte) ve Müezzin Mahfili (altta)* 42
Görsel 40: *Ağda Cami Mihrabı* 43
Görsel 41: *Ağda Cami Minberi* 43
Görsel 42: *Ağda Cami Tavanı* 43
Görsel 43: *Ağda Cami Tavan Göbeği Detayı* 44
Görsel 44: *Ağda Cami Minaresi Şerefe Detayı* 44
Görsel 45: *Karamanlı Cami Batı Cephe* 47
Görsel 46: *Karamanlı Cami Güney ve Doğu Cephe* 47
Görsel 47: *Karamanlı Cami Kuzey Cephe (Giriş Cephesi)* 48
Görsel 48: *Karamanlı Cami Harimi* 49
Görsel 49: *Karamanlı Cami Kadınlar Mahfili* 49
Görsel 50: *Karamanlı Cami Tavanı* 50
Görsel 51: *Karamanlı Cami Tavan Göbeği Detayı* 50
Görsel 52: *Karamanlı Cami Giriş Bölümü (içeriden)* 51
Görsel 53: *Karamanlı Cami Giriş Kapısı* 51
Görsel 54: *Karamanlı Cami Giriş Bölümünün Üstünde Bulunan Kuş Evleri* 51
Görsel 55: *Yıldırım Bayezid Cami Harim Planı (Yüksel, 1990, Bolu Yıldırım Beyazıt Külliyesi, Hamamlar ve İmaret Cami'nden düzenlenerek)* 57
Görsel 56: *Yıldırım Bayezid Cami Kadınlar Mahfili Planı (Yüksel, 1990, a.g.k.,'dan düzenlenerek)* 58
Görsel 57: *Yıldırım Bayezid Cami Bodrum Kat Planı (Yüksel, 1990, a.g.k.,'dan düzenlenerek)* 59
Görsel 58: *Yıldırım Bayezid Cami Kesiti (Yüksel, 1990, a.g.k.,'dan düzenlenerek)* 59
Görsel 59: *Yıldırım Bayezid Cami Batı ve Güney Cephe* 60

Görsel 60: *Yıldırım Bayezid Cami Doğu Cephe* 60
Görsel 61: *Yıldırım Bayezid Cami Kuzey Cephe* 61
Görsel 62: *Yıldırım Bayezid Cami Son Cemaat Yeri Giriş Kapısı* 61
Görsel 63: *Yıldırım Bayezid Cami Giriş Kapısı* 61
Görsel 64: *Yıldırım Bayezid Cami Son Cemaat Yeri* 62
Görsel 65: *Son Cemaat Yeri* 62
Görsel 66: *Son Cemaat Yeri Tavan Detayı* 62
Görsel 67: *Yıldırım Bayezid Cami Harim Bölümü* 63
Görsel 68: *Yıldırım Bayezid Cami Harim Bölümü* 64
Görsel 69: *Yıldırım Bayezid Cami Harim Bölümü Ana Kubbe* 64
Görsel 70: *Yıldırım Bayezid Cami Harim Bölümü Ana Kubbe Tavan Göbeği* 65
Görsel 71: *Yıldırım Bayezid Cami Kadınlar Mahfili* 65
Görsel 72: *Yıldırım Bayezid Cami Kadınlar Mahfili* 66
Görsel 73: *Yıldırım Bayezid Cami Minberi* 66
Görsel 74: *Yıldırım Bayezid Cami Mihrap Nişi* 67
Görsel 75: *Yıldırım Bayezid Cami Mihrap Nişi Kavsarası ve Süsleme Detayları* 67
Görsel 76: *Yıldırım Bayezid Cami Mihrap Süsleme Detayları* 68
Görsel 77: *Yıldırım Bayezid Cami Minber Süsleme Detayı* 68
Görsel 78: *Yıldırım Bayezid Cami Payeleri Üzerinde Bulunan 1 No'lu Pano* 69
Görsel 79: *Yıldırım Bayezid Cami Payeleri Üzerinde Bulunan 2 No'lu Pano* 69
Görsel 80: *Yıldırım Bayezid Cami Minare Detayı* 70
Görsel 81: *Yıldırım Bayezid Cami Cephe Detayı* 70
Görsel 82: *Yıldırım Bayezid Cami Harim Bölümü -1928 (Kaynak: Alman Arkeoloji Enstitüsü)* 71
Görsel 83: *Yıldırım Bayezid Cami 1944 Depreminde Yıkılan Kubbesi* 71
Görsel 84: *Yıldırım Bayezid Cami Genel Görünüm (Kaynak: Yıldız Fotoğraf Arşivi)* 72
Görsel 85: *Keçeci Mehmet Cami Batı ve Güney Cephe* 75
Görsel 86: *Keçeci Mehmet Cami Kuzey Cephe ve Giriş Revakı* 75
Görsel 87: *Keçeci Mehmet Cami Harim Bölümü* 76
Görsel 88: *Keçeci Mehmet Cami Harim Bölümü* 76
Görsel 89: *Keçeci Mehmet Cami Kadınlar Mahfili ve Müezzin Mahfili* 77
Görsel 90: *Keçeci Mehmet Cami Mihrap Nişi ve Minberi* 77

Görsel 91: *Tabaklar Cami İnşa Kitabesi* 78
Görsel 92: *Tabaklar Cami Kuzey Cephe* 81
Görsel 93: *Tabaklar Cami Giriş Revakı* 81
Görsel 94: *Tabaklar Cami Harim Bölümü* 82
Görsel 95: *Tabaklar Cami Kadınlar Mahfili ve Müezzin Mahfili* 82
Görsel 96: *Tabaklar Cami Mihrap Nişi* 83
Görsel 97: *Tabaklar Cami Minberi* 84
Görsel 98: *Tabaklar Cami Kubbe Detayı* 85
Görsel 99: *Tabaklar Cami Kubbe Geçiş Elemanı Detayı* 85
Görsel 100: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami 1. Kitabe* 86
Görsel 101: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami 2. Kitabe* 88
Görsel 102: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Doğu Cephe* 93
Görsel 103: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Kuzey Cephe* 93
Görsel 104: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Doğu Cephe* 94
Görsel 105: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Doğu Cephe Giriş Sundurması* .. 94
Görsel 106: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Doğu Giriş Kapısı* 95
Görsel 107: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Doğu Giriş Kapısı Kilit Taşı Detayı* 95
Görsel 108: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Batı Giriş Sundurması Üstünde Yer Alan Yazıt* 96
Görsel 109: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Batı Giriş Kapısı* 96
Görsel 110: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Batı Giriş Kapısı Kilit Taşı Detayı* 97
Görsel 111: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Son Cemaat Yeri* 97
Görsel 112: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Müezzin Mahfili* 98
Görsel 113: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Harim Bölümü* 98
Görsel 114: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Harim Bölümü* 99
Görsel 115: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Harim Bölümü ve Kadınlar Mahfili* 99
Görsel 116: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Kadınlar Mahfili* 100
Görsel 117: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Kubbeleri* 100
Görsel 118: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Tavan Süsleme Detayı* 101

Görsel 119: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Kubbe Eteklerinde Yer Alan Süsleme Detayı* 101
Görsel 120: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Minberi* 102
Görsel 121: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Camisinde Bulunan Sanduka* 102
Görsel 122: *Mengen Güney Köyü Cami İnşa Kitabesi* 103
Görsel 123: *Mengen Güney Köyü Cami Genel Görünüm* 108
Görsel 124: *Mengen Güney Köyü Cami Kuzey Cephe ve Giriş Revakı* 108
Görsel 125: *Mengen Güney Köyü Cami Batı Cephe* 109
Görsel 126: *Mengen Güney Köyü Cami Güney ve Doğu Cephe* 109
Görsel 127: *Mengen Güney Köyü Cami Harim Bölümü* 110
Görsel 128: *Mengen Güney Köyü Cami Harim Bölümü* 110
Görsel 129: *Mengen Güney Köyü Cami Kadınlar Mahfili ve Müezzin Mahfili* .. 111
Görsel 130: *Mengen Güney Köyü Cami Mihrap Nişi* 111
Görsel 131: *Mengen Güney Köyü Cami Minberi* 112
Görsel 132: *Mengen Güney Köyü Cami 1 No'lu Devşirme Levha* 112
Görsel 133: *Mengen Güney Köyü Cami 2 No'lu Devşirme Levha* 113
Görsel 134: *Mengen Güney Köyü Cami 3 No'lu Devşirme Levha* 113
Görsel 135: *Mengen Güney Köyü Cami 4 No'lu Devşirme Levha* 114
Görsel 136: *Mengen Güney Köyü Cami 5 No'lu Devşirme Levha* 114
Görsel 137: *Mengen Güney Köyü Cami 6 No'lu Devşirme Levha* 115
Görsel 138: *Mengen Güney Köyü Cami 7 No'lu Devşirme Levha* 115
Görsel 139: *Mengen Güney Köyü Cami 8 No'lu Devşirme Levha* 116
Görsel 140: *Mengen Güney Köyü Cami 9 No'lu Devşirme Malzeme* 116
Görsel 141: *Mengen Güney Köyü Cami 10 No'lu Devşirme Malzeme* 117
Görsel 142: *Mengen Güney Köyü Cami 11 No'lu Devşirme Malzeme* 117
Görsel 143: *Mengen Güney Köyü Cami Kuzeybatı Köşede Yer Alan 12 No'lu Devşirme Malzeme* 118
Görsel 144: *Mengen Güney Köyü Cami Batı Cephe ve 13 No'lu Devşirme Malzeme* 118
Görsel 145: *Mengen Güney Köyü Cami 13 No'lu Devşirme Malzeme* 119
Görsel 146: *Mengen Güney Köyü Cami Pencere Sövesinde Kullanılan 14 No'lu Devşirme Malzeme (Dıştan)* 119
Görsel 147: *Mengen Güney Köyü Cami 14 No'luDevşirme Malzeme (İçten)* 119

Görsel 148: *Mengen Güney Köyü Cami 15 No'lu Devşirme Malzeme* 120
Görsel 149: *Mengen Güney Köyü Cami 16 No'lu Devşirme Malzeme* 120
Görsel 150: *Mengen Güney Köyü Cami 17 No'lu Devşirme Malzeme* 121
Görsel 151: *Mengen Güney Köyü Cami 18 No'lu Devşirme Malzeme* 121
Görsel 152: *Mengen Güney Köyü Cami Restorasyon Öncesi- 2013 (Kaynak: https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bolu/kulturenvanteri/mengen-guney-koyu-eski-koy-camisi)(E.T. 11.03.2024)* 122
Görsel 153: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Kuzey Cephe (Giriş Cephesi)* . 127
Görsel 154: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Güney Cephe* 127
Görsel 155: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Doğu Cephe* 128
Görsel 156: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Son Cemaat Yeri* 128
Görsel 157: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Harim ile Son Cemaat Yeri Arasındaki Kapı* 129
Görsel 158: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Harim Bölümü* 129
Görsel 159: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Kadınlar Mahfili ve Müezzin Mahfili* 130
Görsel 160: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Kırlangıç Tavan* 130
Görsel 161: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Tavan Göbeği Detayı* 131
Görsel 162: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Mihrap Nişi* 131
Görsel 163: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Minberi* 131
Görsel 164: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Pencere Detayı (İçeriden)* 132
Görsel 165: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Pencere Detayı (Dışardan)* 132
Görsel 166: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Pencere Süsleme Detayı* 132
Görsel 167: *Göynük Hükümet Konağı İnşa Kitabesi* 133
Görsel 168: *Göynük Hükümet Konağı Kuzeydoğu Cephe* 138
Görsel 169: *Göynük Hükümet Konağı Kuzeybatı Cephe* 138
Görsel 170: *Göynük Hükümet Konağı Güneybatı Cephe* 139
Görsel 172: *Göynük Hükümet Konağı Güneybatı Giriş Kapısı* 139
Görsel 171: *Göynük Hükümet Konağı Kuzeydoğu Giriş Kapısı* 139
Görsel 173: *Göynük Hükümet Konağı Zemin Kat Giriş Bölümü* 140
Görsel 174: *Göynük Hükümet Konağı 1. Kat Koridor* 140
Görsel 175: *Göynük Hükümet Konağı -1. Kat Koridor* 141

Görsel 176: *Göynük Hükümet Konağı -1. Kat ile Zemin Katı Bağlayan Merdiven* 141
Görsel 177: *Göynük Hükümet Konağı Zemin Kat ile 1. Katı Bağlayan Merdiven* 141
Görsel 178: *Göynük Hükümet Konağı 1. Kat Kuzeydoğu Oda* 142
Görsel 179: *Göynük Hükümet Konağı 1. Kat Tavan Göbeği* 142
Görsel 180: *Gerede Kiliseli Han Doğu Cephe* 146
Görsel 181: *Gerede Kiliseli Han Doğu Cephe* 146
Görsel 182: *Gerede Kiliseli Han Batı Cephe* 147
Görsel 183: *Gerede Kiliseli Han Güney Cephe (Giriş Cephesi)* 147
Görsel 184: *Gerede Kiliseli Han Güney Alınlık Altında Bulunan Pencerenin Kilit Taşı Detayı (Maşallah 1315)* 148
Görsel 185: *Gerede Kiliseli Han Kuzey Alınlık Altında Bulunan Pencerenin Kilit Taşı Detayı* 148
Görsel 186: *Gerede Kiliseli Han Giriş Kapısı Kilit Taşı Detayı (Kaynak: https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/tarihi-kiliseli-tuccar-hani-restore-edilecek-379803.html)(E.T. 03.05.2024)* 149
Görsel 187: *Gerede Kiliseli Han Avlusu (Restorasyon Öncesi, Kaynak: https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bolu/kulturenvanteri/kiliseli-han)(E.T. 03.05.2024)* 149
Görsel 188: *Gerede Kiliseli Han Avlusu (Restorasyon Öncesi, Kaynak: https://www.bolununsesi.com/haber/156854/kiliseli-tuccar-hani-turizme-kazandirilmali)(E.T. 03.05.2024)* 150
Görsel 189: *Gerede Kiliseli Han Avlusu (Restorasyon Sırasında, Kaynak: https://www.arkeolojikhaber.com/haber-kiliseli-tuccar-hani-restore-edilecek-15805/)(E.T. 03.05.2024)* 150
Görsel 190: *Gerede Kiliseli Han Avlusu (Restorasyon Sırasında, Kaynak: https://www.arkeolojikhaber.com/haber-kiliseli-tuccar-hani-restore-edilecek-15805/)(E.T. 03.05.2024)* 151
Görsel 191: *Seben Nimetli Köyü Cami Kitabesi* 152
Görsel 192: *Seben Nimetli Köyü Cami Toplanma Odası Kuzey Duvarda Bulunan Süsleme* 154

Görsel 193: *Seben Nimetli Köyü Cami Toplanma Odası Batı Duvar İbrik Tasviri* 154
Görsel 194: *Seben Nimetli Köyü Cami Kuzey ve Batı Cephe* 156
Görsel 195: *Seben Nimetli Köyü Cami Batı ve Güney Cephe* 156
Görsel 196: *Seben Nimetli Köyü Cami Doğu Cephe* 157
Görsel 197: *Seben Nimetli Köyü Cami Mutfak Bölümü ve Ocak Nişi* 157
Görsel 198: *Seben Nimetli Köyü Cami Mutfak Bölümü* 158
Görsel 199: *Seben Nimetli Köyü Cami Harim Bölümü* 158
Görsel 200: *Seben Nimetli Köyü Cami Harim Bölümü* 159
Görsel 201: *Seben Nimetli Köyü Cami Kadınlar Mahfili Müezzin Mahfili* 159
Görsel 202: *Seben Nimetli Köyü Cami Kadınlar Mahfili* 160
Görsel 203: *Seben Nimetli Köyü Cami Ahşap Tavanı* 160
Görsel 204: *Seben Nimetli Köyü Cami Tavan Göbeği Detayı* 161
Görsel 205: *Seben Nimetli Köyü Cami Toplanma Odası* 161
Görsel 206: *Seben Nimetli Köyü Cami Toplanma Odası* 162
Görsel 207: *Seben Nimetli Köyü Cami Toplanma Odası Güney Duvarda Bulunan Kalem işi Süsleme* 162
Görsel 208: *Seben Nimetli Köyü Cami Batı Duvarda Bulunan Kalem işi Süsleme* 163
Görsel 209: *Seben Nimetli Köyü Cami Minare Şerefe Detayı* 163
Görsel 210: *Seben Nimetli Köyü Cami Minare Detayı* 164
Görsel 211: *Seben Dedeler Köyü Cami Giriş Kapsı Üst Pervazı* 165
Görsel 212: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Kuzey Cephe* 168
Görsel 213: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Doğu Cephe* 168
Görsel 214: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Doğu Cephe* 169
Görsel 215: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Batı Cephe* 169
Görsel 216: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Güney Cephe* 170
Görsel 217: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Son Cemaat Yeri* 170
Görsel 218: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Son Cemaat Yeri* 171
Görsel 219: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Giriş Kapısı Sol Kanat* 171
Görsel 220: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Giriş Kapısı Sağ Kanat* 171
Görsel 221: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Harim Bölümü ve Alt Kat Mahfil* 172

Görsel 222: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Harim Bölümü* 172
Görsel 223: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Kadınlar Mahfili* 173
Görsel 224: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Kadınlar Mahfili* 173
Görsel 225: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Mihrap Nişi ve Minberi* 174
Görsel 226: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Mihrap Nişi* 174
Görsel 227: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Tavan Göbeği Detayı* 175
Görsel 228: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Kadınlar Mahfili ve Tavan Arasını Bağlayan Merdiven* 175

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: *Malzeme Kullanımına Göre Bolu Anıtsal Yapıları* 208
Tablo 2: *Mimari Elemanlarına Göre Bolu Anıtsal Yapıları* 209
Tablo 3: *Süsleme Özelliklerine Göre Bolu Anıtsal Yapıları* 210

EKLER LİSTESİ

Ek 1: 19. *Yüzyıl Bolu Anıtsal Yapıları* 231
Ek 2: *19. Yüzyıl Bolu Anıtsal Yapıları İl Genelinde Dağılımları* 231
Ek 3: *Bolu İl Merkezinde Yer Alan Yapıların Dağılımı* 232
Ek 4: *Göynük İlçe Merkezinde Yer Alan Yapıların Dağılımı* 232
Ek 5: *Seben İlçesinde Yer Alan Yapıların Dağılımı* 233
Ek 6: BOA., ŞD., 130/36 234
Ek 7: BOA., İ.EV., 16/76 235
Ek 8: BOA., BEO., 407/30466 236
Ek 9: BOA., BEO., 906/67950 237
Ek 10: BOA., ŞD., 139/56 238
Ek 11: BOA., DH.MKT., 2321/23 239
Ek 12: BOA., DH.MKT., 1351/29 240
Ek 13: BOA., DH.MKT., 1474/10 241
Ek 14: BOA., İ.DH., 1122/87731 242
Ek 15: BOA., İE.EV., 6/646 243

1. GİRİŞ

1.1. Konu ve Sınırlılıklar

"19. Yüzyıl Bolu Anıtsal Yapıları" başlıklı bu tezin kapsamını, Bolu il genelinde 19.yyda (1801 – 1900) inşa edilmiş yapılar oluşturmaktadır.

Bolu, tarih öncesi ve tarih sonrası Hititler, Bithynler, Romalılar ve Osmanlılar gibi pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır ancak Roma Dönemi öncesine ait pek fazla yapı günümüze gelememiştir. Roma Döneminden ise İmparator Hadrianus tarafından yaptırılan bir tapınak kalıntısı ve yine bu döneme ait bir stadion kalıntısı günümüze ulaşmıştır. Yapılan kazılar sonucu gün yüzüne çıkartılan bu stadionun Karadeniz Bölgesi'nin tek stadionu olduğu söylenmektedir.

Bu kapsam dahilinde Türk Devletlerinden Osmanlı Dönemi öncesinden -kalıntılar hariç- saptanan yapılar yok denecek kadar azdır. Fethinden Cumhuriyete kadar olan süreçte Bolu'nun imarında en büyük pay Yıldırım Bayezid'a aittir. Bolu'da inşa edilmiş yapılar içinde tespit edilmiş en eski yapı, Mudurnu İlçesinde yer alan I. Murad döneminde oğlu Şehzade Bayezid tarafından 1382 yılında yaptırılan Yıldırım Külliyesi'dir. Bu külliye cami, hamam ve medreseden oluşmaktadır ancak medresesi günümüze gelememiştir. Bu tarihten yaklaşık yedi sene sonra yine Yıldırım Bayezid tarafından Bolu İl Merkezine bir külliye daha inşa ettirilmiştir. Söz konusu külliye cami, hamam, medrese ve kütüphaneden oluşmaktadır ancak özgün halini koruyan sadece Orta Hamam olarak isimlendirilen hamam günümüze gelebilmiştir. Külliyenin camisi yüksek ihtimalle ahşaptan olduğundan 1891 yılında büyük bir yangın geçirerek kullanılamaz hale gelmiş, 1899 – 1900 yılında ise II. Abdülhamid'in emri ve halkın da yardımlarıyla günümüzdeki cami yapılmıştır. Günümüzdeki cami yine Yıldırım Bayezid Cami olarak anılmaktadır.

Bolu il genelinde 19. yüzyılda inşa edilen birçok yapı bulunmaktadır ve bu yapılar geniş bir yelpazede yer almaktadır, konut mimarisi de dahil olmak üzere çeşitli tiplerde yapılar mevcuttur. Fethinden Cumhuriyete kadar olan dönemde anıtsal yapılar olarak kabul edilen yapıların sayısı ise 150'nin üzerindedir. Bununla birlikte, genel olarak 19. yüzyılda inşa edilen yapıların, diğer dönem yapılarına kıyasla daha az bilinmesi hatta gözden kaçırılması ve üzerinde çok az çalışma yapılması nedeniyle, tezin kapsamı sadece 14 anıtsal yapı ile sınırlandırılmıştır.

1.2. Amaç, Önem ve Sorunlar

Bolu'da 19. yüzyıl (1801-1900)'da inşa edilmiş olan yapıların mimari tespit, belgeleme, analiz ve sanat değerlerinin tartışılması bu tezin öncelikli amacıdır.

Bolu'da fethinden Cumhuriyet dönemine kadar inşa edilmiş yapıların literatürde kapsamlı bir bilimsel çalışmanın eksikliği, bu çalışmanın seçimi ve amacını belirleyen temel faktör olmuştur. Mevcut bilimsel çalışmaların genellikle 19. yüzyıl öncesi döneme ve çoğunlukla il merkezinde bulunan yapılara odaklanması nedeniyle, bu araştırma 19. yüzyıl ile sınırlandırılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Bolu'da bu dönemde inşa edilmiş yapıların incelenmesiyle, tarihsel ve mimari özelliklerinin daha kapsamlı bir şekilde ortaya konulması ve literatüre katkıda bulunmaktır.

19. yüzyıldan günümüze ulaşan belge ve bulguların ışığında ortaya çıkan yeni tespitlerin analizi; yapıların, özellikle restorasyon süreçlerine bağlı olarak zaman içinde geçirdikleri değişimlerin belirlenmesi; kaynaklarda yer almayan ancak 19. yüzyıl yapısı olduğu düşünülen yapılara ilişkin sorunlar ve dönemin mimarisinin tüm unsurları ile kapsamlı bir şekilde değerlendirilmemiş olması, bu çalışmanın temel nedenlerini teşkil etmektedir. Bu nedenler, tez çalışmamızın önemini ortaya koymakta olup, çalışma sonucunda ulaşılması amaçlanan hedefleri içermektedir.

Tezin içeriği doğrultusunda öncelikli olarak, ele aldığımız yerleşim ve yapıların tarihsel bağlamını sağlamak amacıyla, 19. yüzyılda Bolu tarihine ilişkin literatürde yer alan bilgilerin ve dönem kaynaklarına yansıyan verilerin titizlikle araştırılması hedeflenmiştir. Bu araştırma, dönemin tarihsel sürecini kesintisiz bir bütünlük içinde aktarmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, 19. yüzyıl Bolu'sunun tarihsel ve kültürel yapısını kapsamlı bir şekilde incelemek, çalışmamızın ana hedefleri arasındadır.

Bolu'nun fethinden Cumhuriyet dönemine kadar uzanan süreçte, literatürde kapsamlı ve genel kabul görmüş çalışmaların sayısının oldukça az olduğu gözlemlenmektedir. Bu durumun güncelliğini koruyan bir sorun olarak devam etmesinin başlıca nedeni, Bolu tarihi ile ilgili günümüze ışık tutacak kaynakların oldukça sınırlı olmasıdır. Döneme ait belgeler arasında az sayıda kitabe ve vakfiye bulunmakta olup, Osmanlı Arşivlerinde yer alan birkaç yazılı belge dönemin tarihine sınırlı da olsa katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda, mevcut kaynakların yetersizliği Bolu tarihi çalışmalarının önündeki en büyük engellerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Karşılaşılan bir diğer önemli zorluk, 19. yüzyılda inşa edilmiş olan yapıların arşivcilik ve belgeleme açısından diğer dönemlere göre daha fazla kayda geçmiş olmalarına rağmen, incelenen yapıların sadece beşinin banisinin ve sadece bir yapının mimarının ya da ustasının (kesin olmamakla birlikte) bilinmesidir. Ayrıca, bu isimlerin çoğunun hakkında yeterli bilgiye ulaşılamaması, çalışmanın bir başka amacı olan dönemin mimar ve sanatçılarına dair değerlendirmedeki en önemli sorunlardan biridir.

İncelenen yapıların birkaçında, alan çalışmasının devam ettiği süre içinde onarım çalışmalarının yapılması nedeniyle ilgili yapıların fotoğraflarının çekilememesi mümkün olmamıştır. Bu eksikliği gidermek amacıyla, farklı zamanlarda alan çalışmaları yapılması gerekmektedir.

19. yüzyıl mimarları, yapı ustaları ve sanatçılarının tespiti ile dönem mimarisi üzerindeki etkilerinin belirlenmesi, bu tezin öncelikli amaçları arasındadır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, söz konusu kaynakların azlığı bu amacın gerçekleştirilmesindeki en büyük engellerden birini oluşturmaktadır.

Çalışma konusuyla ilgili kapsamlı bir çalışmanın olmayışı, her yapıyla ilgili farklı kaynaklara yönelmemize neden olmuştur. Ayrıca, kaynaklarda belirtilmeyen ancak daha sonradan 19. yüzyıl yapısı olarak tespit edilen yapıların belgelenmesi de yine tezin önemli amaçlarından birini oluşturmaktadır.

1.3. Yöntem ve İçerik

Çalışmamızın ilk döneminde konu ile alakalı var olan yayınların tespiti yapılmış, Anadolu Üniversitesi ve Abant İzzet Baysal Üniversitesi kütüphaneleri başta olmak üzere bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Kütüphanelerden temin edilemeyen yayınlara internet üzerinden ulaşılmaya çalışılmıştır. Gerçekleştirilen bu kaynak taraması sonrası konu dahilinde yeterince kapsamlı bir çalışma olmayışı neredeyse her yapı için farklı kaynaklar bulunmasına neden olmuştur. Konu ile alakalı en kapsamlı çalışmalardan birinin Sabih Erken'in yazarlığını yaptığı Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler kitabı olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu kitabın 1977'de basılmış olduğu göz önünde bulundurulduğunda aradan geçen 47 yılda yapılarda köklü değişikliklere gidildiği gözlemlenmiştir. Söz konusu kitap haricinde gözden kaçmış ve çoğu kaynakta yer almayan 19. Yüzyıl yapıları ile ilgili mimarlık ve restorasyon önerileri tezleri bulunmuştur. Konu dahilinde bulunabilen gerekli kaynaklar tarandıktan sonra başlarda

on olan yapı sayısı on dörde kadar yükselmiştir. Çalışma dahilinde yer alan yapılarla ilgili Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri fonlarında yer alan belgeler taranmıştır.

Araştırmanın ikinci aşamasını sahada yapılan incelemeler oluşturmaktadır. Bu kapsamda, yapıların yer aldığı yerleşimlerde alan çalışmaları gerçekleştirilmiş, yerel idarelerden ve ilgili kurumlardan gerekli izinler alınarak ziyaretler planlı bir şekilde yapılmıştır. Ancak, bazı yapılar özel mülk sınırları içerisinde yer aldığı veya restorasyon sürecinde olduğu için öngörülemeyen aksaklıklar yaşanmıştır.

Alan araştırması sırasında her yapı yerinde tespit edilerek güncel durumları detaylı biçimde fotoğraflanmış ve belgelenmiştir. Bununla birlikte yapıların geçmişteki durumlarına dair bilgi edinmek amacıyla Bolu Valiliği, Alman Arkeoloji Enstitüsü arşivleri ve bazı özel albümler taranarak eski fotoğraflar temin edilmiştir.

Sahada yapılan çalışmalara ek olarak, sözlü tarih yöntemi de kullanılmış; yapıların bulunduğu bölgelerde yaşayan yerel halkla ve konu hakkında bilgi sahibi olan kişilerle görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeler sayesinde yapıların kullanımı, geçirdiği değişiklikler ve yerel hafızadaki yeri hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır.

Bu çalışmaların sonucunda elde edilen veriler, ilerleyen bölümlerde detaylı bir şekilde tartışılmış ve tez önerisinde belirlenen amaç ve hedefler doğrultusunda bir bütün olarak sunulmuştur.

Tezimiz; Giriş, Bolu Tarihi, 19. Yüzyıl Bolu Anıtsal Yapıları, Değerlendirme, Sonuç ve Kaynakça olmak üzere toplamda 6 bölümden oluşmaktadır.

Tezimizin 1. Kısmını çalışmanın konusu ve sınırlılıkları, amaç ve önemi ile yöntem ve içeriğinin anlatıldığı “Giriş” kısmı oluşturmaktadır.

2. Bölümde Bolu’nun Osmanlı Dönemi öncesi ve Osmanlı Dönemi’ni kapsayan tarihinin anlatıldığı bölümdür. Bu bölümün yazılması aşamasında en çok yararlanılan kaynak en kapsamlı kaynak olan Zekai Konrapa’nın yazmış olduğu Bolu Tarihi isimli kitabı ve Bolu Araştırmaları Merkezinin yayınlamış olduğu, Bir Şehrin Aynası Bolu kitabıdır. Bunların haricinde 19. Yüzyıl Bolu’sunun ağırlıklı olarak anlatıldığı 875 ve 937 numaralı Şer’iye Sicili Defterlerinin incelendiği tezler olmuştur.

Söz konusu bölümün yazımında karşılaşılan bir sorun Bolu'nun tarih öncesi devirlerdeki durumu ve Türkler tarafından ilk ele geçirilmesi hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamış olmasıdır. Yine bu konuda çeşitli kaynaklarda yer alan çelişkili bilgiler nedeniyle birçok kaynak karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve en doğru bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır.

3. Bölüm, Bolu il merkezinde yer alan ve 19. Yüzyılda inşa edilmiş anıtsal yapıların tanıtıldığı bölümdür. Bu bölümde 19. Yüzyılda yapıldığı bilinen veya bu dönemde yapılmış olabileceği düşünülen on dört yapı, il merkezi başta olmak üzere kronolojik bir sırayla tanıtılmıştır.

Her yapı özelde adı ve konumu, yaptıran, yapım tarihi, mimarı, plan tasvir, malzeme – teknik ve süslemenin tanıtıldığı mimari özellikleri ayrı alt başlıklar içerisinde ele alınarak incelenmiştir.

4. Bölüm, bu bölüme kadar elde edilen verilerin yorumunun yapıldığı değerlendirme bölümüdür. Bu bölüm Baniler ve Adına Yapı İnşa Edilen Kişiler, Mimar ve Sanatçılar, Yapı ve Plan Tipleri, Yapı Birimleri ve Mimari Elemanlar, Malzeme-Teknik ve Süsleme başlıkları altında ele alınmıştır.

Tezimizin 5. Bölümü bu süreçte elde edilen ve ilgili bölümlerde detayları verilen bilgi ve verilerin tartışıldığı, özetlendiği ve Bolu il genelinde 19. yüzyılda inşa edilmiş anıtsal yapıların genel özelliklerinin anlatıldığı sonuç bölümüdür.

6. ve son bölüm ise tez sürecinde yararlanılan kaynakların soy isimlerine göre alfabetik olarak sıralandığı kaynakça bölümüdür.

2. BOLU TARİHİ

2.1. Osmanlı Dönemi Öncesinde Bolu

Karadeniz Bölgesi'nin batı bölümünde yer alan Bolu, etrafı dağlarla çevrilmiş, denizden 710 m yükseklikte genişçe bir ovada kurulmuştur.[1] 8458 km bir alana sahiptir. Batısında Düzce ve Sakarya, güneybatısında Bilecik ve Eskişehir güneyinde; Ankara, doğusunda; Çankırı ve Karabük, kuzeyinde; Zonguldak illeri yer alır. Bolu'nun güneybatı, kuzeydoğu yönlerinde Bolu Dağları, güneyinde ise iki sıra halinde Abant Dağları ve volkanik özelliğe sahip Köroğlu Dağları bulunmaktadır. Bolu'nun hâkim bitki örtüsü ormanlıktır. İlin sahip olduğu alanların %59'u ormanlarla kaplıdır.

Bolu, Bithynia ile Paphlagonya arasında sınır çizgisi gibi gösterilen Billaios (şimdiki adı ile Filyos) Nehri üstünde Strabon'a göre, Tios'un (Filyos'un ağzında) yukarısında bulunmaktaydı ve çevresinde kaplıcalar bulunmaktaydı.[2]

Bolu'da tarihin ne zaman başladığına dair bir şey söylemek neredeyse mümkün değildir. Bilinen ilk tarihi kayıtlar Hititler devrine dayanmaktadır.[3] Ancak Kenan Ziya taş bu tarihin M.Ö. 6. Yy'a kadar dayandığını söylemektedir.[4] Hititler Bolu'yu ele geçirmeden önce bu bölgede Masa Krallığı bulunmaktaydı.[5] Masa (Bolu civarı) ve Aravanna (Safranbolu civarı) krallıkları Hititlerin batı bölgeleri için sürekli bir tehdit oluşturmaktaydı. Daha sonra Bolu tam olarak bilinmemekle birlikte Hititler tarafından ele geçirilmiştir fakat bu evre pek de bilinmemektedir. Hititlerden sonra Bolu bölgesine yerleşen topluluklar Bebrykler, Mariandynler, Kaukonesler, Thynler ve Paphlagonlardır. Bundan sonra Bithynia bölgesi önce Friglerin ardından da Lydialıların eline geçmiştir.[6] Daha sonrasında ise batıya doğru büyük bir istila dalgası başlatan Pers İmparatorluğu bu bölgeyi ele geçirmiştir (M.Ö. 546).

Makedonya Kralı 3. Aleksandros'un (Büyük İskender) Yunanlıları itaat altına alıp Doğu seferine çıkması ve Persleri art arda mağlup etmesi Perslerin Anadolu hakimiyetini bitirmişti. İskender de üzerinden geçtiği yerleri ele geçirerek yoluna devam etmiş fakat

[1] C. Orhonlu (1992). Bolu. TDV İslam Ansiklopedisi, 6, s. 276

[2] ı. Yurtışığı 979 Numaralı Bolu Şer'iyye Sicilinin 19. Yüzyıl Bolu Tarihine Katkıları. Bolu: Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları

[3] S. Soydemir (2016). Bir Şehrin Aynası Bolu, Bolu: Bolu Araştırmaları Merkezi

[4] K. Z. Taş. (1993). Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

[5] Soydemir, **a.g.k.**, 2016, 5.

[6] Soydemir, **a.g.k.**, 2016, 5.

Bithynia ve Pontus gibi bölgeleri elde etme imkânı bulamamıştır. Adı geçen bu devletler her ne kadar Bolu civarına hâkim olsalar da onların bugünkü Bolu'da oturmuş olup olmadıklarına dair bir şey söylemek mümkün değildir. Bugünkü Bolu'yu kuranlar Bithynlerdir. Bithynia krallarından Ziaelas Doğu fetihleri sırasında o zamanki adı "Salonia Campus" olan Bolu Ovası'nda Bithynium/Bithynion'u kurmuş ve yine aynı kral Creteia'yı (Gerede) da Bithynia'nın doğudaki koruyucusu olarak inşa etmiştir.[7] Texier, Bityhinium adı verilen yerin Bolu'nun 3-4 km doğusundaki Eski Hisar Harabeleri olduğunu düşünmektedir. Bithynler devrinde Bithynium birkaç defa istila ve yağmaya sahne olmuş, Nikomedes'in taht mücadelesi sebebiyle Anadolu'ya getirdiği Galatlar, Ziaelas ile I. Prusias arasındaki mücadele de Bithynia için büyük bir tehlike oluşturmuştur.

III. Nikomedes zamanında meydana gelen Roma-Pontus savaşı başlayınca Pontus kralı Mithridates, Creteia, Herakleis (Ereğli) ve Bithynium'u işgal etti. Bithynia Krallığı ancak Roma sayesinde bu durumdan kurtulabilmiştir. Son Bithynia kralı IV. Nikomedes ülkesinin topraklarını Roma'ya vasiyet etmiştir. Daha sonra Romalılar Bithynia topraklarını kendi topraklarına katmışlardır. Bolu'da Roma hakimiyeti M.Ö. 74 yılında başlamıştır. İmparator Claudius zamanında yaşanan bir deprem sonucu Bithynium'un harabe haline gelmesi üzerine şehir İmparator tarafından tekrar inşa edilmiş, bu dönemden sonra şehir Claudiopolis adıyla anılmış[8] ve eyaletin en parlak şehirlerinden biri olmuştur.[9]

Evlatlık imparatorların sonuncusu olan Hadrianus Bithynium'la en alakadar olan imparatorlardan biridir. Hadrianus, ülkenin çeşitli yerlerine düzenlediği gezilerden birinde Claudiopolis'e de uğramış burada Antinous ile karşılaşarak onu nedimi yapmıştır. İmparatorun Antinous ile tanışmasından sonra şehir daha görkemli bir şehir haline gelmiş, hatta bir süreliğine Hadrianapolis adıyla da anılmıştır. Şehir, I. Theodosius zamanında 384/85'te kurulan Honoria eyaletinin sınırları içerisinde kalmıştır.

Roma İmparatorluğunun 395'te ikiye ayrılmasından sonra Bolu ve çevresi Doğu Roma'nın sınırları içerisinde kaldı. 535 yılında Honoria eyaletinin tam listesi Hierokles

[7] Soydemir, **a.g.k.**, 2016, 6.
[8] Soydemir, **a.g.k.**, 2016, 7.
[9] C. Texier (2002). L' Asie Mineure (Küçük Asya). Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı

tarafından verilmişti ve bu listeye göre Claudiopolis buranın en önemli şehriydi. Iustinianus'tan sonraki hanedanlar ülkeyi eskiden olduğu gibi thema denen askeri bölgelere ayırmışlardı. Bithynia'da bulunan Opsikion, Optimatum ve Bukellerion themalarının idare merkezi Claudiopolis olmuştur.

Bolu tarihinin en önemli olaylarından biri de şehrin ilk kez Türkler tarafından ele geçirilme teşebbüsüdür. Bizans İmparatorluğunun 1176'da Miryokefalon'da Sultan II. Kılıç Arslan karşısında aldığı mağlubiyetten bir yıl sonra Bolu, Selçuklu Türkleri tarafından kuşatılmıştır ancak Manuel Komnenos Claudiopolis'i kurtarmıştır. Bolu'nun 1196'da Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleyman zamanında Türk hakimiyetine girdiği düşünülmektedir.[10]

Bolu ve civarının tam olarak Türkleşmesi ise Moğol istilasından sonraki zamanlarda meydana gelmiştir. 12. Yy sonuna doğru Türklerin eline geçen Bolu'ya Kösedağ Savaşı'ndan sonra Oğuz Türkleri gelmiş ve yerleşmişlerdir.[11] Anadolu Selçuklu Devletinin merkezi otoritesinin zayıflamaya başlaması üzerine uçlarda bulunan beylikler teker teker bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır. 14. Yy başlarında Bolu'nun da içinde bulunduğu Kuzeybatı Anadolu'da siyasi durum ise şöyleydi: Merkezi Kastamonu'da bulunan Candaroğulları, Ankara'da Ahiler, Söğüt ve Domaniç Bölgesinde Osmanoğulları, Sakarya'dan İstanbul'a kadar olan bölgede Bizans bulunuyordu. Bolu, Göynük ve Gerede'de ise farklı farklı küçük beylikler bulunmaktaydı. Mudurnu ve civarında bir süre sonra Osman Bey'e katılacak olan Samsa Çavuş ve kardeşi Sülemiş vardı.

Şihabeddin El-Ömeri'nin "Mesalikü'l-ebsar Fi Memaliki'l-emsar" adlı eserinde Gerede, Göynük ve Bolu hakkında şunları yazmıştır: "*Haydar el-Uryan'ın haber verdiğine göre Anadolu'da Cengiz Han'a ait olan ülkelerden başka sadece Türk elleri altında mevcut ülke ve memleket sayısı on birdir. Bu sıralamada sekizinci olan Gerede memleketidir ki Şahin ilidir. Askeri üç bin kadardır. (...) Gelelim Cengiz Han'a ait yerlere (...) Bolu Sultanının ilidir. Burada uygar şehirler yoktur. Köylerden meydana gelen, çayır ve otlaklarla uzayıp giden bir çayırlıktan ibarettir. Burası Germiyan ülkesi ile Süleyman*

[10] Orhonlu, 1992, **a.g.k.**, 6, 276
[11] Soydemir, **a.g.k.**, 2016, 10.

Paşa ilinin arasındadır." Aynı yazar Bolu için, Kastamonu'ya dair bilgiler verirken "Cengiz Han ailesi iline sınır olan Bolu ili" diye yazmaktadır.

2.2. Osmanlı Döneminde Bolu

1299 yılında bağımsızlığını ilan eden Osmanlı Beyliği, Osman Gazi'nin son zamanlarında Orhan Bey'in silah arkadaşlarından Konur Alp, Sakarya'nın doğu havzasını, Akçakoca ve batı bölgesini fethetmişlerdir. Birincisine Konrapa Eyaleti denmiş, ikincisine de Kocaeli Eyaleti adı verilerek her iki eyalet de kendilerini fetheden komutanlara verilmiştir. Bundan dolayı Bolu ve çevresinin ilk valisi Konur Alp olmuştur. 15. Yy tarihçilerinden Aşıkpaşazade kitabında "Konur Alp, Akyazı, Konurapa ili, Bolu ve Mudurnu ülkelerini yer edindi." demiş ve eklemiştir: "Konur Alp kılıcını Bolu'ya saldı"[12]

Bolu'nun fethi hakkında farklı tarihler söylense de bu tarih tam bilinmemekle beraber 1333'ten öncedir.[13] Bolu ve çevresinin tamamen fethi 1290'larda başlayıp 1460'ta Fatih Sultan Mehmed'in Amasra'yı fethetmesiyle sonuçlanan çok daha uzun bir süreçtir.[14]

Orhan Gazi, beyliği en geniş sınırlarına kavuşturmak için askeri faaliyetlerine devam ederken Bolu, Gerede ve çevresi bu akınlarla ele geçirilmiştir. Oğlu Süleyman Paşa ise Bolu'nun Türkleşmesinde büyük rol oynamıştır. İzmit'in fethinden sonra Orhan Gazi onu, Taraklı, Göynük ve Mudurnu'nun beylik topraklarına katması için görevlendirmiştir. Göynük ve Mudurnu'da fetihlerine devam ettikten sonra ilk defa Gerede'de yönetici olarak hizmete başlamış,[15] İzmit, Göynük ve Mudurnu civarı kendisine tımar olarak verilmiştir.[16]

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Bolu'da bulunan bir kaleden fakat bu kalenin bir harabe olduğundan bahsetmiştir. Kalenin fetih tarihini belirtmemiş ancak "…Osmancık

[12] S. Eyice (1975). Tarihte Bolu. İstanbul: Yenilik Basımevi

[13] 1333 yılında Arap Gezgin İbn Battuta, Orhan Gazi ve Candaroğlu I. Süleyman Paşa zamanında Göynük, Mudurnu, Bolu ve Gerede'den geçmiştir. Bu kasabalar hakkında önemli bilgiler veren gezgin, Göynük'ün Orhan Gazi'ye bağlı olduğunu belirtmiştir. Kış aylarında karlı bir zamanda Mudurnu'ya seyahat etmiş, Mudurnu'nun da Bolu'ya bağlı olduğunu belirtmiştir.

[14] Soydemir, **a.g.k.**, 2016, 11.

[15] İbn Kemâl, "Tevârih-i Âl-i Osman", yayına hazırlayan Şerafettin Turan, TTK Basımevi, II. Defter, Ankara 1991, s. 28.

[16] Âşık Paşazâde Ahmed Âşıkî, "Tevârîh-i Âl-i Osmân", neşr. Âlî Bey, Matbaa'-i âmire, İstanbul 1332, c. I, s. 163.

fethidir. Sungur Bay Şemsi eliyle fethedilip kendine evlattan evlada hayat kaydıyla ocaklık olarak bağışlamıştır. Hala soyları tükenmeyip Şemsi Paşa oğulları derler" bilgisini vermektedir.[17] Sultan I. Murad'ın Bolu'daki faaliyetleri tam olarak bilinmemektedir. Yıldırım Bayezid ise Bolu ve çevresinin en önemli rolü oynayan padişahtır. Bolu Merkez, Mudurnu ve Gerede'de cami, hamam ve medreseden oluşan külliyeler yaptırmıştır.

Bolu, II. Murad Dönemi'nde de Şehzade Ayaklanmaları'nın etkisiyle İsfendiyaroğulları ile çatışmaların yaşandığı bir bölge olmuştur. Özellikle İsfendiyaroğlu'nun Sinop Kalesi'ne sığınması, Bolu'yu sadece bir sınır sancağı olmaktan çıkararak müstahkem mevkii konumunu sona erdirmiştir.[18]

Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra İstanbul yeni başkent olmuş, bu da Bolu'nun coğrafi konumundan dolayı önemini artırmıştır. Fatih'in Amasra'yı fethinden sonra Bolu sancağına bağlı bir kaza olmuştur. Fatih için Bolu'nun bir önemi de hocası Akşemseddin'in Göynük'te bulunmasıydı. Akşemseddin vefat ettikten sonra türbesini bizzat kendisi yaptırmıştır. Bolu, aynı zamanda bir şehzade sancağı olma özelliği de taşımıştır. Şehzade Murad, Süleyman Paşa, Şehzade Ahmed'in oğlu Murad Bey, Bolu'da sancak beyliği yapmış şehzadelerdendir. Bolu'da en son sancak beyliği yapmış olan şehzade ise Süleyman'dır.[19] Şehzade Selim, Trabzon sancak beyi iken oğlunu Bolu'ya tayin ettirmiş, fakat Şehzade Ahmed'in itirazı üzerine daha sonra görev yeri Kefe'ye geçmiştir.

Yavuz Sultan Selim zamanında Bolu sancağı Osmanlı ordusu açısından çok önemli bir yere sahiptir. Kastamonu ve Bolu süvarileri Osmanlı ordusunun öncü kuvvetlerini teşkil etmiştir. 1518'de Bolu Kadısı Kadı Hüsam'ın Şah İsmail'le gizlice haberleştiği ortaya çıkmış, Merzifon'da yakalanarak idam edilmiştir.[20]

Kanuni zamanında Bolu, Osmanlı Devleti'nin önemli şehirlerinden biriydi. Doğuya giden üç ana yoldan ikisi Bolu'dan geçmiştir. Osmanlı yol sisteminin Anadolu istikametine giden üç güzergahından ikisinin Bolu'dan geçmesi şehrin iktisadi yapısından

[17] Y. Dağlı, S. A. Kahraman (2008). Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 2. Cilt, 1. Kitap, s. 201, M. Süme (2013). Evliya Çelebi'nin İzinde Bolu. Bolu: Bengü Yayınları

[18] D. Bayraktar, (2009), Tanzimat'ın İlk Yıllarında Bolu, BAMER, Bolu, s. 17

[19] Soydemir, **a.g.k.**, 2016, 15.

[20] Soydemir, **a.g.k.**, 2016, 15.

önemli rol oynamıştır. Bolu sancak beyliği yapanlar arasında Şemsi Paşa ailesinin ayrı bir önemi vardır. Sultan III. Murad dönemine kadar Bolu'da emekli olarak oturan Şemsi Paşa İstanbul'a musahip olarak davet edilmiş, sultanın kendisine olan güvenini kötüye kullanarak saraya rüşveti sokmuş ve "atalarımın (Candaroğulları ve İsfendiyaroğulları) intikamını aldım" demiştir. Şemsi paşa Bolu, Düzce ve civarlarında çok sayıda hayır eseri bırakmıştır.

16. Yüzyılın son çeyreğinde Bolu ile alakalı en önemli olay Köroğlu Ruşen'in ortaya çıkmasıdır. Köroğlu, 1580 yılından itibaren emrindeki 200 atlı ile Bolu- Gerede arasında faaliyette bulunmuştur.[21] Köroğlu eşkıya olmakla beraber Bolu'nun milli bir değeri olmuş, zalimliğiyle nam salmış Bolu Beyi'ne karşı durmuştur. 17. Yüzyılda Kâtip Çelebi Cihannüma kitabının Evsaf-ı Bolu başlığı altında Bolu kasabası hakkında da bilgiler vermiştir. Prof. Dr. Enver Konukçu bu yüzyıllarda Bolu ormanları ve bu ormanlardan elde edilen kerestenin İstanbul'a ulaştırılması hakkında şunları yazmıştır: "Osmanlı devrinde Bolu, zengin orman örtüsüne sahipti. Çam, kayın ve meşe başta olmak üzere her türlü ağaç cinsi göze çarpıyordu. Bolu kerestesi İstanbul'da da tanınmıştı. (…) Tersane-i Amire için en elverişli kereste yine Bolu ormanlarından temin edilmekte idi." Bolu'nun fethinden itibaren başlayan Bolu Sancak beyliği 1692'de son bulmuştur.

Bu tarihten itibaren şehir voyvodalıkla idare edilmeye başlanmıştır. Bolu, Sultan III. Selim zamanında Nizam-ı Cedid'in uygulandığı önemli yerlerden birisi olmuştur. Burada da bir kışla yapılması kararlaştırılmıştır. Bu dönemde Avrupa usulü yetiştirilmesi kararlaştırılan talimli askere Bolu Voyvodası İbrahim ağa, iki bölük Nizam-ı Cedid Birliği kurarak katılmıştır.[22] Daha sonraları Kabakçı İsyanı sırasında İstanbul'a giden İbrahim Ağa, isyancılar tarafından öldürülmüştür.[23] Sultan II. Mahmud'un voyvodalığı kaldırıp, otoriteyi sağlatmasına kadar Bolu ve çevresi Ayanlar tarafından yönetilmiştir.

2.2.1. 19. Yüzyılda Bolu

1811 yılına kadar yüz yirmi yıl Ayanlar tarafından yönetilen Bolu, Sultan II. Mahmud'un fermanıyla voyvodalığın kaldırılmasıyla beraber Mutasarrıflık haline getirilmiştir. Bu dönemde Sultan II. Mahmud'un emriyle Hüsrev Paşa Bolu'ya

[21] Soydemir, **a.g.k.**, 2016, 16.
[22] Bayraktar, **a.g.k.**, 2009, 17
[23] Bayraktar, 2009, **a.g.k.**, 17

gönderilmiş, Bolu'nun ilk Mutasarrıfı olarak güvenliği sağlamıştır.[24] Ayrıca günümüzde halen kullanılmakta olan Bolu'nun ilk Hükümet Konağı'nı yaptırmıştır. II. Mahmud'un ölümüyle tahta Abdülmecid geçmiş ve Tanzimat Dönemi başlamıştır. 1840'ta Kastamonu ve Viranşehir Sancakları Ankara Eyaleti'nden, Kocaeli ve Bolu Sancakları da Hüdavendigar Eyaleti'nden alınarak Bolu Eyaleti oluşturulmuştur. Böylelikle Bolu, merkezi Kastamonu olan bağlı Mülhak Mutasarrıflık haline getirilmiştir.[25] 1864 yılında yapılan bir düzenleme ile Bolu, Kastamonu Vilayeti 'ne bağlanmıştır. 1909 tarihinde yapılan başka bir düzenleme ile Bolu, Kastamonu vilayetinden ayrılmış ve müstakil liva haline getirilmiştir. Cumhuriyetin ilanına kadar böyle devam etmiş ve 1923'te il konumuna gelmiştir.

[24] Midhat Kemal Bey, (2008), *Ayanlar Devrinde Bolu*, Bolu, s. 25
[25] Bayraktar, 2009, **a.g.k.**, 17

3. 19. YÜZYIL BOLU ANITSAL YAPILARI

3.1. BOLU

3.1.1. YUKARI TAŞHAN

Adı ve konumu:

Bolu ili, Merkez İlçesi, Büyükcami Mahallesi Pamukçular Sokakta, 5 pafta, 60 ada, 12 parselde, Yıldırım Bayezid Cami'nin hemen batısında yer almaktadır.

Yaptıran: Serbevvab Hacı Abdullah Ağa

Yapının Tarihi: H.1219 – M.1804/5

Hanın giriş kapısının sol üst köşesinde yer alan inşa kitabesine göre H.1219 – M.1804/5 tarihinde inşa edilmiştir.

Görsel 1: *Yukarı Taşhan İnşa Kitabesi*

Transkripsiyon:

"*Biavnillah Bolu şehrinde bu Han oldu nev'i cad Ne Valla Yıldırım Han cami kurbinde haş âbâd*

Ser bevvab dergâh-i Muallâ meskenet-i Pira Cenabi Hacı Abdullah ağa kıldı anı imhad

Civar-ı camia evvelce şadırvan akıtmıştı Dahi Muhtaç olan nice mahalde çeşmeler tadat

O nev mecraya vakıf olmak için yaptı bunu ancak, İlmü kadir-i mutlak mükafatın ede müzdad

Bu Han-ı kârgirin çün esasın kurdu nev uslub iki kat adalar mergub edup nuri sem'a isnad

Zeh-i me'vayi bi hemta içi dışı bütün rağna Yukarı katı hem balâ eder nezevesi dilsad

Bununla oldusadan-i deruh-i suk-i sultani Veli gör eski taş hanı bu hanın payine iftad?

Bu hanın vasfını Ali eden ni'meti âli O da baninin ikbali hüda verdi ana irşad

Suyun bulurdu mecraya o vâlâ mahzen-i maye Bu Hanın havuzun olup verdi safadan dad

Akar su dahil ve hariç metaı bunda pek rayiç Hayat olsun hemen var iç dua-i hayırla kıl yad

Alup bu kevherin sırrın delüp taktı bulup yerin Bolu Pazarıdır Şirin bu han oldu ana fer had

Eser kıldı o zu himmet bu şehir içre büyük nimet Yola geçmişti rahmeti peder mader Kamu ecdad

O zatin maksadı şudur güzel mesreb güzel huydur Ezelden niyeti budur ki mecrâ görünmeye ifsad

İlahi sakla afattan bu şehri aksi haletten Ehalisin hasarattan kederden eyle gel eb'ad

Hitam-i hane kıldı talibi vu vasfine tarih Acap nadide han oldu bu ziba tarh-ı nev bünyad

Sene (1219) 1804."[26]

Mimarı: Mimarı bilinmemektedir.

Mimari Özellikler:

Plan Tasvir:

Dikdörtgene yakın biçimli bir alana oturan, açık avlulu, iki katlı, revaklı bir handır. Doğu yönde beden duvarlarından çıkıntılı olarak yapılmış cümle kapısı yuvarlak kemer profilli, beşik tonoz örtülü büyük bir eyvan şeklindeki giriş kısmına açılmakta, kapının kuzey tarafında da bu birime açılan iki adet dükkân bulunmaktadır. Kapının güney tarafında ise yuvarlak kemerli bir niş ve bu nişin hemen yanında üst kata çıkmayı sağlayan merdiven yer almaktadır. Bu giriş eyvanı avluya güneydoğu yönünden açılmaktadır. Avlunun etrafında, alt katta, ikisi dışarıya 16sı avluya bakan 18 dükkân, üst katta ise üçü dışarıya bakan 19 adet dükkân yer alır. Bu odaların her biri aynalı tonoz örtülüdür. Bu dükkanlar bir revak düzeniyle avluya açılırlar. Revak birimlerinin her biri çapraz tonoz örtülüdür. Giriş eyvanının üstünde, avluya bakan taraf, yine yuvarlak kemerlerle avluya açılmaktadır. Avlunun kuzeybatı köşesinde ise uzun bir koridorun sonunda tuvaletler yer alır. Avlunun ortasında oval tabanlı bir su birimi bulunmaktadır.

Malzeme – Teknik:

Yapı, genel itibariyle düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Yapının giriş revakının üstündeki saçaklar tuğladan örülmüştür. Yapının içine gelindiğinde ise avluya açılan kemerleri taşıyan payelerin kesme taş olduğu görülmektedir. Üst kat kemerlerini taşıyan payelerin ve bu payelerin her birinin arasına atılmış korkulukların da yine kesme taş olduğu görülmektedir. Hem alt kat hem de üst kat kemerlerin içleri ise tuğladan örülmüştür. Alt katın kemer alınlığında taş, üst katın kemer alınlığında ise yine tuğla örgü görülmektedir. Bu tuğla örgüsü geniş derzle örülerek almaşık bir görünüm sağlanmıştır. Söz konusu kemerlerden sadece birinin -güneybatı köşede bulunan kemer- kemer içi taştan örülmüştür. Giriş revakının üstünde avluya bakan kısımda bulunan kemerler ve kemer alınlıkları da tuğla örülüdür. Söz konusu kemerler sonradan cam ile kapatılmıştır. Bu kemerleri yine kesme taştan oluşan küçük payeler taşımaktadır. Bu kemerlerin üstünde saçak altlarında görülen tuğla örgünün aynından görülür. Avlunun doğu

[26] Taşhan, Bolu, https://tr.wikipedia.org/wiki/Ta%C5%9Fhan,_Bolu#cite_note-3 (E.T. 03.12.2023)

kısmında, giriş kapısının hemen yanında, bulunan bölümde ise kesme taş-tuğla almaşıklığı ve yer yer moloz taş kullanımı görülmektedir. Yine bu bölümde alt katta bir ve üst katta bulunan iki pencerenin söveleri, diğer pencerelerin sövelerine göre çok daha kalın ve kaba işçiliklidir. Giriş eyvanının basık kemeri de yine diğer kemerler gibi tuğla örülüdür. Bu kemerin alınlığında ise moloz taş ve tuğla almaşıklığı görülmektedir. Üst ve alt kat koridorlarında, duvardan kemer payelerine koridora paralel biçimde atılmış ahşap hatıllar görülmektedir.

Süsleme:

Yapı, genel karakteri itibariyle sade bir mimariye sahip olmakla birlikte, detaylı incelendiğinde önemli sayıda süsleme unsuruna yer verildiği görülmektedir. Bu süsleme öğelerinden ilki, yapının giriş eyvanının üst bölümünde ve avlu çevresinde gözlemlenen saçak altı düzenlemesidir. Söz konusu saçaklar, kademeli bir biçimde ve tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Giriş eyvanının güneyinde kalan kısmın zemin seviyesinin daha düşük olması nedeniyle, bu saçak düzeni eğimli olarak tasarlanmıştır. Kademeli saçaklar, avlunun tüm çevresini dolaşacak şekilde devam etmektedir.

Avluya açılan kemer açıklıklarında ve üst kat kemer alınlıklarında kullanılan tuğla örgü, kalın harçla örülerek almaşık bir görünüm elde edilmiştir. Üst kat kemer alınlıklarında yer alan kuş evleri de yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda estetik birer süsleme unsuru olarak değerlendirilmelidir.

Yapıdaki diğer dikkat çekici süsleme öğeleri arasında, koridorlarda kullanılan ahşap hatıllar yer almaktadır. Hem yapısal hem de görsel bir işleve sahip olan bu hatıllar, bezeme anlayışını desteklemektedir.

Avlunun merkezinde konumlanan su yapısı ise, çeşitli mimari detaylarıyla öne çıkmaktadır. Su yapısının en alt kısmı, yivli gövdeye sahip bir kaide ile başlamakta; bunun üzerine yerleştirilmiş, çapı giderek daralan küçük havuzcuklar yer almaktadır. Yapının ortasında yine yivli gövdeli bir eleman bulunmakta ve en üst kısmı ise kavuğu andıran süslemeli bir tepelikle son bulmaktadır. Su yapısının gövdesi, çeşitli bitkisel motiflerle bezelidir. Bu bezemeler, yapının geneline hâkim olan sade karaktere rağmen, detaylardaki süsleme anlayışının zenginliğini gözler önüne sermektedir.

Yukarı Taşhan, 1922 tarihli Bolu Livası Salnamesinde belirtilen 1218 senesinde Bolu çarşısında meydana gelen ve arastada 19 dükkân 250 dükkânın yanmasına sebep olan büyük yangından bir yıl sonra yapılmıştır.

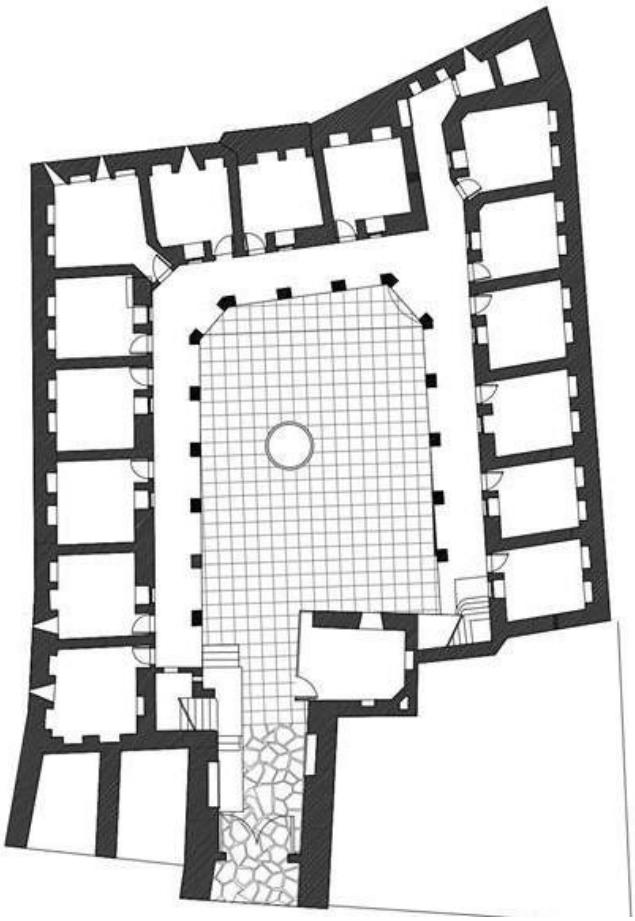

Görsel 2: *Yukarı Taşhan Planı*

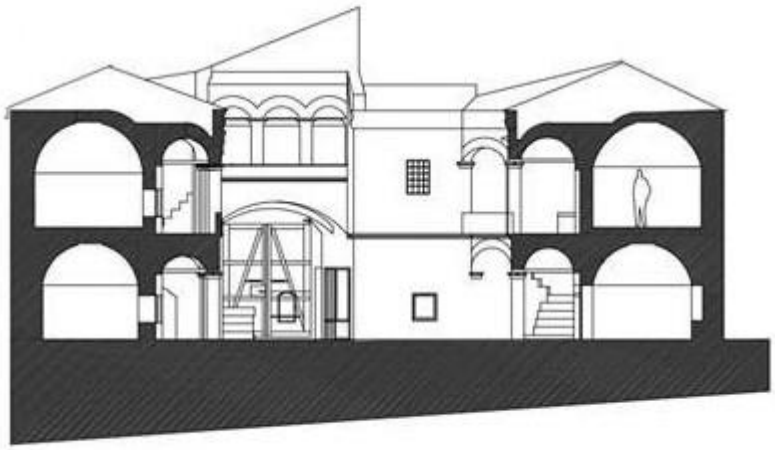

Görsel 3: *Yukarı Taşhan Kesiti*

Görsel 4: *Yukarı Taşhan Giriş Kapısı*

Görsel 5: *Yukarı Taşhan Giriş Eyvanı*

Görsel 6: *Yukarı Taşhan Avlusu*

Görsel 7: *Yukarı Taşhan Avlusu*

Görsel 8: *Yukarı Taşhan Üst Kat Güney Koridor*

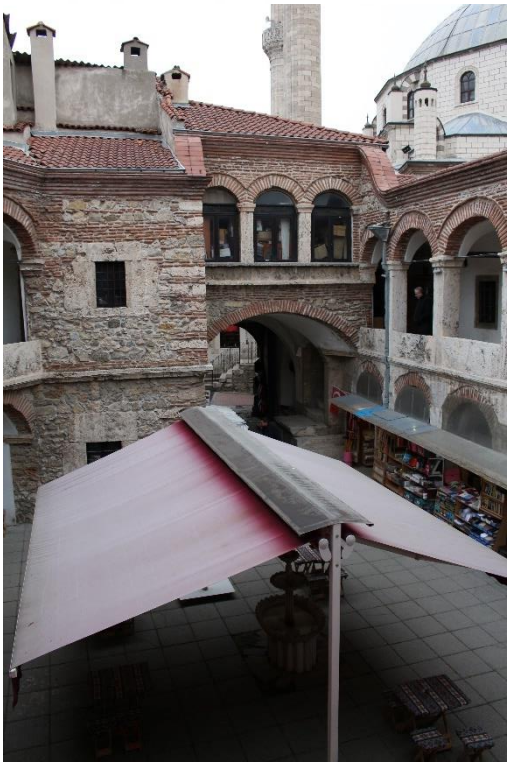

Görsel 9: *Yukarı Taşhan Avlusu*

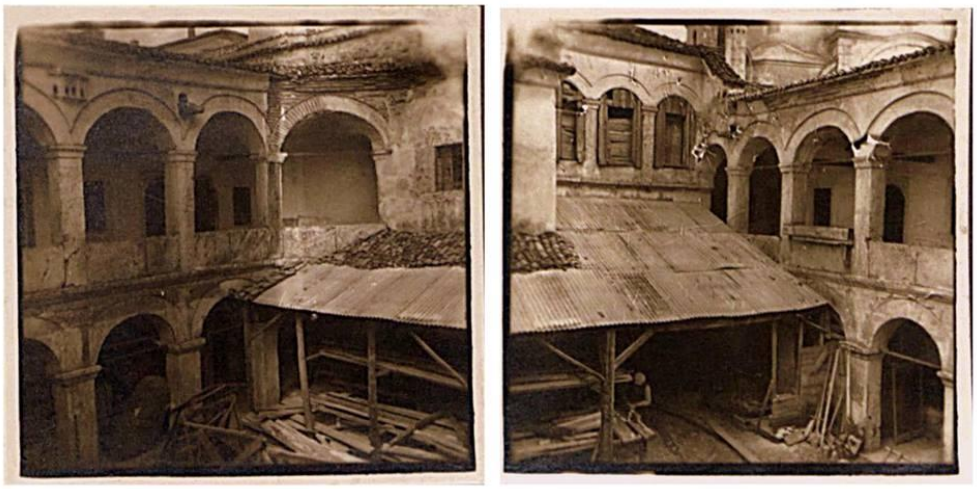

Görsel 10: *Yukarı Taşhan – 1942 (Kaynak: Sebilci Dergisi)*

Görsel 11: *Yukarı Taşhan – 1942 (Kaynak: Sebilci Dergisi)*

3.1.2 HÜKÜMET KONAĞI

Adı ve Konumu:

Bolu İli, Merkez İlçesi, Tabaklar Mahallesi, 2 pafta, 810 ada, 10 parselde yer almaktadır. Günümüzde halen valilik binası olarak kullanılmaktadır.

Yaptıran: Dönemin Bolu Mutasarrıfı Hüsrev Paşa tarafından yapımına başlanmış, daha sonra kahyası, İbrahim Paşa tarafından Hüsrev Paşa adına tamamlanmıştır.

Yapının Tarihi: 1811

Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Mimari Özellikler

Plan Tasviri:

Dikdörtgen tabanlı bir alana oturan yapı, üç katlı olarak inşa edilmiştir. Giriş kısmının ve köşelerin öne çekilmesiyle cephe hareketlendirilmiştir. Yapıya basamaklarla ulaşılan, 4 adet sütunla, bu sütunlara atılan basık kemerlerle dışarıya açılan revaklı bir girişle giriş yapılır. Söz konusu revak bölümü aynı zamanda üst katın çıkmalarını da taşımaktadır. Girişte kare planlı bir giriş bölümünün tam ekseninde bir merdiven ve bu merdivenin hemen önünde doğu – batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen tabanlı bir sofa bölümü bulunmaktadır. Bu bölümün her iki tarafında eş birimli olarak 12 oda yer almaktadır. Sofa bölümünün her iki ucunda birer koridor ve bu koridorların her birine açılan doğuda dört, batıda ise altı oda yer almaktadır. Sofanın her iki ucunda tam karşılıklı yer alan ikişer oda ise cepheden dışa taşkın bir biçimde kurgulanmıştır.

Malzeme – Teknik:

Yapı, bütünüyle kagir bir yapı olarak, yarım bodrum üzerine üç kat olarak inşa edilmiştir. Giriş revakında bulunan dört adet mermer sütun Bizans döneminden devşirme olarak kullanılmıştır. Yapının pencereleri dikdörtgen sövelidir ancak en üst katın giriş kısmında basık kemer profilli pencereler karşımıza çıkmaktadır. Arka cephede ise farklı bir düzenleme karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu düzenlemede bulunan en eski fotoğraflara göre pencereler kat aralarına denk gelecek şekilde kurgulanmıştır ve bu pencereler yine basık kemer profillidir. Yapı, kırma çatıyla örtülmüştür. Girişin en

üstünde düz ve köşelerdeki çıkmaların en üstünde ise kıvrımlı alınlıklar görülmektedir. Bu alınlıklar yine yan ve arka cephede düz üçgen alınlıklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Süsleme

Yapı, dışarıdan bakıldığında oldukça süslü bir ön cepheye sahiptir. Giriş revakının dışa açılan kemerlerinde yer alan sütun başlıklarında bitkisel bezemeli süslemeler dikkat çeker. Giriş kapılarının yanlarında bulunan devşirme sütun başlıkları da Korint düzenini andıran bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Yüksekçe bir yarım bodrum üzerine oturan yapının bu bodrum katında yer alan pencere açıklıkları, ön cephede ve her iki yanda bulunan çıkmaların içe bakan yüzeylerinde daire biçimindedir. Ön cephede, giriş revakının her iki yanında yer alan pencere açıklıkları ise basık kemer profiline sahiptir. Yan ve arka cephelerdeki pencere açıklıkları ise kareye yakın dikdörtgen formundadır.

Yapının her katı, yarım bodrum dâhil olmak üzere, silmelerle birbirinden ayrılmıştır. Çıkma bölümleri, üstte alınlıklarla sonlandırılmıştır. Giriş çıkmasının üzerindeki alınlık diğerlerine göre daha sade bir biçimde düz olarak sonlanırken, üzerinde beyaz renkli, silindirik formda ve alemi andıran dört dekoratif unsur yer alır. Alınlığın ortasında ise yuvarlak kemer profilli bir niş içinde, dikey konumda bir Türk bayrağı bulunmaktadır. Nişin merkezinde bitkisel süslemelerden oluşan dekoratif bir unsur daha görülür.

Ön cephede yanlarda yer alan çıkmaların üzerindeki alınlıklar ise daha kıvrımlı hatlara sahiptir. Bu alınlıklarda da yine dört adet alemi andıran süsleme ögesi yer almakta, ortalarında yuvarlak kemerli birer niş içinde rozetler bulunmaktadır. Bu nişlerin üst kısımlarında, giriş çıkmasında görülen bitkisel süsleme motifleri tekrar eder.

Yan ve arka cephelerde yer alan çıkmaların alınlıkları ise daha sade bir görünüme sahiptir. Bu alınlıklar üçgen biçiminde sonlanmakta, üstlerinde üçer adet silindirik formda süsleme ögesi yer almaktadır.

Yapının pencereleri genellikle dikdörtgen formludur. Ancak giriş bölümünün en üst katında, günümüzde vali odası olarak kullanılan mekânda, caddeye bakan pencereler basık kemer profillidir. Arka cephede, giriş ekseninde bulunan ve yapının merdiven bölümüne karşılık gelen kısmında ise farklı bir düzen görülür. Bu bölümde kat aralarına denk gelen pencereler basık kemerlidir ve aralarına küçük kare formlu pencereler

yerleştirilmiştir. Yarım bodrum pencereleri hariç tüm pencerelerde, kademeli olarak düzenlenmiş damlalıklar bulunmaktadır.

Girişte yer alan üç ana kapının ortasında dikdörtgen biçimli geometrik oymalar yer almakta, bu oymaların üst ve alt kısımlarında ise daire şeklinde rozetlerden oluşan süslemeler görülmektedir. İç mekânda, katların tavanlarında koridorlara paralel olarak düzenlenmiş, ince uzun dikdörtgen çerçeveler şeklinde oymalar yer alır. Odalar genel olarak sade bir düzenlemeye sahipken, pirinç kapı kolları oldukça süslü bir görünümdedir. Merdiven korkulukları süslü ferforje işçiliklidir; ancak yapının birçok kez onarım gördüğü dikkate alındığında, bu korkulukların sonradan eklenmiş olabileceği düşünülmektedir.

Bolu'da II. Mutasarrıflık Döneminin (1811-1864) ilk Mutasarrıfı olan Hüsrev Paşa Bolu'da bir hükümet konağı yaptırmaya karar vermiştir. Hisar Tepesi üzerinde zamanında Beylerbeyilere tahsis edilmiş olduğu söylenen binadan geriye hiçbir şey kalmamıştır. Bu yüzden de Paşa, Debbağlar (Tabaklar) Mahallesindeki bu tarlayı konak için uygun bulmuştur. Bu konumun tercih edilmesindeki sebep yakınlarında Nizam-ı Cedid Kışlasının bulunmasıydı. Yedi buçuk dönümlük bu söz konusu arsa, sahibi Çeribaşızade Seyyid Mehmed Ağa'dan 1811 yılında bin üç yüz kuruşa satın alınarak yapının inşasına başlanmıştır.[27]

Konağın yapımına Hüsrev Paşa tarafından başlanmış, daha sonra Paşa Osmanlı – Rus Harbi'ne katılmak için Bolu'dan ayrılmış ve yapının tamamlanmasını kahyası İbrahim Paşa sağlamıştır. Bolu Belediyesi Fen İşleri Müdürlüğü'nün Hükümet Konağı arşivlerine göre Hüsrev Paşa, bu yapıyı harem ve resmi daire kısımlarından ibaret yaptırmıştır. Yine Bolu Belediyesi Fen İşleri Müdürlüğü tarafından düzenlenen arşiv belgelerindeki tarihçeye göre yapının resmi daire olan bölümü üç katlı olup, birinci katta 15, ikinci katta 12, üçüncü katta 1 sofa, 10 oda bulunmaktaydı, harem kısmı ise üç katlı olup, her katta 4 oda vardı.[28]

1926 yılında bir yangın geçiren yapının üçüncü katı tamamen yanmış, halkın yardımlarıyla yeniden yapılmıştır. 1944 depreminde büyük hasar alan yapının üçüncü katı

[27] Mithat Kemal Bey, **a.g.k.**, 2017, 47.

[28] Topçubaşı, M., (2009), *19. Yüzyılda Kastamonu Eyaleti'nde Kamu Yapıları ve Yeniden Kullanım Sorunları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi

tıraşlanmış, yapı iki katlı olarak kullanılmıştır. Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulunun 09.01.1990 tarih ve 1006 sayılı kararı ile tescil edilerek koruma altına alınmıştır. Daha sonra 1998 yılında eski haline getirmek için boşaltılan konak, aslına uygun olarak restore edilmiş,[29] 2006 yılında tamamlanarak bugünkü halini almıştır. Günümüzde halen T.C. Bolu Valiliği'nce Hükümet Konağı olarak kullanılmaktadır.

29

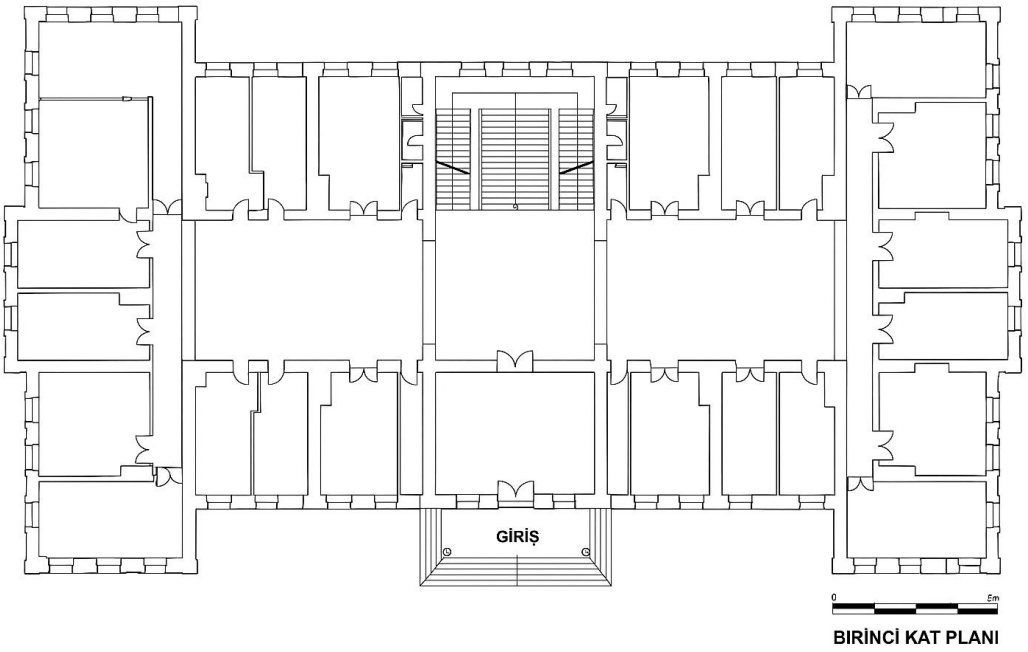

Görsel 12: *Bolu Hükümet Konağı Giriş Kat Planı (Topçubaşı, 2009, **a.g.k.**, s. 229'dan düzenlenerek)*

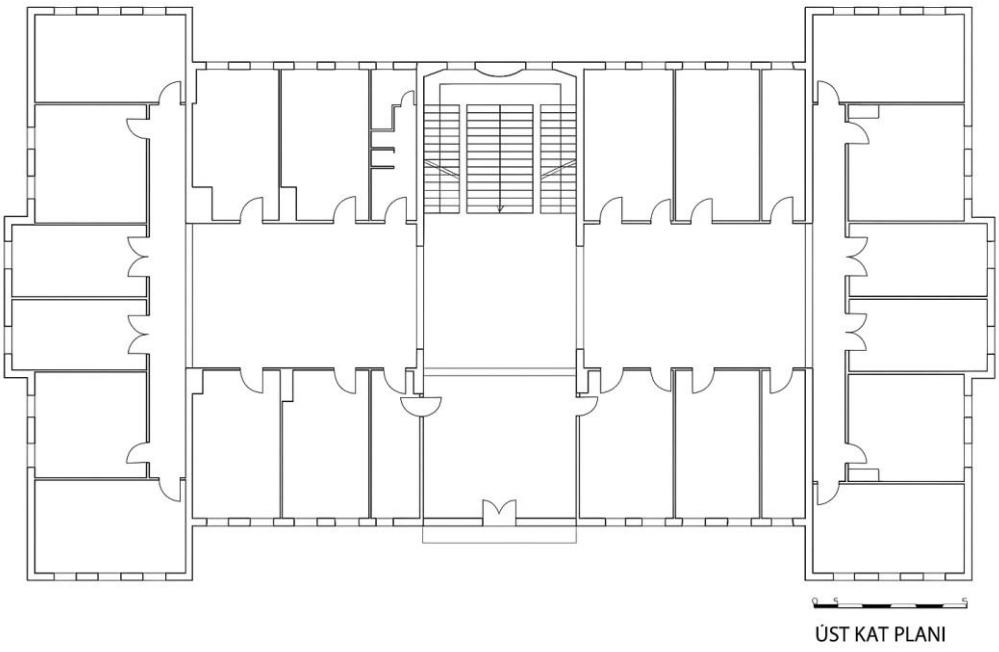

Görsel 13: *Bolu Hükümet Konağı Birinci Kat Planı (Topçubaşı, 2009, **a.g.k.**, s. 229'dan düzenlenerek)*

Görsel 14: *Bolu Hükümet Konağı Giriş Cephesi (Kuzey Cephe)*

Görsel 15.: *Bolu Hükümet Konağı Doğu Cephe*

Görsel 16: *Bolu Hükümet Konağı Batı Cephe*

Görsel 17: *Bolu Hükümet Konağı Güney Cephe*

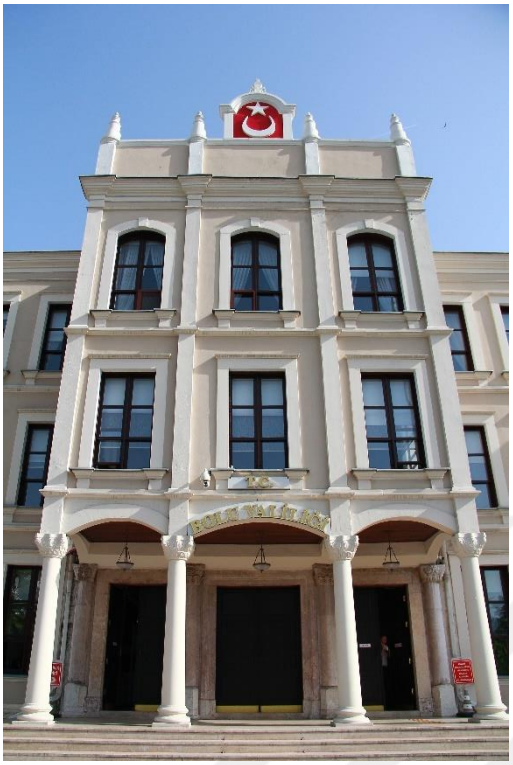

Görsel 19: Hükümet konağı Giriş Bölümü

Görsel 18: Hükümet Konağı Giriş Bölümünde Bulunan Devşirme Sütunlar

Görsel 20: *Devşirme Sütun Başlığı*

Görsel 21: *Giriş Bölümü Üstünde Yer Alan Alınlık*

Görsel 22: *Giriş Bölümü Üstünde Yer Alan Alınlık Detayı*

Görsel 23: *Köşelerdeki Çıkmaların Üstünde Bulunan Alınlık*

Görsel 24: *Köşelerdeki Çıkmaların Üstünde Bulunan Alınlık Detay*

Görsel 25: *Yan Cephe Çıkmalarının Üstünde Bulunan Alınlıklar*

Görsel 26: *Hükümet Konağı Zemin Kat Koridor*

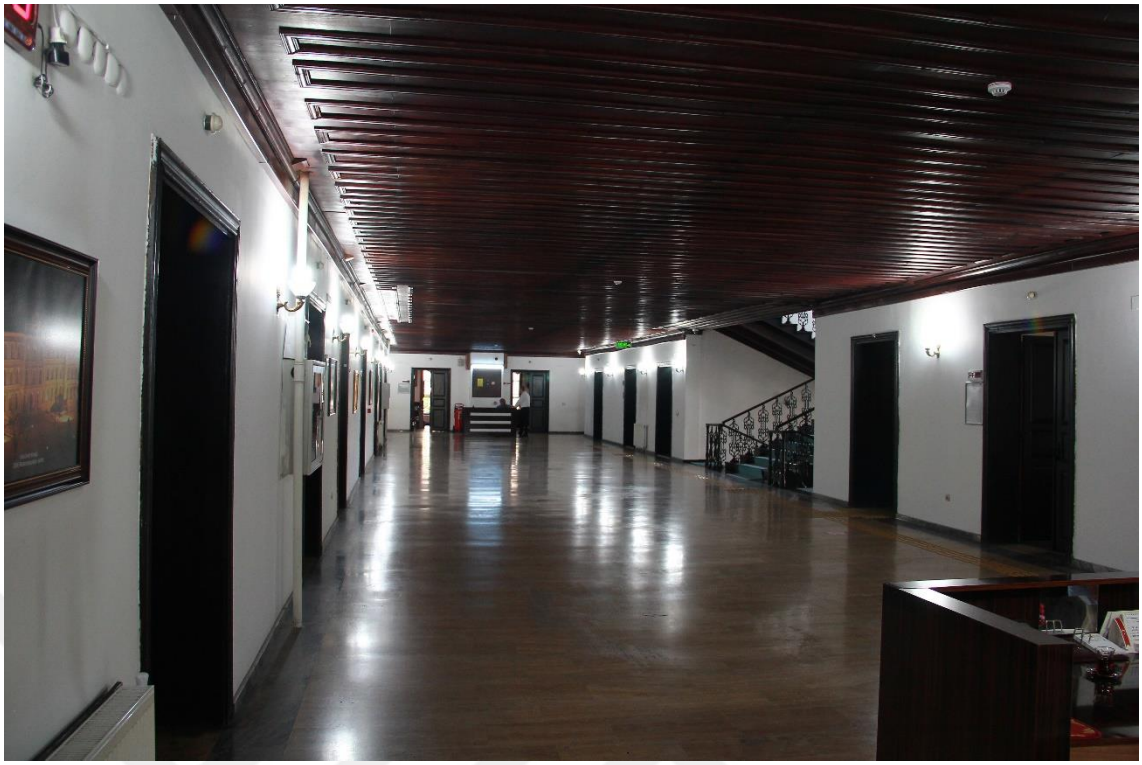

Görsel 27: *Hükümet Konağı Birinci Kat Koridor*

Görsel 28: *Hükümet Konağı Merdivenler*

Görsel 29: *Hükümet Konağı Merdivenler*

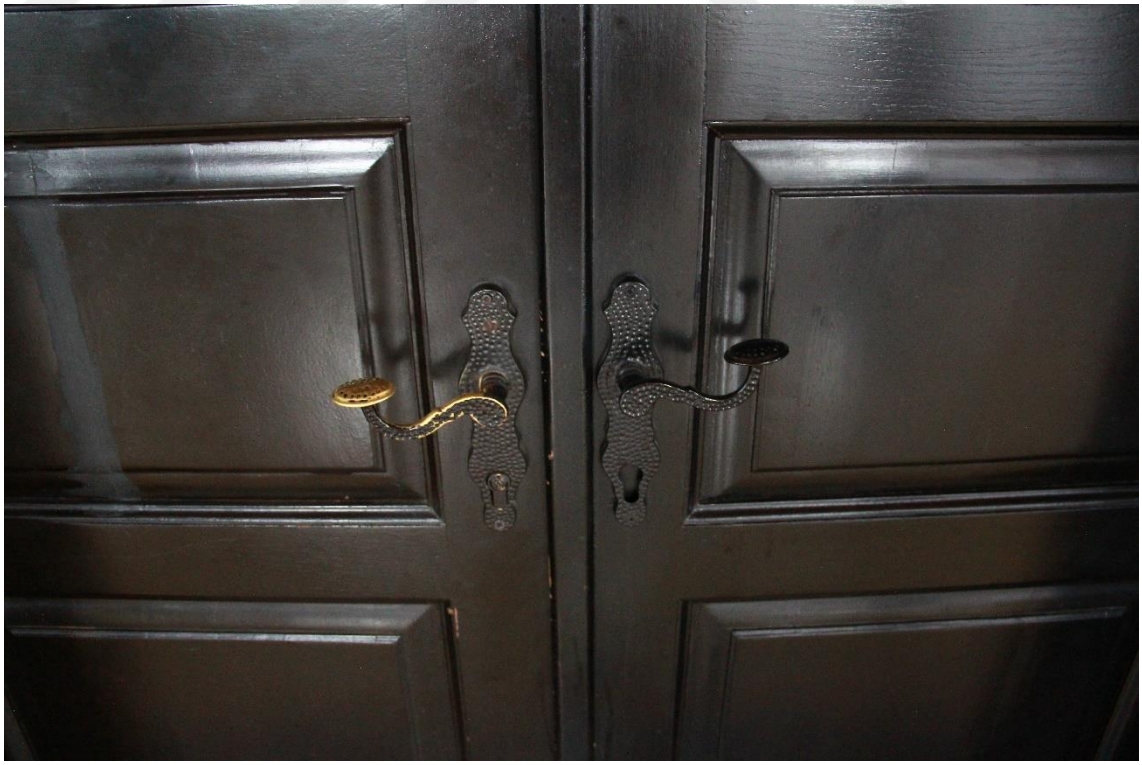

Görsel 30: *Hükümet Konağı Pirinç Kapı Kolları*

Görsel 31: *Hükümet Konağı 1926 Yangını (Kaynak: Bolu Valiliği)*

Görsel 32: *Hükümet Konağı 1944 Depremi (Kaynak: Nevzat Özdemir)*

Görsel 33: *Hükümet Konağı (Kaynak: Bolu Valiliği)*

Görsel 34: *Hükümet Konağı-1976 (Kaynak: Burak Kasaboğlu)*

3.1.3 AĞDA CAMİ

Adı ve Konumu:

Bolu İli, Merkez İlçesi, İhsaniye Mahallesi, 14 pafta, 125 ada, 1 parselde yer almaktadır. Caminin bulunduğu mevkiinin adının Ağdacı Mevkii olarak adlandırılmasından dolayı bu adı aldığı düşünülmektedir.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapının Tarihi: Kimi kaynaklara göre 1892-1894 olarak belirtilmiştir ancak kesin tarihi bilinmemektedir.

Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Mimari Özellikler

Plan Tasvir:

Yapı, kuzey – güney doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen tabanlı bir alana oturan kırma çatı örtülü, tek mekânlı bir camidir. Yapıya doğu duvarın köşeye daha yakın olan bir yerinden giriş yapılmaktadır. Söz konusu giriş bölümünün önünde üç yöne yuvarlak kemerlerle açılan bir revak bölümü bulunmaktadır. Harim bölümü 12x12 m ölçülerinde, düz ahşap bir çatıyla örtülmüştür. Harim bölümünün kuzeyinde kuzeybatı köşede bir oda ve yanında müezzin mahfili, hemen üstünde ise kadınlar mahfili bulunmaktadır. Kadınlar mahfiline çıkış ise cümle kapısının hemen yanında bulunan bir merdivenle içerden sağlanmaktadır. Güney duvarda yarım daire formlu bir mihrap nişi bulunmaktadır. Harimin güneybatı köşesinde ise batı duvara bitişik bir biçimde minber bulunmaktadır. Caminin minaresi ise kuzeydoğu köşede tavanın üzerinde yükselmektedir. Camide iki sıra pencere düzeni görülmektedir. Alt sırada doğu duvarda girişin kuzeyinde bir adet, güneyinde üç adet, güney duvarda mihrap nişinin her iki yanında ikişer adetten dört adet olmak üzere toplam sekiz adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Üst sırada ise doğu ve güney duvarda beşer adetten toplam on adet pencere açıklığı bulunmaktadır.

Malzeme – Teknik:

Yapı, bütünüyle moloz taştan inşa edilmiş kagir bir yapıdır ancak minarenin altında bulunan kısımda düzgün kesme taş görülmektedir. Dıştan kırma kiremit çatıyla

örtülüdür. Alt sıra pencereler dıştan dikdörtgen, içerden ise yuvarlak kemerli bir yapıya sahiptir. Üst sıra pencereleri ise basık kemerlidir. Söz konusu pencerelerin söveleri düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Yapının köşelerinde ve doğu duvarda mihrap nişinin tam arkasında düzgün kesme taş sıraları gözlemlenmektedir. Bunların haricinde yapıyı enlemesine ortadan ikiye bölen ve üst pencere sırasının hemen altında bütün yapıyı dolanan kesme taştan bir bordür bulunmaktadır. Düzgün kesme taştan yapılmış bir sıra da yapının en üstünde saçak altında bulunmaktadır. Caminin minberi ve vaaz kürsüsü sonradan yenilendiği muhtemel olan ahşap işçiliğinin güzel bir örneği olarak karşımıza çıkar. Yapının revak kısmında yuvarlak kemerlerin atıldığı iki adet mermer sütun ve mihrap nişinin her iki yanında yine mermerden iki adet sütünce bulunmaktadır. Mihrap nişi ve alınlığı düz alçı sıvayla sıvanmıştır.

Süsleme:

Yapı, süsleme bakımından oldukça sade bir karaktere sahiptir. Dış cephe incelendiğinde, köşe taşlarının zeminden çatıya kadar beden duvarlarından daha belirgin ve sıvasız biçimde bırakıldığı görülmektedir. Restorasyon öncesine ait fotoğraflar da bu durumu teyit etmektedir. Ayrıca, mihrabın bulunduğu cephe, taş malzeme ile vurgulanarak mimari açıdan öne çıkarılmıştır.

İç mekâna geçildiğinde, özellikle kadınlar mahfili ve harim bölümündeki ahşap işçilik dikkat çekicidir. Harim tavanı, mihraba dik doğrultuda ve birbirine paralel şekilde yerleştirilmiş ahşap panellerle kaplanmıştır. Kadınlar mahfili üzerindeki paneller ise bu doğrultunun aksine, mihraba paralel olarak dizilmiştir. Tüm paneller kızıl kahverengi tonlarında boyanmıştır. Harim tavanının merkezinde dairesel bir form içerisinde katmanlı süsleme düzeni yer almakta; ortada yelpaze biçimini andıran girintili-çıkıntılı motiften başlayarak dışa doğru radyal simetriyle gelişen bezeme, oymalı bitkisel motiflerle son bulmaktadır. Bu merkezî süsleme ahşap bir çerçeveyle sınırlandırılmıştır.

Kadınlar mahfilinin tam ortasında yer alan dışa taşkın yarım daire formlu bölümün altında, merkezden ışınsal olarak yayılan ahşap paneller bulunmaktadır. Mahfilin harime bakan yüzünde, en alt sırada ters üçgen dizilimli bir şerit görülmektedir. Duvar yüzeylerinde ise, rozet formlar içerisine yazılmış “Allah” ve “Muhammed” isimleri kalem işi süsleme olarak değerlendirilmiştir.

Minaredeki süsleme unsurları da dikkat çekicidir. Şerefe altındaki saçak bölümde, Lombard bant düzenini andıran ters U biçimli bir dizi süsleme yer almakta, bunun hemen üzerinde yarım daire formlu motifler bulunmaktadır. Benzer bir düzenleme, Seben Nimetli Camisi'nde de gözlemlenmektedir. Şerefe korkuluğunun hemen altında, uçları ok biçiminde olan bir süsleme dizisi ve onun üzerinde geometrik düzenlenmiş başka bir dizi motif yer almaktadır. Korkuluk panellerinin ortalarında ise baklava motifleri bulunmaktadır. Minare külahının altındaki saçak kısmında da benzer bir düzenleme mevcuttur; burada altta ters U biçimli süsleme dizisi, üstte ise üst üste iki baklava deseninden oluşan, ortası delikli geometrik motifler sıralanmıştır.

Cami, Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 09.01.1990 tarih ve 1006 sayılı kararı ile tescil edilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2015 yılında restorasyonuna başlanmış ve 2017 yılında tamamlanmıştır. Söz konusu restorasyonda caminin dış duvarlarındaki, mahfil bölümündeki ve minaresindeki boyalar sökülerek orijinaline uygun hale getirilmiştir. Revak bölümünün hemen güneyinde caminin duvarına bitişik bir şekilde yapılan sundurma çatıyla örtülü son cemaat yeri de yine bu restorasyon sırasında yıkılarak günümüzdeki halini almış ve 2017'de yeniden kullanıma açılan cami, Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 09.01.1990 tarih ve 1006 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

Görsel 35: *Ağda Cami Güney Cephe*

Görsel 36: *Ağda Cami Doğu ve Güney Cephe*

Görsel 37: *Ağda Cami Giriş Bölümü*

Görsel 38: *Ağda Cami Harimi*

Görsel 39: *Ağda Cami Kadınlar Mahfili (üstte) ve Müezzin Mahfili (altta)*

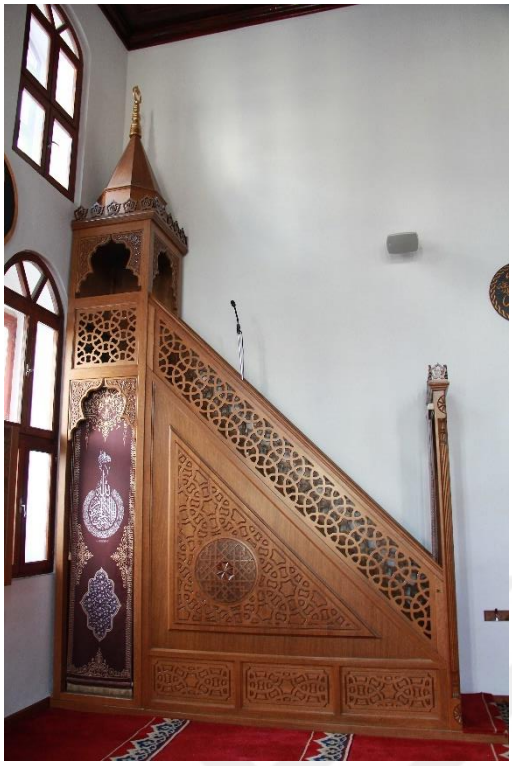

Görsel 41: *Ağda Cami Minberi*

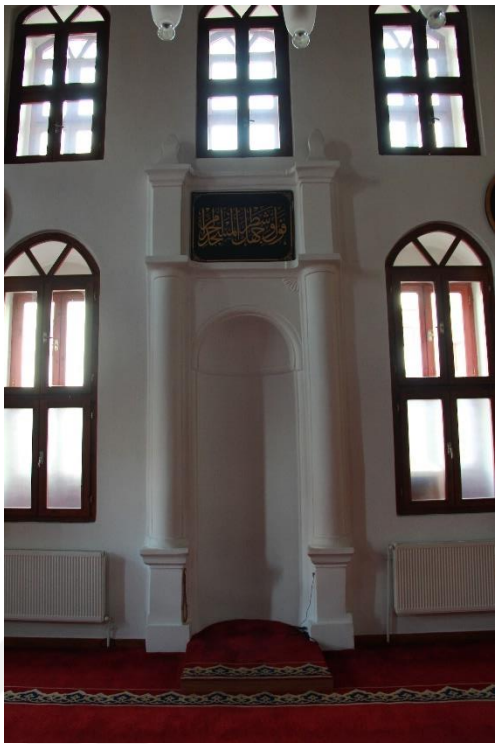

Görsel 40: *Ağda Cami Mihrabı*

Görsel 42: *Ağda Cami Tavanı*

Görsel 43: *Ağda Cami Tavan Göbeği Detayı*

Görsel 44: *Ağda Cami Minaresi Şerefe Detayı*

3.1.4. KARAMANLI CAMİ

Adı ve Konumu:

Bolu ili, Merkez İlçesi, Karamanlı Mahallesi, 13 pafta, 98 ada, 1 parselde yer almaktadır. Bulunduğu mahallenin adını almıştır.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapının Tarihi: H. 1310-1315 / M. 1892-1897

Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Mimari Özellikler

Plan Tasvir:

Yapı, kuzey – güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı bir alana oturan tek mekânlı bir camidir. Yapıya kuzey duvarda bulunan tek birimli bir revaklı girişle giriş yapılmaktadır. Bu revak bölümü cümle kapısının güneyinde iki adet sütun ve duvardan bu sütunlara ve birbirine atılmış yuvarlak kemerli açıklıklarla üç yöne açılmaktadır ve bu revak bölümü aynalı tonozla örtülmüştür. Yapıya giriş yuvarlak kemerli bir cümle kapısıyla sağlanmaktadır. Cümle kapısının tam ekseninde güney duvarda yarım daire formlu mihrap nişi bulunmaktadır. Güneybatı köşede duvara bitişik minberi yer almaktadır. Harimin kuzeyinde alt katta iki adet oda ve üst katında kadınlar mahfili yer almaktadır. Kadınlar mahfiline çıkış kuzeydoğu köşede bulunan bir merdivenle sağlanmaktadır. Yapının batı, güney ve doğu duvarında ikişer adetten altı adet, güney duvarında ise diğerlerine kıyasla çok daha küçük, girişin her iki yanında birer adet ve üstte iki adetten dört adet olmak üzere toplam on adet pencere açıklığı bulunmaktadır.

Malzeme – Teknik

Yapı, kâgir bir yapıdır. Kuzeybatı köşesinde yer alan minare kaidesi düzgün kesme taştan inşa edilmiş olmakla birlikte, caminin inşa tekniğine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Düz ahşap tavanlı harim bölümü, dıştan kırma çatıyla örtülmüştür. Revak kısmında bulunan iki sütun mermer malzemeden yapılmıştır. Yapının mihrabı ve alınlığı düz alçı sıvayla kaplanmıştır. Yapı, klasik ahşap bir minbere sahiptir. Minare ise kurşun kaplıdır. Çatının saçakları kirpi saçak tekniği ile düzenlenmiştir. Özgün olmadığı düşünülen minare tamamen metal sacla kaplanmış olup, kalın ve kütlesel bir kaide

üzerinde yükselmektedir. Minareye geçiş, en altta klasik boğumlu bir pabuç aracılığıyla sağlanmıştır.

Süsleme

Yapının dış cephesi incelendiğinde, süsleme unsuru olarak özellikle saçak altlarında yer alan kirpi saçaklar dikkat çekmektedir. Ayrıca, her cephede yer alan kuş evleri de yapının süsleme repertuarına katkı sağlayan ögeler arasında yer almaktadır. İç mekâna geçildiğinde ise, harimin ahşap tavanında mihraba dik doğrultuda yerleştirilmiş, kahverengi ve beyaz renklerde boyanmış uzun dikdörtgen formlu geometrik süslemeler göze çarpmaktadır. Bu paneller, daha küçük dikdörtgenlerden oluşan bir çerçeve ile sınırlandırılmıştır. Benzer bir süsleme düzeni, kadınlar mahfilinin üzerinde, bu kez mihraba paralel olarak uygulanmıştır.

Tavan göbeği ise ahşap oyma süslemeleriyle dikkat çekmektedir. Dairesel formlu bu bölüm, içten dışa doğru dört sıra hâlinde düzenlenmiş olup, sırasıyla palmet ve rumi motiflerinden oluşan bitkisel bezemelerle süslenmiştir. Kadınlar mahfilinin tam ortasında, yarım daire biçiminde dışa taşkın bölümün merkezinde kahverengi ve beyaz tonlarda yelpaze formunda bir motif yer almaktadır.

Giriş kapısından ulaşılan birimin tavanı ise, bir sıra beyaz ve bir sıra kahverengi olmak üzere dönüşümlü biçimde düzenlenmiş ahşap panellerle kaplanmıştır. Ancak bu uygulamanın, özellikle beyaz boyaların, tavanın görsel etkisini artırmak amacıyla yakın dönemde gerçekleştirildiği düşünülmektedir.

Minareye ait süsleme unsurları da dikkat çekicidir. Şerefe korkuluğunun altındaki saçak bölümünde iki sıra, külahın altındaki saçak bölümünde ise bir sıra hâlinde testere dişi motifleri görülmektedir. Ayrıca, minarenin kaplandığı oluklu yüzeyli metal sac da dekoratif nitelikte bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Cami, Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 09.01.1990 tarih ve 1006 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

Görsel 45: *Karamanlı Cami Batı Cephe*

Görsel 46: *Karamanlı Cami Güney ve Doğu Cephe*

Görsel 47: *Karamanlı Cami Kuzey Cephe (Giriş Cephesi)*

Görsel 48: *Karamanlı Cami Harimi*

Görsel 49: *Karamanlı Cami Kadınlar Mahfili*

Görsel 50: *Karamanlı Cami Tavanı*

Görsel 51: *Karamanlı Cami Tavan Göbeği Detayı*

Görsel 53: *Karamanlı Cami Giriş Kapısı*

Görsel 52: *Karamanlı Cami Giriş Bölümü (içeriden)*

Görsel 54: *Karamanlı Cami Giriş Bölümünün Üstünde Bulunan Kuş Evleri*

3.1.5. YILDIRIM BAYEZİD CAMİ

Adı ve konumu:

Bolu ili, Merkez İlçesi, Büyükcami Mahallesi, Pamukçular ve Büyükcami Sokakları arasında yer alır. Yıldırım Bayezid tarafından yaptırıldığı için bu adı almıştır. Büyük Cami olarak da bilinir.

Yaptıran: II. Abdülhamid

Yapının Tarihi: H. 1316 / M. 1899

Mimarı: İlk yapının mimarı bilinmemekle beraber, 19. Yy'da yapılan yeni caminin mimarı(?) Andon Kalfa'dır.[30]

Mimari Özellikler:

Plan Tasvir:

Kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen biçimli bir alana oturan yapı, tek mekanlı ve kubbe örtülü bir camidir. Caminin altında, kot farkından faydalanılarak meydana getirilen bodrum katta dükkanlar ve depolar bulunur. Yapıya kuzey duvarda bulunan yuvarlak kemerli bir cümle kapısından giriş yapılır. Kapalı bir son cemaat yerine sahiptir. Bu son cemaat yerinin üstünde kadınlar mahfili yer alır. Bu birimde son cemaat yerinin üstü kaset tavan, kadınlar mahfili ise ortada bir kubbe, her iki yanda ise yuvarlak kemer profilli beşik tonoz örtülüdür. Son cemaat yerinden harim mekanına giriş ise kuzey güney aksında bulunan bir kapıyla sağlanır. Bu kapının her iki yanında ikişer pencere açıklığı, bu pencerelerin her birinin arasında ise küçük birer mihrap nişi bulunur. Harim mekânı, kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Bu kubbe oldukça yüksek, on altıgen bir kasnak üzerinde yükselmektedir. Kubbeyi, harimin kuzeyinde iki adet L kesitli paye diğer yönlerde ise duvarlara dayanmış, ikişerden altı duvar payesi desteklemektedir. Güney duvarda kalın beden duvarlarının içine yapılmış yarım yuvarlak planlı bir mihrabı bulunur. Harimin kuzeyi ise bir birim genişletilmiştir. Bu birimleri ise doğu batı doğrultusunda üç adet küçük kubbe örtmektedir. Yapının son cemaat yeri ile

[30] Soydemir, **a.g.k.**, 2016, 65. (Söz konusu sanatçının caminin mimarı mı yoksa inşaatında çalışan bir usta mı olup olmadığı bilinmemektedir. Devlet arşivlerinde bulunan bir belgeye göre Andon adında bir kalfa, caminin inşası sırasında haksızca işten çıkarılması sonucu durumun tahkik edilmesini istemiştir. Ancak söz konusu kişinin mimar ya da usta olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur.)

harim kısmını ayıran duvarın, her iki tarafına (harimin kuzeydoğusu ve kuzeybatısı) bitişik, çok kenarlı iki minare yer alır. Ayrıca bu minarelerin hemen her iki yanında yapıya ayrıca giriş yapmayı sağlayan dört adet kapı daha bulunur. Özellikle güney tarafta oldukça yüksek beden duvarlarına sahip camide iki sıra pencere düzeni görülür. Bu pencerelerin her biri yuvarlak kemerli profile sahiptir.

Malzeme – Teknik:

Yapı, bütünüyle düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Yuvarlak kemerli cümle kapısının çerçevesi mermerden yapılmıştır. Bu kapının saçakları ve kapının her iki yanında bulunan ikişerden dört sütun da yine mermerdendir. Son cemaat yerinden harim mekanına geçişi sağlayan dikdörtgen kapının söveleri ve üçgen alınlığı yine mermerdendir. Mihrap nişi ve minberi mermerdendir. Klasik mihraplara benzemeyen, barok etkilerin görüldüğü mihrap, kahverengi ve beyaz renkli mermerden yapılmıştır. Yine kesme taştan örülmüş çok kenarlı minarelerin şerefe korkulukları ajur tekniğindedir.

Süsleme:

Yapı, barok üslubun etkilerini yansıtan çok sayıda süsleme ögesi barındırmaktadır. Caminin yuvarlak kemerli ahşap giriş kapısı, köşeleri içbükey biçimde yuvarlatılmış mermer bir bordür ile çerçevelenmiştir. Kapının hemen üzerinde yer alan mermer levha içerisinde, yapının ikinci banisi sayılabilecek Sultan II. Abdülhamid'e ait tuğra bulunmaktadır. Girişin her iki yanında yer alan ikişer adet sütun, kapıyı vurgulamakta ve üzerlerinde, beden duvarından dışa taşkın şekilde inşa edilmiş yuvarlak bir kemeri taşımaktadır. Bu kemerin her iki yanında, sütunların üst kısmında oldukça zengin süslemelere sahip bölümler dikkat çekmektedir.

En üstte, iki sıra bordürle çerçevelenmiş, üst üste yerleştirilmiş iki kare biçimli mermer blok yer almaktadır. Bunun hemen altında, daha geniş ölçülerde dikdörtgen biçimli ve volüt motifleriyle bezeli bir mermer blok konumlanmıştır. Alt kısmında ise girintili çıkıntılı karelerle çevrelenmiş, geometrik motiflerle süslenmiş iki bloktan oluşan friz dizisi yer almaktadır. Bu frizler, sütun başlıklarının hemen üzerinde yer almakta, başlıklar ise klasik üslupta düzenlenmiş olup dairesel motiflerle zenginleştirilmiştir. Sütunlar, üzeri geometrik süslemelerle bezeli uzun dikdörtgen bir kaide üzerinde yükselmekte; kaidenin üst kısmı da yine girintili çıkıntılı kare motifleriyle çevrelenmiştir.

Son cemaat mahallinde, kasetli tavan süslemeleri dikkat çekmektedir. Her bir kasetin ortasında kare biçimli süslemeler yer almakta, bu bölümdeki ahşap işçiliği bezeme anlayışını pekiştirmektedir. Harime açılan giriş kapısının üçgen alınlığı başlı başına bir süsleme ögesi niteliğindedir. Alınlığın merkezinde yarım daire formlu bir güneş motifi, üst kısmında ise yıldız motifi görülmektedir. Bu alınlık, alt kısımda Lombard düzenini anımsatan bir motifle, üstte ise iki sıra bordürle çerçevelenmiştir. Alınlık ile sövelerin birleşim noktalarında, her iki yanda da dışa taşkın biçimde işlenmiş kare formlu geometrik motifler yer almaktadır.

Harim kısmına girildiğinde, kalem işi bezemelerle süslenmiş duvar ve kubbe yüzeyleri dikkat çekmektedir. Kuzey yönünde, kadınlar mahfilini ayıran ve kubbeyi taşıyan payeler üzerinde çini süslemeli levhalar bulunmaktadır. Bu levhalardan ikisi, karşılıklı yerleştirilmiş olup üzerlerinde Arapça "Allah" ve "Muhammed" yazıları yer almakta, yazılar bitkisel süslemelerle çevrelenmiştir. Ayrıca her iki levha dört kenarından bordürlerle çerçevelenmiştir.

Mihrap, genel bezeme anlayışı içerisinde en dikkat çekici ögelerden biridir ve başlı başına bir süsleme unsuru olarak değerlendirilebilir. Yarım daire formlu mihrap nişinde, uzunlamasına yerleştirilmiş beş adet mor-pembe renkli mermer levha bulunmaktadır. Üst bölümde ise beş adet kare formunda düzenlenmiş bir friz, bu frizin üzerinde ise kalın bir bordürle kavsaraya geçiş sağlanmıştır. Mihrabın yuvarlak kavsarasının merkezinde, dal formunda kurgulanmış bitkisel süsleme ile yarım daire biçimli ve dikdörtgen ışınlar şeklinde yayılan bir bezeme yer almaktadır. Kavsaranın üst kısmında, iç içe geçmiş ikişer dikdörtgenden oluşan ve yan yana dizilmiş beş süslemeli friz daha bulunmaktadır. Bu frizin üstünde, minyatür bir kavsarayı andıran bir birim içerisinde sekiz köşeli bir yıldız motifi ve onun üzerinde sekiz kollu bir çiçek motifi işlenmiştir. Bu birim, yarım daire biçimindeki Lombard bantlarını andıran kemerlerle çevrelenmiştir.

Mihrapla üst kısmındaki levhayı ayıran bölümde, açık ve koyu renk taşlarla almaşık düzende inşa edilmiş bir bordür şeridi görülmektedir. Bu bordürün üstünde, her iki yanında uzunlamasına mor-pembe mermer levhaların çevrelediği bir yazı levhası yer almakta, levhanın üst ve altı bordürlerle çevrilmiştir. En üstteki bordürün üzerinde, yarım daire biçimli formlarla süslenmiş bir friz dikkat çeker. Bu levhanın ortasında, yaldızlı hatla yazılmış Âl-i İmrân Suresi'nin 39. ayeti yer almakta; çevresinde ise siyah çerçeve

içerisine alınmış gül ve bitkisel motifler görülmektedir. Çerçevenin alt kısmında, caminin ikinci inşa tarihi olan Hicri 1317 ifadesi Arap harfleriyle yer almaktadır.

Mihrabın üst kısmında, üçgen formlu bir alınlık yer almakta; bu alınlık, altı bir bordürle ayrılmış ve köşeleri yarım daire formlu motiflerle süslenmiştir. Caminin minberi de benzer biçimde bezeme anlayışı içinde değerlendirilmelidir.

Yapının dış cephesinde, kadınlar mahfiline açılan doğu ve batı yönlerindeki girişlerin önünde yer alan revakların kemerlerinde siyah-beyaz almaşık taş kullanımı dikkat çeker. Bu revakların kuzeye, doğuya ve batıya açılan kemerlerinin üzerinde alınlıklar ve merkezlerinde üçgen formlu geometrik süslemeler yer almaktadır. Benzer biçimde, kubbe kasnağında yer alan payandalar arasında da siyah-beyaz taş örgüsü görülmektedir. Ayrıca taş derzlerinin kalın tutulması, süsleme unsuru olarak değerlendirilmiştir.

Cümle kapısının üzerinde yer alan üçgen alınlık, merkezinde rozet formu içerisinde Yıldırım Bayezid'in tuğrasını barındırmakta; bu da yapının ilk banisine gönderme yapmaktadır. Kuzey cephesine yakın konumda yer alan iki minarenin kaidelerinde, pabucun hemen üstünde, dikdörtgen formda geometrik süslemelerle çevrelenmiş ve iki bordürle sınırlandırılmış frizler yer almaktadır. Minare şerefesinin altındaki üst bilezikte, bu frizlerle benzer bezemeler görülür. Şerefelerin ajur tekniğinde işlenmiş korkuluklarında geometrik süslemeler öne çıkmakta; petek kısmı ile külah arasındaki geçişte ise Lombard bantlarını andıran süsleme kuşağı bulunmaktadır. Bu geçiş, içbükey biçimde kurgulanmış bir bordürle sağlanmıştır.

Son olarak, yapının bodrum katında, doğu ve batı cephelerde kuzey cephesine yakın konumda yer alan abdest alma bölümlerinde, her bir çeşmenin bulunduğu mermer blok üzerine işlenmiş, vazo içerisindeki çiçekleri anımsatan bitkisel motifler dikkat çekmektedir.

Halk arasında Büyük Cami olarak da bilinen yapı, Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılan medrese ve kütüphaneden oluşan bir külliyenin merkezidir. Yıldırım Bayezid kendi adına bir cami, medrese, çifte hamam ve kütüphane yaptırmıştır. H.1334 (M. 1916) tarihli salnamede Yıldırım Medresesi'nden bahsedilirken, İmaret Mahallesi'nde bulunduğu ve senelik gelirinin 5.752 kuruş olduğu belirtilmektedir. Bayezid, bu cami,

medrese ve kütüphanesine, bir hamam ve 30 dükkân vakfetmiştir.[31] Bunlardan medrese ve kütüphane günümüze ulaşamazken, hamam (Orta Hamam) aynen mevcuttur.[32]

Zekai Konrapa "Bolu Tarihi" kitabında, 1668 (H.1078) yılında Bolu'nun büyük bir sefalet içine düştüğünü, şehrin büyük bir felakete uğradığını anlatırken, "*Büyük kısmını harap eden bir deprem olmuştu. 2 yıl sonra bile perişan eserleri ortada duruyordu. Yıldırım Bayezid Camii bile bu zelzeleden kamilen yıkılmış, ancak üç yıl sonra 1671 (H.1081) yılında vakıf parası ile yeniden yapılabilmişti*." diye aktarmaktadır.

Cami, 1897 yılında çıkan yangının ardından kullanılamaz duruma gelince Bolu halkı caminin yeniden yapımı için harekete geçmiştir. Gerekli izinler alındıktan sonra Bolu Mutasarrıfı Zihni Paşa ve halkın katkılarıyla 1899 yılında başlayan yeni, tek kubbeli cami inşaatı, 1900 yılında tamamlanmış ve 19 Temmuz 1900 (H. 12 Rebiyü'l-evvel 1318) günü ibadete açılmıştır.[33]

Cami, yeniden yapıldıktan sonra da ilk banisi Yıldırım Bayezid'ın adıyla anılmaya devam edilmiştir. Bununla beraber Sultan II. Abdülhamid'in caminin inşasında büyük yardımlarının bulunması, camiye dönemin modasına uygun "Hamidiye" adının da verildiğini göstermektedir.

1944'te gerçekleşen Bolu depreminde de cami yine büyük bir hasar almış ve iki minaresinden biri yıkılmıştır. Yıkılan minare kubbe üzerine düşerek büyük bir hasar yaratırken, kubbedeki hasar uzun süre giderilememiştir. Daha sonra caminin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tamirine başlanmış, bu sırada da kubbenin etrafında baca şeklinde mesnetlere dayanan yarım kemerleri, caminin stiline uymadığı gerekçesiyle yıkılmıştır. 1958 yılına kadar minaresiz kullanılan camiye ilk minare bu tarihte yapılmıştır. 1963 yılında bu tek minare yıkılarak yerine 1900 yılındaki aslına uygun çifte minare inşa edilmiştir.[34] 12 Kasım 1999 Düzce depreminde bir kez daha hasar alan cami, 1900 yılındaki aslı baz alınarak restore edilmiş ve 2002 yılında bugünkü halini almıştır.

[31] E. H. Ayverdi. (1989). *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri.* İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
[32] E. H. Ayverdi ve İ. A. Yüksel (1976). *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi.* İstanbul: Baha Matbaası.

[33] Soydemir, **a.g.k.**, 2016, 65.
[34] Soydemir**, a.g.k.**, 2016, 65

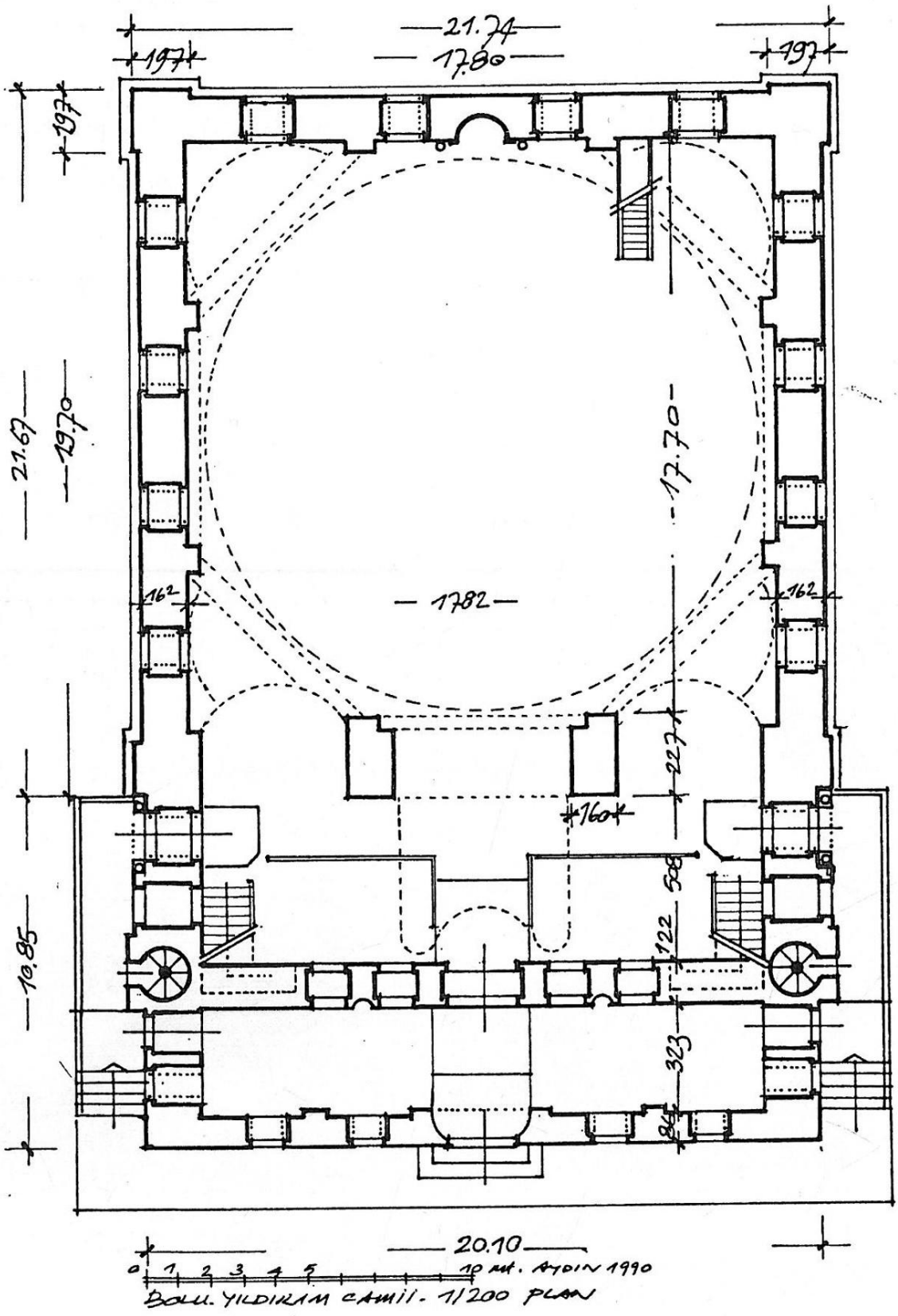

Görsel 55: *Yıldırım Bayezid Cami Harim Planı (Yüksel, 1990, Bolu Yıldırım Beyazıt Külliyesi, Hamamlar ve İmaret Cami'nden düzenlenerek)*

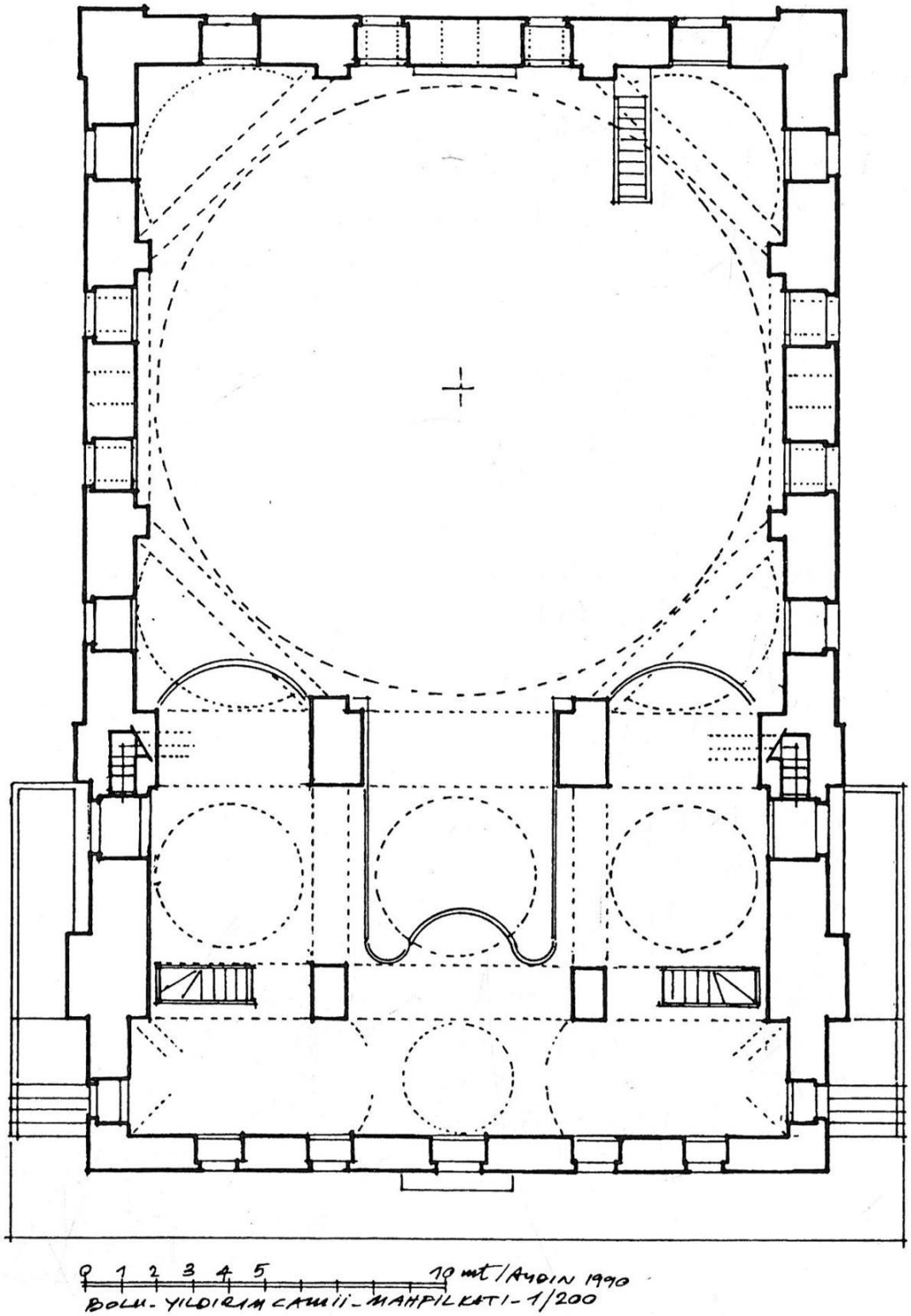

Görsel 56: *Yıldırım Bayezid Cami Kadınlar Mahfili Planı (Yüksel, 1990**, a.g.k.,**'dan düzenlenerek)*

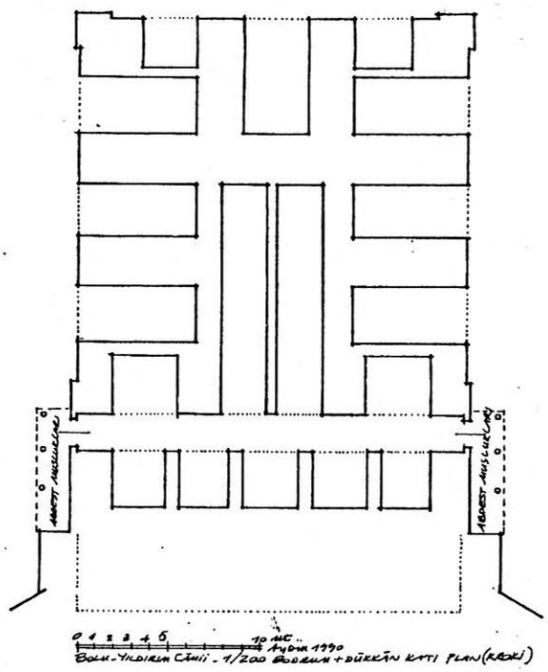

Görsel 57: *Yıldırım Bayezid Cami Bodrum Kat Planı (Yüksel, 1990**, a.g.k.**,'dan düzenlenerek)*

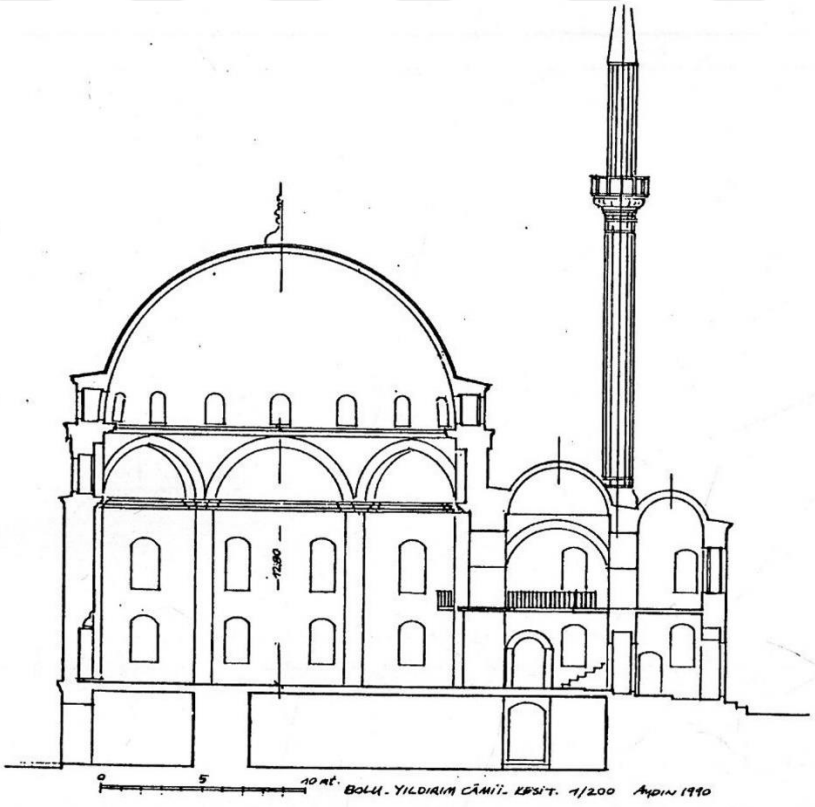

Görsel 58: *Yıldırım Bayezid Cami Kesiti (Yüksel, 1990**, a.g.k.**,'dan düzenlenerek)*

Görsel 59: *Yıldırım Bayezid Cami Batı ve Güney Cephe*

Görsel 60: *Yıldırım Bayezid Cami Doğu Cephe*

Görsel 61: *Yıldırım Bayezid Cami Kuzey Cephe*

Görsel 63: *Yıldırım Bayezid Cami Giriş Kapısı*

Görsel 62: *Yıldırım Bayezid Cami Son Cemaat Yeri Giriş Kapısı*

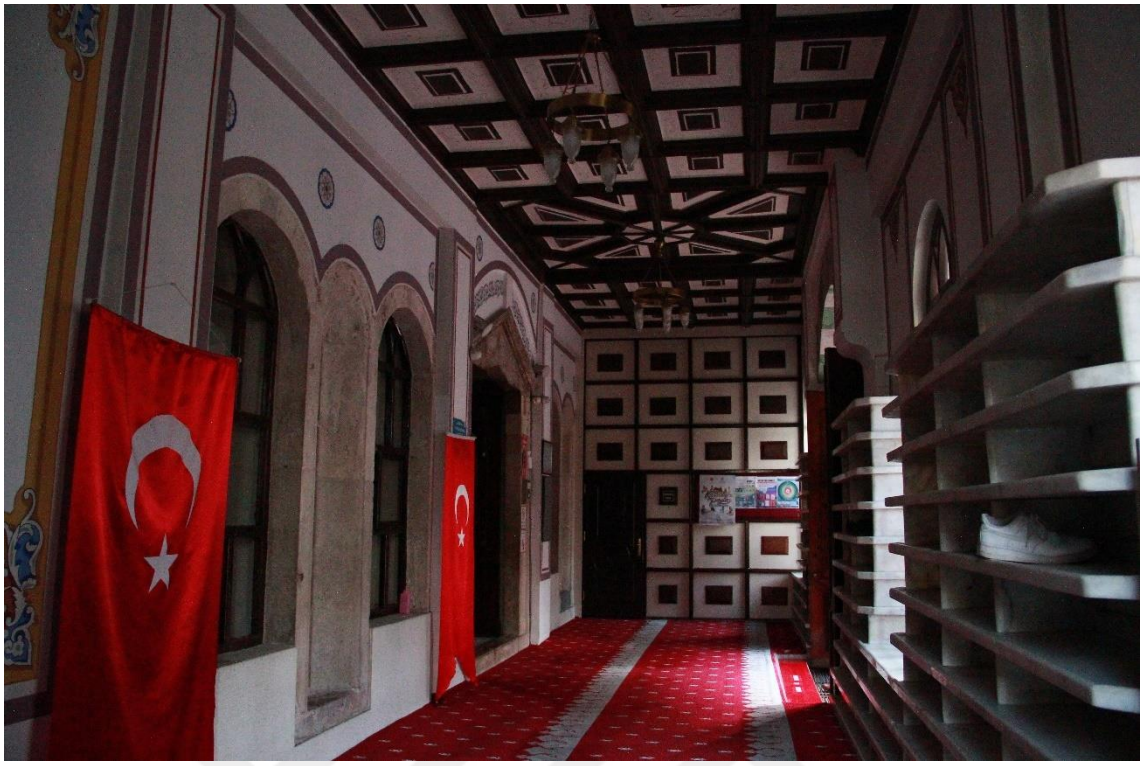

Görsel 64: *Yıldırım Bayezid Cami Son Cemaat Yeri*

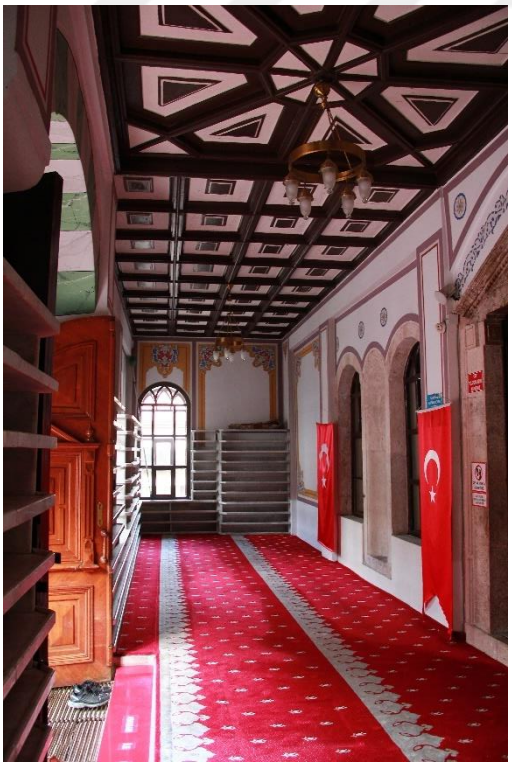

Görsel 65: *Son Cemaat Yeri*

Görsel 66: *Son Cemaat Yeri Tavan Detayı*

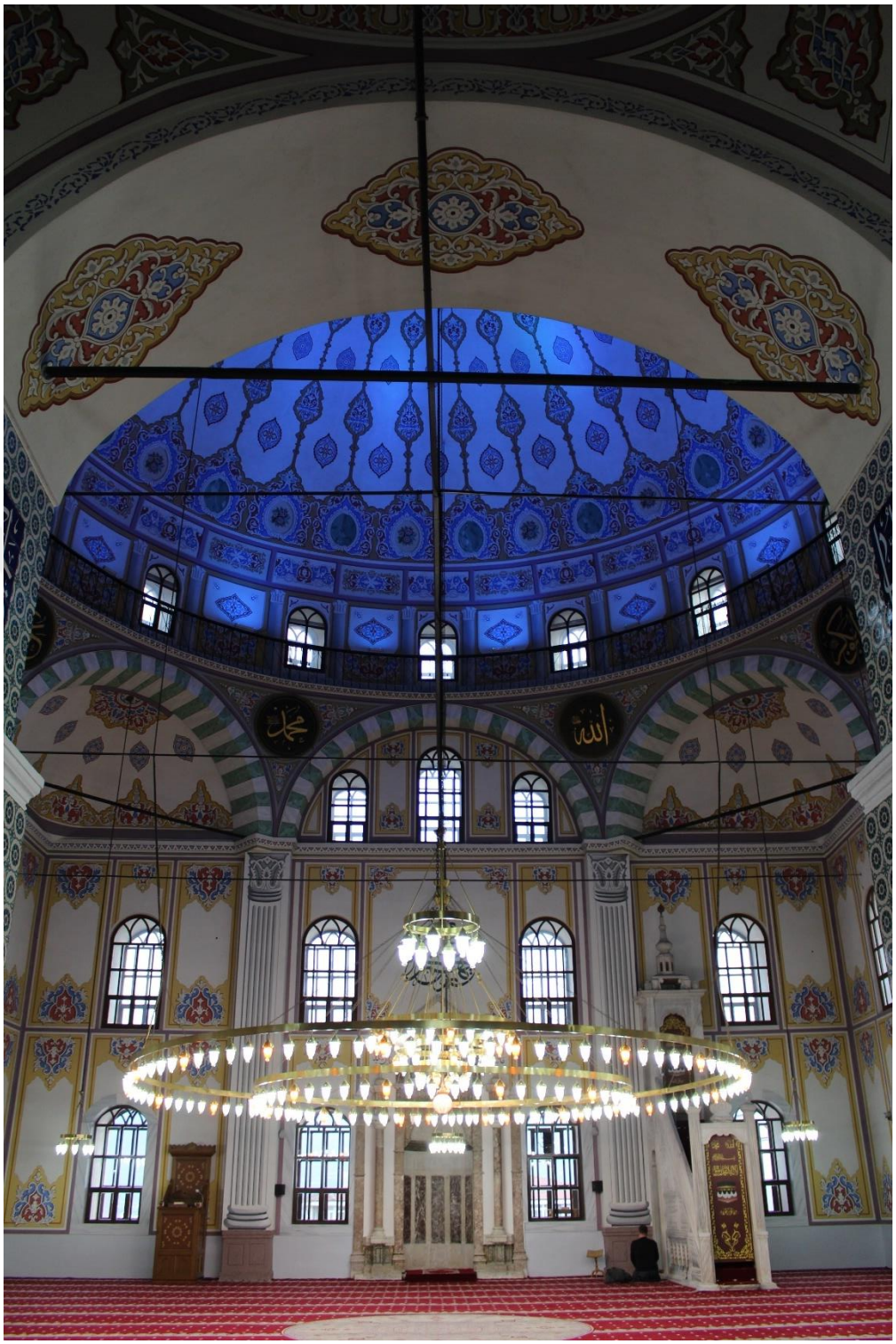

Görsel 67: *Yıldırım Bayezid Cami Harim Bölümü*

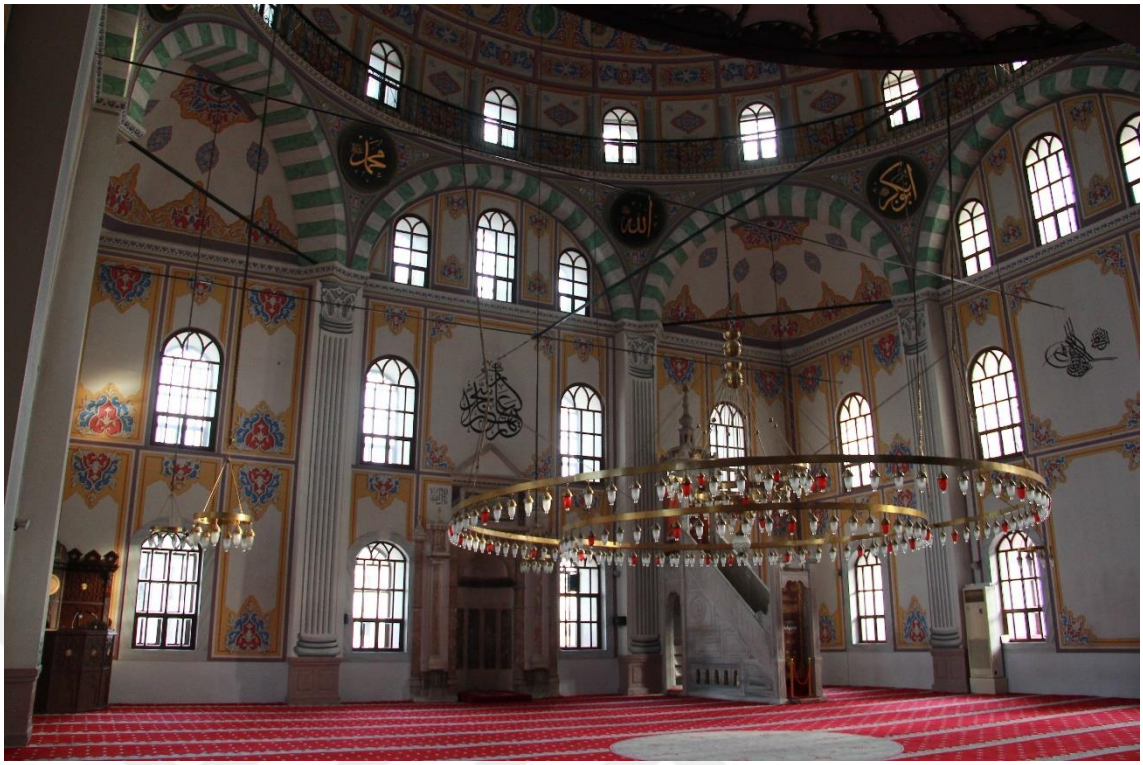

Görsel 68: *Yıldırım Bayezid Cami Harim Bölümü*

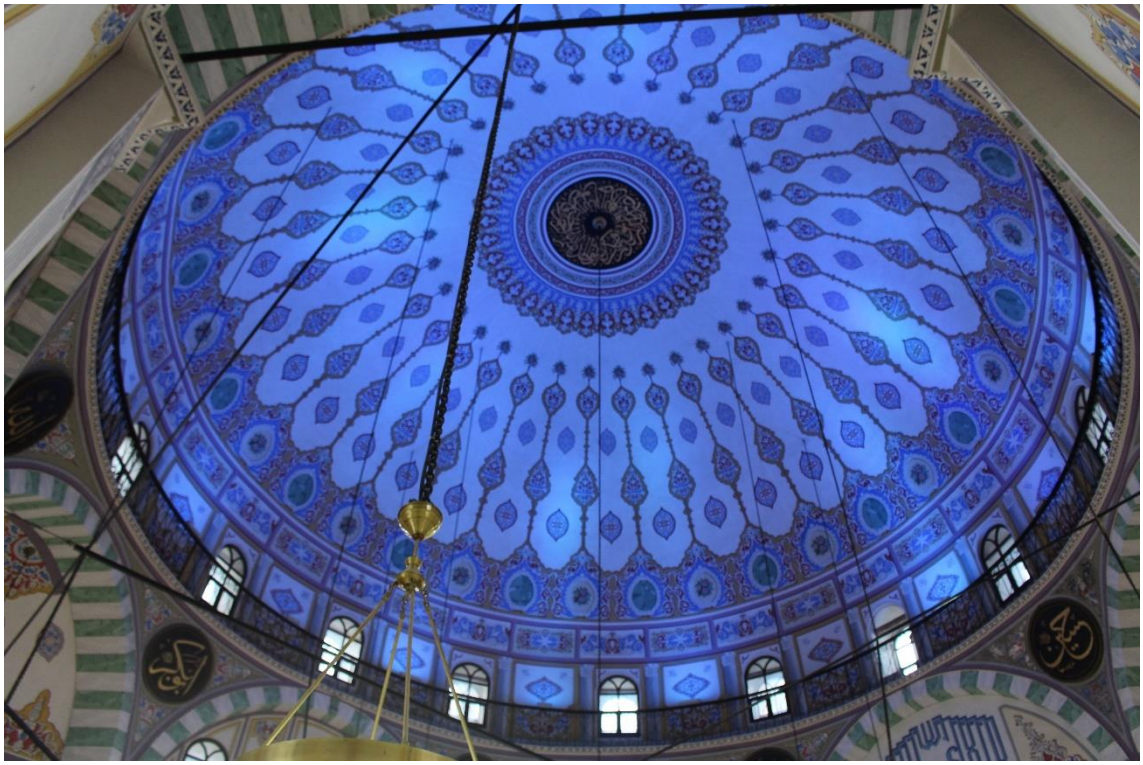

Görsel 69: *Yıldırım Bayezid Cami Harim Bölümü Ana Kubbe*

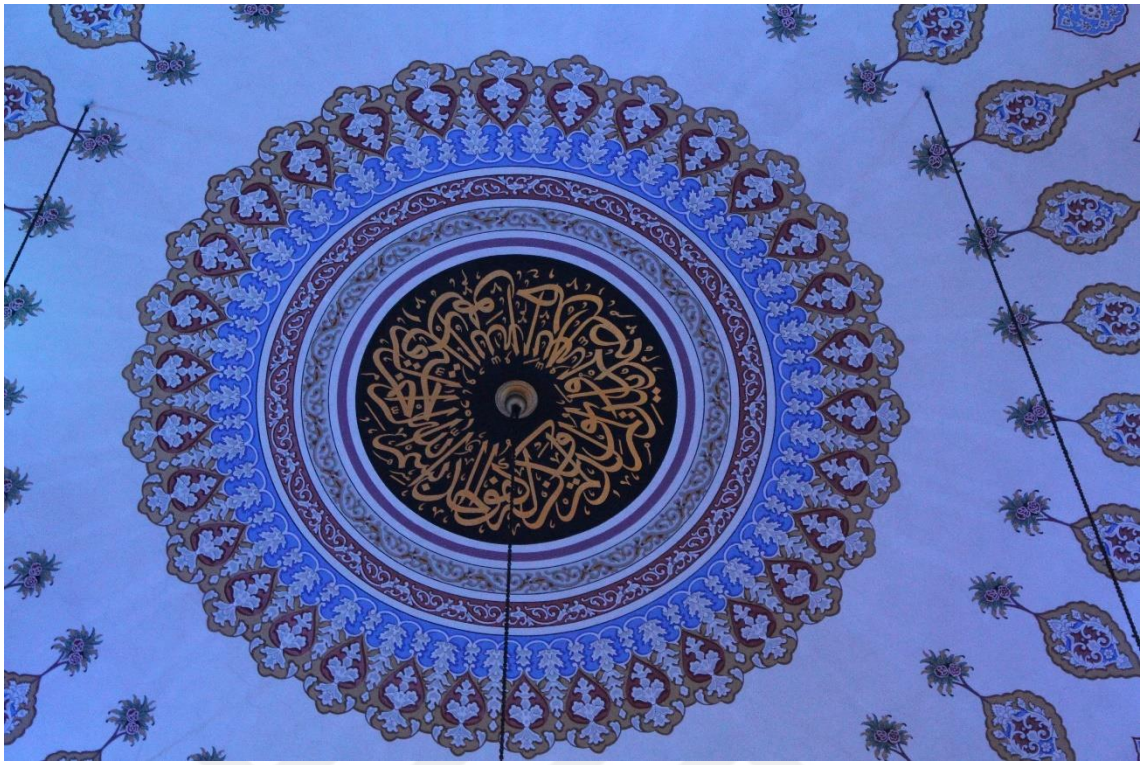

Görsel 70: *Yıldırım Bayezid Cami Harim Bölümü Ana Kubbe Tavan Göbeği*

Görsel 71: *Yıldırım Bayezid Cami Kadınlar Mahfili*

Görsel 72: *Yıldırım Bayezid Cami Kadınlar Mahfili*

Görsel 73: *Yıldırım Bayezid Cami Minberi*

Görsel 74: *Yıldırım Bayezid Cami Mihrap Nişi*

Görsel 75: *Yıldırım Bayezid Cami Mihrap Nişi Kavsarası ve Süsleme Detayları*

Görsel 76: *Yıldırım Bayezid Cami Mihrap Süsleme Detayları*

Görsel 77: *Yıldırım Bayezid Cami Minber Süsleme Detayı*

Görsel 78: *Yıldırım Bayezid Cami Payeleri Üzerinde Bulunan 1 No'lu Pano*

Görsel 79: *Yıldırım Bayezid Cami Payeleri Üzerinde Bulunan 2 No'lu Pano*

Görsel 80: *Yıldırım Bayezid Cami Minare Detayı*

Görsel 81: *Yıldırım Bayezid Cami Cephe Detayı*

Görsel 82: *Yıldırım Bayezid Cami Harim Bölümü -1928 (Kaynak: Alman Arkeoloji Enstitüsü)*

Görsel 83: *Yıldırım Bayezid Cami 1944 Depreminde Yıkılan Kubbesi*

Görsel 84: *Yıldırım Bayezid Cami Genel Görünüm (Kaynak: Yıldız Fotoğraf Arşivi)*

3.1.6. KEÇECİ MEHMET CAMİ

Adı ve Konumu:

Bolu İli, Merkez İlçesi, Akpınar Mahallesi, 9 pafta, 184 ada, 1 parselde yer almaktadır. Adının tam olarak nerden geldiğine dair herhangi bir kaynak yoktur ancak yapılan araştırmalarda Keçeci Mehmet isimli şahsın caminin bulunduğu arsayı, cami yapılabilsin diye bağışladığına dair bilgilere ulaşılmıştır.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapının Tarihi: Yapının tam tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber Keçeci Mehmet'in 19. Yüzyıl'da yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda, 19. Yüzyıl yapısı olması kuvvetle muhtemeldir. [35]

Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Mimari Özellikler

Plan Tasvir:

Yapı, kuzey – güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı bir alana oturan, tek mekânlı bir camidir. Yapıya kuzey duvarda bulunan bir cümle kapısıyla giriş yapılmaktadır. Giriş kapısının hemen kuzeyinde yamuk bir alana oturan bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Harim bölümü dikdörtgen tabanlı bir alana oturmaktadır. Kuzeyinde altta, girişin her iki yanında iki adet mahfil ve üstünde kadınlar mahfili bulunmaktadır. Güney duvarda yarım daire formlu bir mihrap nişi bulunmaktadır. Harimin güneybatı köşesinde duvara bitişik bir minbere sahiptir. Yapıda iki sıra pencere düzeni görülmektedir. İlk sırada kuzey duvarda girişin her iki yanında birer adetten iki, güney duvarda mihrabın her iki yanında birer adetten iki, doğu ve batı duvarda ise üçer adetten altı adet olmak üzere toplam on adet pencere açıklığı bulunmaktadır. İkinci sırada ise her duvarda ikişer adetten olmak üzere toplam sekiz adet pencere açıklığı bulunmaktadır.

Malzeme – Teknik

[35] Garipoğlu, N. (25 Eylül 2014), Akpınar Cami (Keçeci Mehmet Camisi), *Bolu Gündem Gazetesi*, https://www.bolugundem.com/makale/11971028/nadir-garipoglu/akpinar-cami-kececi-mehmet-camisi (Erişim tarihi: 24.03.2024)

Yapının ana malzemesi içten ve dıştan sıvalı olduğundan dolayı okunamamaktadır ancak kaynaklara göre taş temele sahip, aralarında ahşap hatıllarla desteklenen kerpiçten inşa edilmiştir. Son cemaat yerinin geniş ahşap saçağını kuzeyde üç, batıda ise bir adet ahşap destekler taşımaktadır. Yapı içten ahşap tavan ile, dıştan ise kırma çatıyla örtülmüştür. Caminin minaresi ise çatı üzerinden yükselmektedir ve ahşaptandır. Üst sıra pencereler alt sıradakilere kıyasla daha küçük boyutludur. Her biri dikdörtgen forma sahip bu pencereler ahşap sövelidir. Caminin minberi ve vaaz kürsüsü oldukça sade ve yine ahşaptandır. Mihrap ise düz alçı sıvayla kaplanmıştır ve alınlığında iki adet ayet yer almaktadır.

Süsleme:

Oldukça sade bir biçimde karşımıza çıkan yapıda süsleme ögesi yok denecek kadar azdır. Yapının dış cephelerinde herhangi bir süsleme ögesi karşımıza çıkmaz ancak giriş revakının tavanında mihraba paralel bir biçimde düzenlenmiş ince uzun dikdörtgen çerçeveler şeklinde düzenlenmiş ahşap döşemeler görülmektedir. Söz konusu ögelerin aynısından harim bölümünün tavanında ve kadınlar mahfilinin tavanında da görülmektedir. Kadınlar mahfilinin tavanındaki düzenleme giriş revakındaki gibi mihraba paralel olarak düzenlenirken harim bölümünün tavanında mihraba dik bir biçimde düzenlenmiştir. Kadınlar mahfilinin tavanında tam eksende üç adet ortasından avizelerin sarktığı üç adet baklava deseni motifi bulunmaktadır. Harim bölümünün tavanında ise söz konusu düzenleme genişçe bir süpürgelikle çevrelenmiştir. Bu düzenlemenin dört köşesinde yelpazeyi andıran girintili çıkıntılı motifler bulunmaktadır.

Görsel 85: *Keçeci Mehmet Cami Batı ve Güney Cephe*

Görsel 86: *Keçeci Mehmet Cami Kuzey Cephe ve Giriş Revakı*

Görsel 87: *Keçeci Mehmet Cami Harim Bölümü*

Görsel 88: *Keçeci Mehmet Cami Harim Bölümü*

Görsel 89: *Keçeci Mehmet Cami Kadınlar Mahfili ve Müezzin Mahfili*

Görsel 90: *Keçeci Mehmet Cami Mihrap Nişi ve Minberi*

3.1.7. TABAKLAR CAMİ

Adı ve Konumu:

Bolu İli, Merkez İlçesi, Tabaklar Mahallesi, 1 pafta, 12 ada, 8 parselde yer almaktadır. Caminin ilk adının yaptıran kişinin adı olan Tahsin Cami olduğu inşa kitabesinden anlaşılmaktadır. Ancak günümüzde Tabaklar (Debbağlar) Mahallesinde bulunduğundan dolayı bu adı aldığı düşünülmektedir.

Yaptıran: Tahsin Ağa

Yapının Tarihi: H. 1315 / M. 1897

Yapının inşa kitabesine göre H. 1315 / M. 1897 yılında inşa edilmiştir.

Görsel 91: *Tabaklar Cami İnşa Kitabesi*

Transkripsiyon:

"İmam ül müslimin Abdülhamid Han-ı keremin

Buyurdu yer yüzün ihsanlar ile serleser tezyin

Dolaşmaz nazara tayin-i bala biemri cudinde

Ulaşmaz dergâh-ı ihsanına endaze tahmin

Nazar-ı mağfuriyyet oldu bin lutfile bu cami

Delil oldu muhasib lutfi bey ol bende-i hak

İhyaya sebep oldu muhasib-i nadir

Ruhu tahsinini şad eyleye Allah anın

Garik-i ni'meti Tahsin Ağanın nakd-i vakfından

Yapıldı saye i şahanede bu mabed-i zengin

O şah ı akdese kıldım dua arz eyledim tarih

Delil oldu lütfu bari yapıldı cami-i tahsin"[36]

Çevirisi:

"Müslümanların halifesi, kerem sahibi, cömert Abdülhamid Han, yeryüzünü cömertliğiyle batan başa süsledi. Onun emriyle yapılan büyük cömertlikler göze görünmez, onun eli açıklığının ölçüsü tahmin edilemez. Bu cami Allah'ın kulu muhasip Lütfü Bey'in günahlarının bağışlanması arzusuyla, binlerce lütufla yapıldı. (Bu mabed) o mümtaz muhasibin ihyasına sebep oldu. Allah'ım onun güzel ruhunu şad eylesin. Bu zengin mabed, Tahsin Ağa'nın nimetlere boğulmuş vakfının parasıyla saye-i şahanesinde yapıldı. O, en kutsî şaha (Allah'a) dua ettim, tarih verdim. Allah'ın lütfu delil oldu Tahsin Camii yapıldı."

Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Mimari Özellikler

Plan Tasvir:

Yapı, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda, 17,40x12 metre ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen formda tek mekânlı bir camidir. Yapı kubbe ile örtülüdür. Yapıya kuzeydoğu duvarda bulunan yuvarlak kemerli bir cümle kapısıyla giriş yapılmaktadır. Cümle kapısının hemen önünde üç yana yuvarlak kemerli ve tek birimli bir revaklı giriş bölümü bulunmaktadır. Bu revaklı giriş bölümü aynalı tonoz örtü biçimine sahiptir ancak üstten kubbe ile örtülmüştür. Harim bölümü tek mekânlı, kubbe örtülüdür. Kubbeye geçiş Türk Üçgeni ile sağlanmıştır. Harim bölümünün kuzeyinde girişin her iki yanında müezzin mahfili ve hemen üstünde kadınlar mahfili yer almaktadır. Kadınlar mahfili, ana kubbenin kuzeyinde yer alan üç adet eş birimli kubbe ile örtülmüştür. Giriş kapısının tam

[36] Özer, B., (2017), *Bolu'da Osmanlı Dönemi Cami ve Hamamları*, (ed. Hüseyin Tunçay), Tuncay Yayıncılık.

ekseninde, güney duvarda mihrap nişi bulunmaktadır. Yapı, iki sıra pencere düzenine sahiptir. İlk sırada kuzey duvarda girişin her iki yanında birer adet olmak üzere iki, doğu ve batı duvarda üçer adetten olmak üzere altı, güney duvarda ise mihrap nişinin her iki yanında birerden iki adet, doğu duvarda diğer üç pencerenin yanında diğerlerine göre daha küçük düzenlenmiş bir adet olmak üzere on bir adet, yuvarlak kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. İkinci sırada ise kuzey duvarda üç adet, doğu ve batı duvarda ise ikişer adetten dört adet olmak üzere toplam yedi adet, basık kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Yapının kuzeybatı köşesinde kare formlu bir kaideye oturan silindirik gövdeli bir minaresi bulunmaktadır.

Malzeme – Teknik

Yapı, bütünüyle kesme taştan inşa edilmiştir. Giriş revakının üst örtüsünü taşıyan sütunların ise mermer olduğu düşünülmektedir. Yapının ilk sıra pencereleri taş söveli, ikinci sıra pencereleri ise yine taş sövelidir ancak ilk sıra pencerelerinden farklı olarak ajur tekniğinde alçı şebekelere sahiptir. Yapının mihrabı ve alınlığı, çini kaplı seramik levhalara sahiptir. Yapının, sonradan yenilendiği düşünülen ahşap bir minberi vardır.

Süsleme

Yapının mihrabı palmet, rumi, şems ve çeşitli bitkisel motiflerle bezenmiş oldukça süslü çini seramiklerle kaplıdır. Mihrabın etrafı üç sıra bordürle çevrelenmiştir. İlk sıra bordürde ayet yer almaktadır. İkinci sıra bordür yine çeşitli bitkisel motiflere sahiptir. Üçüncü sıra bordür ise diğer ikisine kıyasla daha dar olarak düzenlenmiştir ve yine bitkisel motiflerle süslenmiştir. Mihrabın yanı sıra ilk sıra pencerelerinin söveleri de içerden çini kaplı seramiklerle döşenmiştir. Harim bölümünde kubbeye geçiş elemanları ve kubbe kalem işi süslemelere sahiptir. Bunların haricinde ikinci sıra pencerelerde görülen ajur tekniğinde düzenlenmiş alçı şebekeler birer süsleme ögesi olarak değerlendirilebilir.

Görsel 92: *Tabaklar Cami Kuzey Cephe*

Görsel 93: *Tabaklar Cami Giriş Revakı*

Görsel 94: *Tabaklar Cami Harim Bölümü*

Görsel 95: *Tabaklar Cami Kadınlar Mahfili ve Müezzin Mahfili*

Görsel 96: *Tabaklar Cami Mihrap Nişi*

Görsel 97: *Tabaklar Cami Minberi*

Görsel 98: *Tabaklar Cami Kubbe Detayı*

Görsel 99: *Tabaklar Cami Kubbe Geçiş Elemanı Detayı*

3.2. DÖRTDİVAN

3.2.1.MERKEZ ÇAVUŞLAR CAMİ

Adı ve Konumu:

Bolu İli, Dörtdivan İlçesi, Merkez Çavuşlar Mevkii, 3 pafta, 1553 parselde yer almaktadır. Bulunduğu mevkinin adıyla anılmaktadır.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir ancak giriş kapısının üstünde yer alan iki adet onarım kitabesinde 1821'deki onarımı Salih Paşa Tarafından, 1874'teki ikinci onarımın ise kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.

Görsel 100: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami 1. Kitabe*

Transkripsiyon:

"Hudâ eylesin(?) âbâd ebed Allah

Erişdi çün ana tevfik-i Allah

Bânî-i sânîsi Sâlih Paşa kim

Olaydı râh-ı Hakk'a sa'yi her gâh

Bu câmi'i behişt-misâl yapdı

Bedel vire Hudâ cennetde hem câh

Bin iki yüz otuz altı senesi

Tamâm oldu didi eş-şükrilillah"

1236 (1821) yazmaktadır. [37]

Çevirisi:

"Allah ebediyen bayındır eylesin

Çünkü ona Allah'ın tevfiki erişti

İkinci banisi Sâlih Paşa'dır

Her zaman Hakk yolunda gayreti olsundu

Bu camiyi cennet misali yaptı

Allah da ona cennette yer versin

Bin iki yüz otuz altı senesi (1236)

Tamam oldu dedi elhamdülillah

1236 (1821)"

[37] Şen, Y., (14 Kasım 2021), Dörtdivan Çavuşlar Camii'ndeki İki Kitabe, Dörtdivan Dünyası, https://dortdivandunyasi.com/yazarlar/yazi/dortdivan-cavuslar-camii-ndeki-iki-kitabe-582.html (E.T.: 16.02.2024)

Görsel 101: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami 2. Kitabe*

Transkripsiyon:

"Hamdülillah olur mevlîde hürmeti

Baba Hızır hazretinin himmeti

Ta'mîr-i sânî (.....)

Oldı esbâb Sâlih Paşa hazreti

Sâlisen ta'mîre gayret idüp

Cümle ahâliler merhameti

Târihi bin iki yüz doksan bî-şek

Evsatında oldu işte temmeti"[38]

Çevirisi:

"Hamdolsun, Mevlid'in hürmeti ile

Baba Hızır hazretlerinin himmeti ile

[38] Şen, **a.g.k.,** 2021

İkinci onarım (……..)

Sâlih Paşa hazretlerinin sebebiyle oldu

Üçüncü kez onarıma gayret edip

Bütün halkın merhametiyle

Bin iki yüz doksan (1290) tarihi kesin olarak

Ortasında tamamlandı işte."

Yapının Tarihi: Yapının inşa tarihi bilinmemektedir.

Mimarı: Yapının Mimarı bilinmemektedir.

Mimari Özellikler

Plan Tasvir:

Kuzey – güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı bir alana oturan bir camidir. Doğu ve batı duvarda iki adet cümle kapısıyla bir son cemaat yerine girilmektedir. Söz konusu kapılar ise yuvarlak kemer profillidir. Dıştan kırma çatıyla örtülü olan cami içerden mihrap ekseninde ikisi harimin üstünde biri kadınlar mahfilinin üstünde olmak üzere üç adet küçük kubbeyle, geri kalan kısımlarda ise düz ahşap tavanla örtülmüştür. En güneydeki kubbenin köşelerine atılmış dört adet serbest destek harimi mihraba dik üç sahına ayırmaktadır. Güney duvarda tam eksende mihrap nişi bulunmaktadır. Harim bölümünün kuzeyinde batı ve doğu köşede bir müezzin mahfili, ortada ise bir adet sanduka bulunmaktadır. Bu bölümün üstünde ise kadınlar mahfili yer almaktadır. Kadınlar mahfilini de son cemaat yerinde doğu ve batı yönde enlemesine atılan ahşap hatıllar ve bu hatılları taşıyan beşerden on adet (?) ahşap direk taşımaktadır. Kadınlar mahfiline çıkış ise son cemaat yerinin her iki köşesinde bulunan merdivenler ile sağlanmaktadır. Camide iki sıra pencere düzeni görülmektedir. Alt sırada kuzey duvarda iki, doğu ve batı duvarda girişlerin güneyinde üçerden altı, güney duvarda ise mihrabın her iki yanında birer adetten iki adet olmak üzere on adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Üst sıra pencere düzeni ise kuzey duvarda iki, doğu ve batı duvarda dörderden sekiz, güney duvarda ise üç adetten toplam on üç adet pencere açıklığı bulunmaktadır.

Malzeme – Teknik:

Yapının inşasında altlarda ve köşelerde kesme taş, üst kısımlarda ise moloz taş kullanılmış ve bu taş sıraları aralarında ahşap hatıllarla desteklenmiştir. İç kısımda ahşap tavanın taşıyıcısı olan serbest direkler yine ahşaptandır. Minberi yine ahşaptan olan caminin mihrabı taştan, düz alçı sıvayla sıvanmıştır. Alt kat pencereleri dikdörtgen formlara sahiptir ve taş sövelidir. Üst kat pencereleri ise yine taş sövelere sahiptir ancak alt sıradakilerden farklı olarak yuvarlak kemer profilli ve boyutça daha küçüktürler. Caminin minaresi ise kaidesiz beden duvarları üstünde, çatıdan yükselmektedir ve ahşaptandır.

Süsleme:

Yapının dış cephesine bakıldığında, giriş kapılarının kemerlerinde kullanılan farklı renkli taşlarla yapılan süslemeler dikkat çekmektedir. Batı cephesindeki kapının yuvarlak kemerinin kilit taşında, dikdörtgene yakın bir çerçeve içinde kabartmalı figürler yer almaktadır. Ancak bu figürler, oksitlenme ve aşınma nedeniyle net bir şekilde belirlenememektedir. Figürlerin dışında, geometrik bir desene sahip, süslemeli bir çerçeve de dikkat çekmektedir.

Yapının içine girildiğinde, özellikle ahşap işçilikleri ve süslemeleri göze çarpmaktadır. Son cemaat yerindeki mahfillerin ve kadınlar mahfilinin korkuluklarında yer alan ahşap oyma işçilikleri, güzel süsleme örneklerindendir, ancak bu parçaların özgün olmadığı düşünülmektedir. Yapının harim bölümünün tavanında, önemli süsleme unsurları yer almaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda yer alan üç küçük kubbede, her birinde ince detaylı kalem işi süslemeler bulunmaktadır. Bu kubbelerin her birinin köşesinde, mavi, yeşil ve sarı renkle boyanmış, ışınlar şeklinde yayılan geometrik şekillerden oluşan bir süsleme yer almaktadır. Bu süsleme, ortada bulunan kubbenin dört köşesinde yarım daire formunda bir desen oluşturur. Kubbelerin kesişim yerlerinde ise mavi, sarı ve yeşil renkten oluşan baklava dilimi formları yer almaktadır.

Bunların dışında, tavanda yer alan üç kubbenin her iki yanında, üçer adet olmak üzere toplamda altı adet kare formlu süsleme bulunmaktadır. Mihrabın önünde de bir adet kare süsleme mevcuttur. Bu süslemeler, 3x3 şeklinde dokuz küçük kareye bölünmüştür. Her bir küçük kare, mavi bir bordürle çevrelenmiş olup, içinde beyaz ve sarı renkli konturlarla çevrili yeşil renkli bir eşkenar dörtgen yer almaktadır. Ayrıca tavanda,

mihraba dik bir şekilde yerleştirilen ahşap döşemeler, kubbelerin etrafında çapraz bir şekilde konumlandırılmıştır.

Son cemaat yerindeki kadınlar mahfilini taşıyan ahşap desteklerin başlıkları oval biçimde, kadınlar mahfilinde ve harim bölümünde tavanı taşıyan desteklerin başlıkları ise dilimli biçimde düzenlenmiştir. Yapının mihrabı, duvarda tavana kadar uzanan oldukça büyük ve görkemli, ancak bir o kadar da sade bir yapıdır. Yarım daire formlu mihrap nişi, etrafında kademeli çerçevelerle çevrelenmiştir. Bu çerçevelerin en üst kısmında, merkezde dikey olarak yerleştirilmiş bir Türk bayrağı motifi bulunmaktadır. Bayrağın hilal ve yıldız kısmı içinde, Arap harfleriyle yazılmış bir kitabe yer alır. Aynı levha üzerinde, bayrağın her iki yanında simetrik şekilde konumlandırılmış, bitkisel bezemelerle süslenmiş iki adet kalem işi süsleme daha yer almaktadır. Bu kompozisyon, Osmanlı dönemi sanat anlayışını ve dönemin millî ve dinî sembollerini bir araya getirerek dikkat çekici bir bütünlük oluşturmaktadır.

Bunların dışında, harim bölümünün doğu, güney ve batı duvarlarını dolanan siyah bir bordür içerisinde Arap harfleriyle yazılmış bir kitabe yer almaktadır. Bordürün güney duvarında bulunan kısmında, yazıtın aralarına yerleştirilmiş palmet ve rumi motifli süslemeler dikkat çekmektedir. Duvarlarda yer alan kalem işi rozetlerin yanı sıra, pencerelerin sövelerinde de kalem işi süslemeler görülmektedir. Alt sıra pencerelerinin dikdörtgen formlu sövelerinde, üç yönden mavi bir bordürle çevrelenmiş bitkisel ve stilize çiçek motifleri bulunmaktadır. Üst sıra pencerelerin yuvarlak kemerli profilli sövelerinde ise, kırmızı bir bordür içerisine alınmış sarmal dal motifleri yer almaktadır.

Caminin inşa tarihine dair kesin bir bilgiye rastlanamamıştır ancak Devlet Arşivlerinde bulunan 1679 (H. 1090) tarihli belgeye göre -ki bu belge cami ile bulunmuş en eski belgedir- caminin tarihi 1679'dan öncesine dayanmaktadır.[39] Bu belgeye göre caminin o dönemde adı Baba Hızır Cami olarak kayıtlara geçmiştir. Caminin giriş kapısının üstünde yer alan 1821 tarihli ilk kitabesine göre cami, 1821 yılında yeniden yapılmış ya da büyük ölçüde onarım geçirmiştir. Bu inşanın banisi ise Salih Paşa'dır. (Kitabeye göre ikinci banisi olarak geçmektedir.) 1874 tarihli ikinci kitabe, caminin eski

[39] BOA, (H. 29.10.1090), *Bolu kazası mülhakatından Dörtdivan nahiyesinde Baba Hızır Camii'nin hitabeti mahlul olmakla Abbas Halife'ye tevcihi hakkında kaza-yı mezkûr kadısı Hüseyin tarafından yazılan arz.,* İE.EV, 6 – 646.

adı olan Baba Hızır'a atıfta bulunması açısından önemli bir tamir kitabesidir. Camiye dair bilgiler veren kaynaklarda genellikle 1874 yılının yapım yılı olarak belirtildiği görülmektedir. Ancak, kitabeler, bu caminin 1821 yılında inşa edildiğini veya ciddi bir tamir gördüğünü göstermektedir. Bu ikinci kitabede, Salih Paşa'nın burayı ikinci kez tamir ettirdiği belirtilmektedir. 1874 yılında ise üçüncü kez tamir edilmiştir. Dolayısıyla, 1821 yılının bu kitabede caminin tamir edildiği yıl olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Üçüncü tamiratın halkın da katılımıyla gerçekleştiği ifade edilmektedir. Cami, Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 31.07.1998 tarih ve 5887 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

Görsel 102: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Doğu Cephe*

Görsel 103: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Kuzey Cephe*

Görsel 104: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Doğu Cephe*

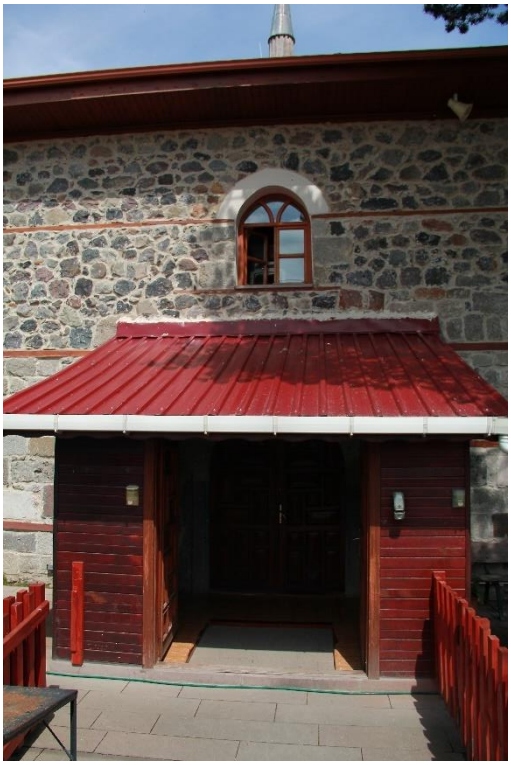

Görsel 105: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Doğu Cephe Giriş Sundurması*

Görsel 106: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Doğu Giriş Kapısı*

Görsel 107: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Doğu Giriş Kapısı Kilit Taşı Detayı*

Görsel 108: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Batı Giriş Sundurması Üstünde Yer Alan Yazıt*

Görsel 109: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Batı Giriş Kapısı*

Görsel 110: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Batı Giriş Kapısı Kilit Taşı Detayı*

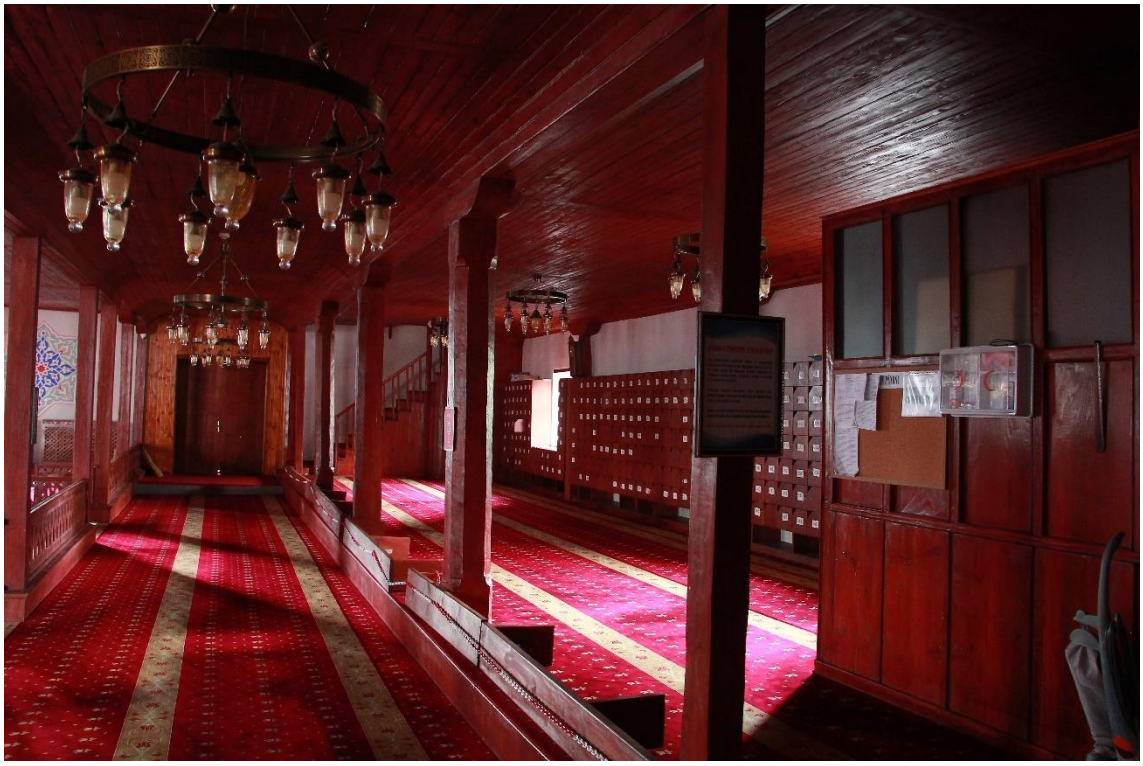

Görsel 111: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Son Cemaat Yeri*

Görsel 112: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Müezzin Mahfili*

Görsel 113: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Harim Bölümü*

Görsel 114: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Harim Bölümü*

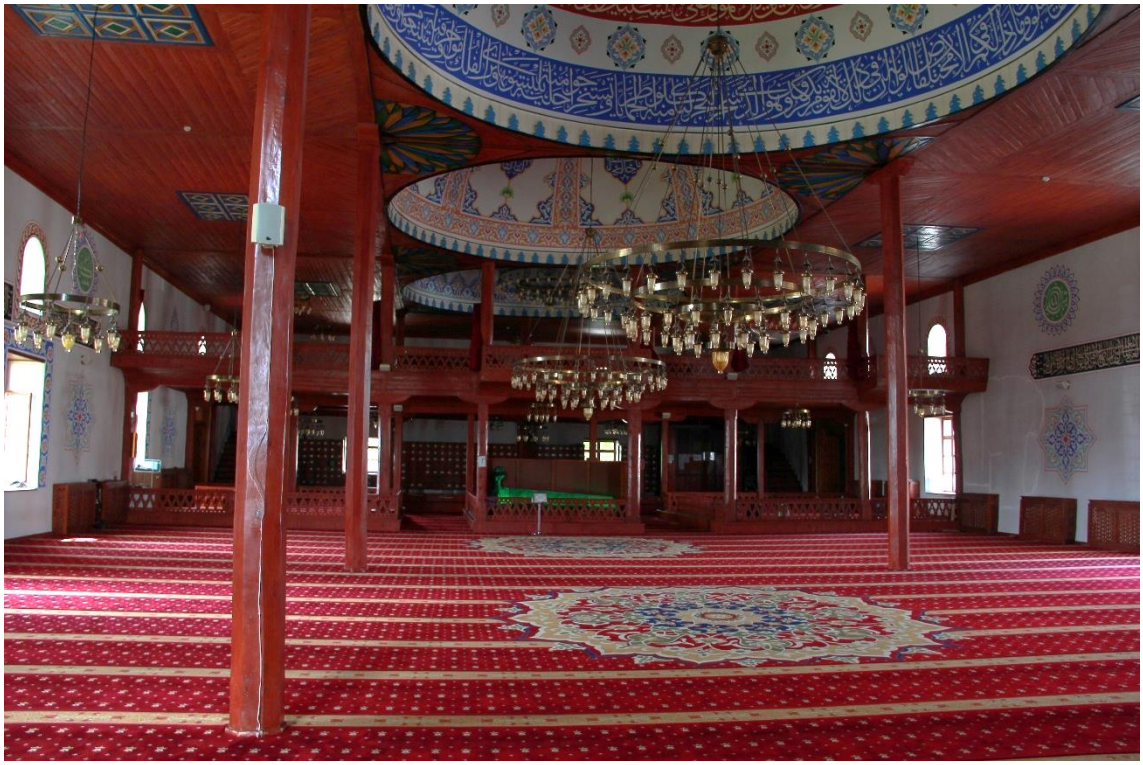

Görsel 115: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Harim Bölümü ve Kadınlar Mahfili*

Görsel 116: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Kadınlar Mahfili*

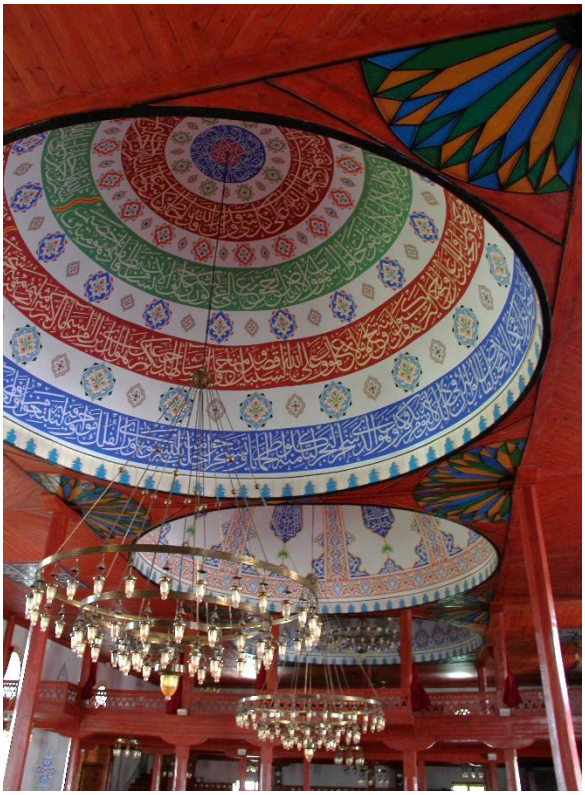

Görsel 117: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Kubbeleri*

Görsel 118: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Tavan Süsleme Detayı*

Görsel 119: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Kubbe Eteklerinde Yer Alan Süsleme Detayı*

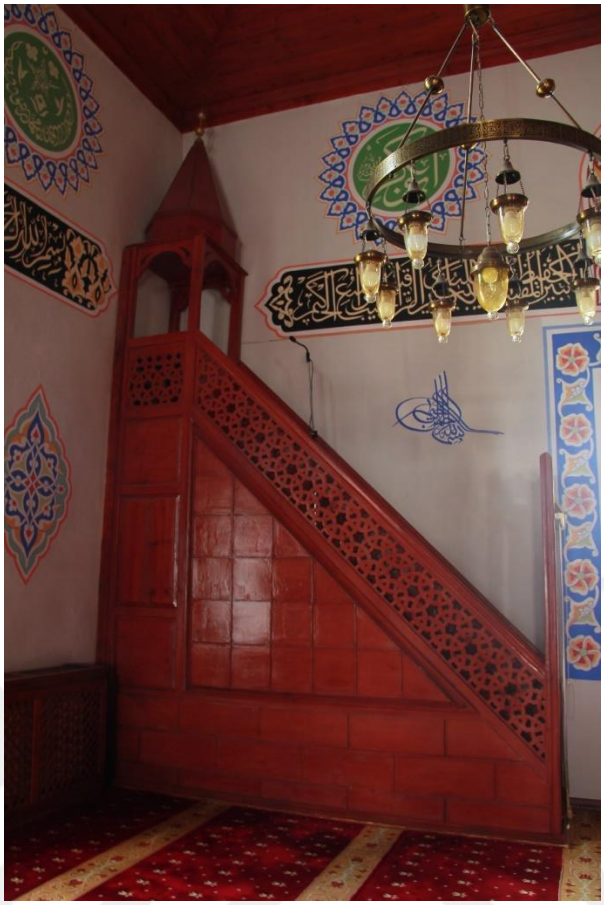

Görsel 120: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami Minberi*

Görsel 121: *Dörtdivan Merkez Çavuşlar Camisinde Bulunan Sanduka*

3.3. MENGEN

3.3.1. GÜNEY KÖYÜ CAMİ

Adı ve Konumu:

Bolu İli, Mengen İlçesi, Güney Köyü, 301 ada, 5 parselde bulunmaktadır. Bulunduğu köyün ismiyle anılmaktadır.

Yaptıran: Saka oğlu Memiş Ağa

Yapının Tarihi: H. 1219 / M. 1804

İnşa kitabesine göre H. 1219 / M. 1804 yılında inşa edilmiştir.

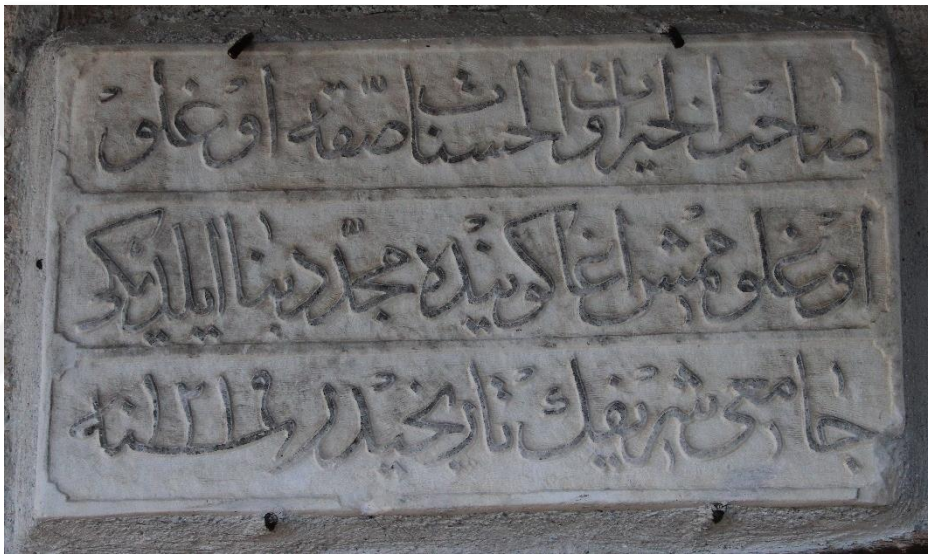

Görsel 122: *Mengen Güney Köyü Cami İnşa Kitabesi*

Transkripsiyon:

"Sahibü'l hayratü'l – hasenat Saka Oğlu Memiş Ağa güneyde mücedded bina eylediği cami-i şerifin tarihidir.

Sene, 1219"[40]

Çevirisi

[40] Özer, **a.g.k.**, 2017, 139

"Hayırsever ve iyiliksever Saka Oğlu Memiş Ağa'nın güneyde yeniden inşa ettiği şerefli caminin tarihidir.

Yıl, 1219 (1804)"

Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Mimari Özellikler

Plan Tasvir:

Cami, kuzey – güney doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen tabanlı bir alana oturan tek mekânlı bir camidir. Camiye kuzey duvarının tam ortasında bulunan bir cümle kapısıyla giriş yapılmaktadır. Camiye giriş yapıldıktan sonra her iki kenarda müezzin mahfili olarak nitelendirilebilecek mahfiller ve hemen üstünde kadınlar mahfili yer almaktadır. Mahfilin güneyinde hemen hemen kare tabanlı bir alana oturan harim bölümü yer almaktadır. Güney duvarda tam ortada yarım daire formlu bir mihrap nişi yer almaktadır. Harimin güneybatı köşesinde ise minber yer almaktadır. Cami kırma çatı ile örtülmüştür. Giriş kapısının kuzeyinde bir revaklı giriş kısmı bulunmaktadır. Yapının güney duvarında mihrabın sağında ve solunda altlı üstlü olmak üzere dört, doğu ve batı duvarda ise yine altlı üstlü olmak üzere ikişerden dört adet olmak üzere sekiz adet pencere bulunmaktadır.

Malzeme – Teknik

Yapı, moloz taştan inşa edilmiş, kagir bir yapıdır. Moloz taşların araları yatay ahşap hatıllarla desteklenmiştir. Harim kısmı içerden ahşap bir tavanla örtülmüştür. Revaklı giriş kısmı da yine ahşap tavanla örtülmüştür. Söz konusu revaklı giriş kısmında saçağı kuzeyde yan yana atılmış 4 adet ahşap destek taşımaktadır. Caminin pencereleri ve giriş kapısı yine ahşap sövelidir. Caminin kuzey ve batı duvarında görülen devşirme malzemeler oldukça dikkat çekmektedir. Roma ya da Bizans kalıntısı olduğu düşünülen bu malzemeler, giriş kapısının her iki yanında üçer adet levha olarak, kapının üstünde vaftiz havuzu olduğu düşünülen yuvarlak formlu üç adet malzeme ve bunların sağında ve solunda birer adet levha, batı duvarda biri kuzeybatı köşesine yakın diğeri ise alt pencerenin hemen yanına konumlandırılmış iki adet levha, güney duvarda mihrabın sağ tarafındaki pencerenin sövesinde kullanılan hem içerden hem de dışardan görülebilen bir malzeme ve son olarak revakın tavanını taşıyan ahşap desteklerin altında biri yuvarlak

diğerleri ise kare formlu olmak üzere toplamda dört adet devşirme malzemeye rastlanmıştır.

Süsleme:

Yapının iç mekânında yoğun bir süsleme programı bulunmamaktadır. Ancak özellikle kuzey cephede yer alan devşirme levhalar ve bu levhalar üzerinde görülen motifler, başlı başına birer süsleme unsuru niteliğindedir.

Kuzey cephedeki 1 numaralı levha, ortasında haç motifi bulunan ve kalın çerçevelerle sınırlanmış bir taş blok olarak karşımıza çıkar. Levhanın kenarları, ince ve uzun dikdörtgen desenlerle bezenmiştir. Benzer şekilde, 2 numaralı levha da kalın bir çerçeveyle çevrelenmiştir. Merkezinde yer alan dairesel desen, merkezden dışa doğru uzanan çizgilerle sekiz eşit parçaya ayrılmış olup tekerlek formunu andırmaktadır. Bu motifin çevresi, IOI örüntüsü oluşturan birbirine geçmiş yuvarlak biçimlerden meydana gelen dairesel bir çerçeve ile sınırlandırılmıştır.

3 numaralı levhada, merkezde daire içine alınmış eşit kollu bir haç motifi yer almakta, bu motif de kalın bir çerçeveyle kuşatılmıştır. Giriş kapısının batısında bulunan 4 numaralı levha, kalın bir çerçeve içerisinde konumlandırılmış dairesel bir şekle sahiptir. Bu dairenin içinde, büyük oranda kazınmış olmakla birlikte, kazıma izlerinin düzeninden haç motifine benzer bir formun yer aldığı anlaşılmaktadır. Aynı levhanın hemen solunda, kapıya bitişik biçimde konumlandırılmış, ince ve uzun dikdörtgen biçiminde bir levha daha bulunmaktadır. Bu levha üzerindeki ince uzun motif ve üst kısmında yer alan dairesel desen, stilize edilmiş bir gül ya da tepesinde topuz bulunan bir asayı çağrıştırmaktadır.

4 numaralı levhanın hemen batısında, aynı formda bir başka levha daha yer almakta, bunun hemen yanında bulunan 5 numaralı levhada ise benzer biçimde kalın çerçeveler içinde aynı desen tekrar edilmektedir. Cephenin en batısındaki 6 numaralı levha ise, 1 numaralı levhanın birebir benzeridir.

Giriş kapısının üst kısmında yer alan levhalardan doğu yönünde konumlanan 7 numaralı levhada, kalın çerçeve ile sınırlanmış dairesel bir motif içinde eşit kollu bir haç yer almaktadır. Aynı levhanın kırık bölümünde ise baklava desenine benzer bir motifin yer aldığı düşünülmektedir. 8 numaralı levhada, dairesel bir yüzey üzerinde yer alan iki

ince uzun dikdörtgen çerçevede farklı süsleme unsurları görülmektedir. Sol taraftaki çerçevede iç içe geçmiş "S" biçimli kıvrımlı bir motif yer alırken, sağ taraftaki çerçevede yukarıya doğru kıvrılan yaprak formunda bitkisel bir desen bulunmaktadır.

9 numaralı levha dairesel bir form üzerine yerleştirilmiş olup ortadan ikiye ayrılmıştır. Bu iki bölüm, merkezde sütun benzeri bir motifle birbirinden ayrılmaktadır. Sol kısımda yukarıya doğru uzanan bitki veya çiçek benzeri bir motif yer almakta, sağ kısımda ise buna benzer bir başka desen bulunmaktadır. Levhanın üst kısmında, yatay bir şerit içinde birbirine bağlı çiçek ya da yaprak motiflerini andıran bitkisel süslemeler dikkati çeker.

10 numaralı levha, 8 numaralı levhanın simetriği şeklinde düzenlenmiştir. Dairesel bir yüzey üzerinde iki dikdörtgen çerçeveye ayrılan levhanın sol kısmında, üzüm salkımlarıyla birlikte asma dalları yer almakta; sağ kısmında ise 8 numaralı levhada görülen "S" biçimli kıvrımlı desenin aynısı tekrarlanmaktadır. 10 numaralı levhanın hemen batısında yer alan 11 numaralı levha, diğerlerinden farklı olarak dört bölüme ayrılmıştır. Üstte yer alan kare formlu iki çerçevede stilize edilmiş çiçek motifleri görülmekte; alttaki dikdörtgen formlu çerçevelerde ise vazo ya da sütun benzeri, üzerinde geometrik ve bitkisel motifler barındıran daha karmaşık ve simetrik desenler yer almaktadır.

Yapının batı cephesinde, kuzey köşeye yatay olarak yerleştirilmiş 12 numaralı levhada, simetrik şekilde düzenlenmiş asma dalları ve üzüm motiflerinin yanı sıra iki adet hayvan figürü yer almaktadır. Bu figürlerden sol tarafta yer alan tam olarak ayırt edilemezken, sağdaki figürün belirgin boynuzlarından hareketle bir geyik olduğu anlaşılmaktadır. Bu figürlerin hemen üzerinde yer alan kemer formundaki unsurun, sahneyi vurgulayıcı bir işlev gördüğü düşünülmektedir.

Batı cephede, orta kısımdaki pencerenin hemen bitişiğine yerleştirilen 13 numaralı levha, 12 numaralı levhanın benzeri olup, bu defa her iki hayvan figürünün de keçi olabileceği anlaşılmaktadır. Burada, keçi figürlerinin asma dallarından üzüm yedikleri bir sahne betimlenmiştir.

Güney cephede, batı yönündeki pencerenin sövesine yerleştirilmiş 14 numaralı levhada ise yatay ve dikey olarak düzenlenmiş iki ayrı şerit görülmektedir. Dikey şeritte stilize edilmiş dalga motifi yer almakta, yatay şeritte ise asma dalı ve üzüm motifini

andıran bitkisel bir süsleme dikkat çekmektedir. Bu yatay şeridin devamı, yapının iç kısmında pencerenin kenarından da izlenebilmektedir.

Yapının iç mekânında ise sınırlı sayıda süsleme unsuru gözlemlenmektedir. Mihrap kavsarasında kademeli olarak düzenlenmiş testere dişi motifi dikkat çekmektedir. Minber korkuluklarında ise iç içe geçmiş karelerden oluşan üç adet baklava deseni yer almakta olup, bu minberin özgün olmadığı düşünülmektedir.

Yapı, 2017 – 2018 yıllarında restore edilerek, kapalı olan son cemaat yeri yıkılarak revaklı giriş haline getirilmiş, dış duvarlarının sıvaları sökülerek günümüzdeki halini almıştır.

Görsel 123: *Mengen Güney Köyü Cami Genel Görünüm*

Görsel 124: *Mengen Güney Köyü Cami Kuzey Cephe ve Giriş Revakı*

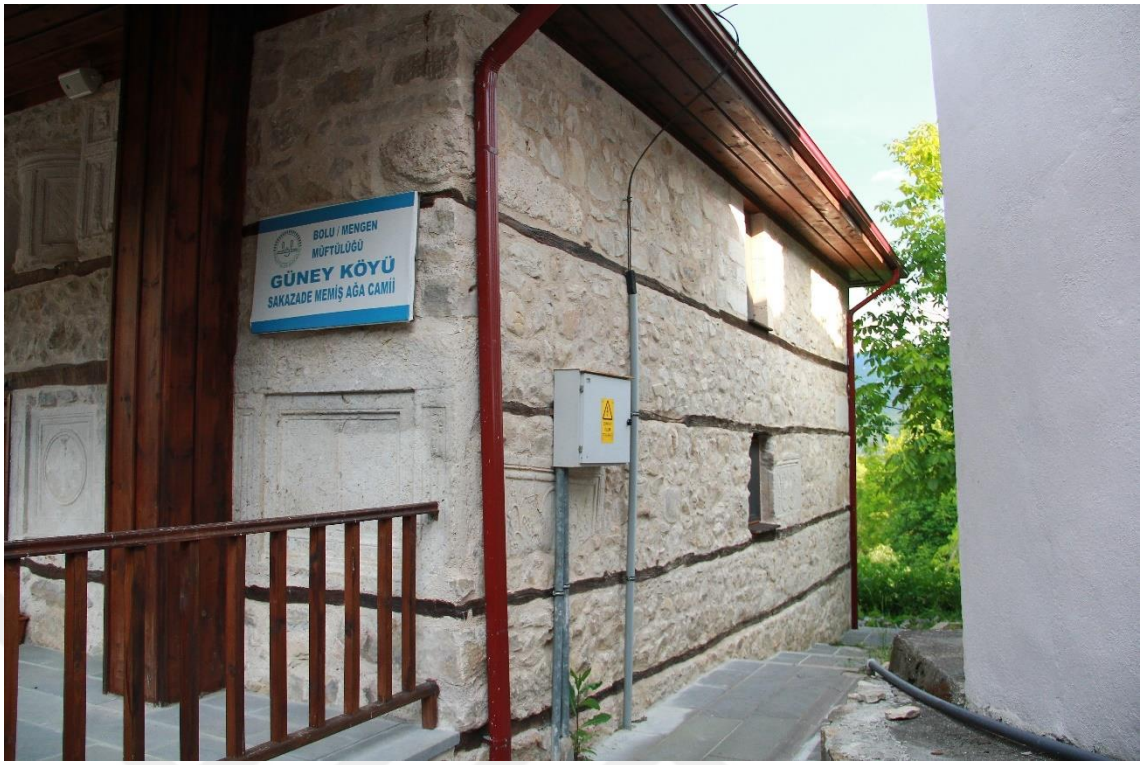

Görsel 125: *Mengen Güney Köyü Cami Batı Cephe*

Görsel 126: *Mengen Güney Köyü Cami Güney ve Doğu Cephe*

Görsel 127: *Mengen Güney Köyü Cami Harim Bölümü*

Görsel 128: *Mengen Güney Köyü Cami Harim Bölümü*

Görsel 129: *Mengen Güney Köyü Cami Kadınlar Mahfili ve Müezzin Mahfili*

Görsel 130: *Mengen Güney Köyü Cami Mihrap Nişi*

Görsel 131: *Mengen Güney Köyü Cami Minberi*

Görsel 132: *Mengen Güney Köyü Cami 1 No'lu Devşirme Levha*

Görsel 133: *Mengen Güney Köyü Cami 2 No'lu Devşirme Levha*

Görsel 134: *Mengen Güney Köyü Cami 3 No'lu Devşirme Levha*

Görsel 135: *Mengen Güney Köyü Cami 4 No'lu Devşirme Levha*

Görsel 136: *Mengen Güney Köyü Cami 5 No'lu Devşirme Levha*

Görsel 137: *Mengen Güney Köyü Cami 6 No'lu Devşirme Levha*

Görsel 138: *Mengen Güney Köyü Cami 7 No'lu Devşirme Levha*

Görsel 139: *Mengen Güney Köyü Cami 8 No'lu Devşirme Levha*

Görsel 140: *Mengen Güney Köyü Cami 9 No'lu Devşirme Malzeme*

Görsel 141: *Mengen Güney Köyü Cami 10 No'lu Devşirme Malzeme*

Görsel 142: *Mengen Güney Köyü Cami 11 No'lu Devşirme Malzeme*

Görsel 143: *Mengen Güney Köyü Cami Kuzeybatı Köşede Yer Alan 12 No'lu Devşirme Malzeme*

Görsel 144: *Mengen Güney Köyü Cami Batı Cephe ve 13 No'lu Devşirme Malzeme*

Görsel 145: *Mengen Güney Köyü Cami 13 No'lu Devşirme Malzeme*

Görsel 146: *Mengen Güney Köyü Cami Pencere Sövesinde Kullanılan 14 No'lu Devşirme Malzeme (Dıştan)*

Görsel 147: *Mengen Güney Köyü Cami 14 No'luDevşirme Malzeme (İçten)*

Görsel 148: *Mengen Güney Köyü Cami 15 No'lu Devşirme Malzeme*

Görsel 149: *Mengen Güney Köyü Cami 16 No'lu Devşirme Malzeme*

Görsel 150: *Mengen Güney Köyü Cami 17 No'lu Devşirme Malzeme*

Görsel 151: *Mengen Güney Köyü Cami 18 No'lu Devşirme Malzeme*

Görsel 152: *Mengen Güney Köyü Cami Restorasyon Öncesi- 2013 (Kaynak: https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bolu/kulturenvanteri/mengen-guney-koyu-eski-koy-camisi)(E.T. 11.03.2024)*

3.4. GÖYNÜK

3.4.1. GAZİ SÜLEYMAN PAŞA CAMİ

Adı ve Konumu:

Bolu İli, Göynük İlçesi, Cuma Mahallesi, 44 ada, 3 parselde yer almaktadır. Günümüzde caminin yerinde daha önce bulunan camiyi Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa tarafından yaptırıldığından yerine yapılan bu cami de bu isimle anılmaktadır.

Yaptıran: II. Abdülhamid

Yapının Tarihi: H. 1294 / M. 1878

Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Mimari Özellikler

Plan Tasvir:

Kuzey – güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı bir alana oturan camiye kuzeyinde bulunan basık kemerli bir cümle kapısıyla giriş yapılmaktadır. Bu cümle kapısına ise iki yandan çıkılan yedi basamaklı bir merdivenle ulaşılmaktadır. Harimin kuzeyinde bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Bu son cemaat yerinin harim ile arasında kalan duvarlarda sağ ve sol tarafta birer adet olmak üzere iki adet mihrabiye karşımıza çıkmaktadır. Son cemaat yerinden harime giriş cümle kapısının tam ekseninde bulunan yine basık kemerli bir kapıyla sağlanmaktadır. Dikdörtgen tabanlı bir alana oturan harim bölümünün kuzeyinde iki adet müezzin mahfili ve üstünde kadınlar mahfili yer almaktadır. Güney duvarda, giriş kapılarının tam ekseninde mihrap nişi yer almaktadır. Bu mihrap nişi beden duvarlarından dışa taşkın bir biçimde vurgulanmıştır. Minare, harimin kuzeybatı köşesinde son cemaat yeri ile arasında kalan duvarda caminin beden duvarlarına bitişik bir şekilde inşa edilen kaide üzerinde yükselmektedir. Yapının son cemaat yerinde iki sıra, diğer duvarlarda ise tek sıra pencere düzeni görülmektedir. Son cemaat yerinin güney duvarında, alt sırada girişin her iki yanında üçerden altı, üst sırada ise yedi adet, doğu ve batı duvarda da her sırada dörder adetten on altı, toplamda yirmi dokuz pencere açıklığı bulunmaktadır. Harimin duvarlarında ise güney duvarda mihrabın her iki yanında ikişerden dört, doğu ve batı duvarda dörderden sekiz, toplamda on iki adet pencere açıklığı bulunmaktadır.

Malzeme – Teknik:

Yapı, bütünüyle kesme taştan inşa edilmiş, kagir bir yapıdır. Yüksek bir su basmanı üzerine inşa edilmiştir. Yapının basık kemer profilli cümle kapısı, taş söve ve kemere sahiptir. Ortasında bir kilit taşına sahip olan kemerin her iki yanında bulunan kemer profilleri tek parça taştan yapılmıştır. Yapı dıştan kırma çatıyla, içerden ahşap tavanla örtülmüştür. Ahşap tavan, kırlangıç tavan örneğinin güzel bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Caminin mihrabı ve minberi yine ahşaptan yapılmış olup ahşap isçiliğinin güzel örneklerindendir ancak sonradan yenilendiği düşünülmektedir. Kadınlar mahfili ve müezzin mahfili yine ahşaptandır. Caminin batı, güney ve doğu duvarlarındaki pencereler, son cemaat yerindeki pencerelere kıyasla daha büyük boyutludur. Yuvarlak kemerli bu pencere açıklıkları dikdörtgen formlu pencerelere sahiptir. Açıklıkların kemer kısımları ise içerden vitray, dışardan ajur tekniğinde alçı şebekelerle kurgulanmıştır.

Süsleme:

İncelenen yapılar arasında, süsleme unsurları açısından en farklı ve zengin örnek olarak öne çıkan yapı, dışarıdan oldukça sade bir görünüm sergilese de iç mekânda dikkat çekici süsleme detaylarına sahiptir. Özellikle yapı içerisine girildiğinde, diğer örneklerde görülmeyen, özgün süsleme uygulamalarıyla karşılaşılmaktadır.

Yapının dış cephesinde, yarım bodrum ile giriş katını ve giriş katı ile üst katı ayıran bordürler ilk dikkat çeken süsleme unsurlarındandır. Altta yer alan bordür tüm yapıyı çevrelerken, üst katı ayıran bordür sadece kuzey cephede ve batı cephede, kuzey cepheden batıya doğru uzanarak minare kaidesine birleşen kısmında yer almaktadır. Ayrıca, üst kat pencerelerinin aralarında, kenarlarında ve alt sıra penceresiyle minare kaidesi arasındaki kesimde de bordür süslemeleri görülmektedir. Yapının saçak altları ise kademeli bordürlerle bezenmiş olup bu alanlarda düzenli bir dekoratif şema oluşturulmuştur. Yapının pencereleri de süsleme açısından önemli detaylar barındırmaktadır. Özellikle dış cephede yer alan yuvarlak kemerli pencerelerin profil açıklıklarında, ajur tekniğiyle işlenmiş alçı şebekeler kullanılmıştır. Bu şebekeler, bal peteği formunda tasarlanmış olup, yapının genel estetik karakterine katkıda bulunmaktadır.

Yapının ana girişini oluşturan basık kemerli cümle kapısı ise taş işçiliğiyle öne çıkmaktadır. Kapının her iki yanında yer alan taş sövelerin üzerindeki başlıklar, klasik

sütun başlıklarını andıran bir biçimdedir. Kapının kilit taşının her iki yanında bulunan taş bloklar ise yukarıya doğru kademeli bir saçağa sahip olup, taşın işlenişinde gösterilen özen yapının anıtsallığını desteklemektedir.

İç mekânda, son cemaat yerindeki pencere kemerleri, harim giriş kapısı kemeri ve mihrabiyenin kemeri kahverengi ve beyaz renklerde boyanarak almaşık bir görünüm oluşturacak biçimde düzenlenmiştir. Ancak bu boyaların özgün olmadığı, sonradan yapılmış oldukları düşünülmektedir. Bu bölümdeki duvarlar yarıya kadar ahşapla kaplanmış olup, mihrabiyenin yarım daire profilli nişinin üst kısmında, perde tasvirinin arkasında mavi bir gökyüzü ve bulut betimlemesi yer almaktadır. Duvarlarda, özellikle pencereler arasında, mavi zemin üzerine palmet ve rumi motiflerinden oluşan bordürlerle bezenmiş süsleme elemanları dikkat çekmektedir.

Harim bölümüne gelindiğinde, yapıdaki en dikkat çekici süsleme unsurlarından bazıları görülmektedir. Bunlardan ilki, kırlangıç kubbeyi andıran bindirmelerle oluşturulmuş ahşap tavandır. Bu tavanın merkezinde, güneş motifini andıran dikkat çekici bir tavan göbeği yer almaktadır. Göbek kısmı, iç içe geçmiş katmanlardan oluşan karmaşık bir yapıya sahiptir. En içte, çiçek motifini çağrıştıran radyal bir desen yer almakta, bu motifin çevresinde ise kıvrımlı bir şerit bulunmaktadır. Onun etrafında "S" biçimli desenlerden oluşan bir başka şerit uzanmakta; tüm bu katmanların en dışında ise güneş ışınlarını anımsatan üçgen formlu bir bordür ile kompozisyon tamamlanmaktadır.

Kadınlar mahfilinin tavan süslemesi de benzer şekilde özenli bir düzenlemeye sahiptir. Tavan döşemeleri, ortada mihraba dik biçimde yerleştirilmişken, her iki yanda mihraba paralel şekilde yerleştirilerek üçgen formlar oluşturulmuştur. Bu üçgenlerin kenarlarında kalan alanlarda ise ahşap döşemeler çapraz şekilde döşenmiştir. Tavanın tam ortasında ise iki büyük kare formun iç içe geçirilmesiyle oluşturulmuş sekiz köşeli bir yıldız motifi yer almaktadır. Bu düzenleme, sadece geometrik değil, aynı zamanda sembolik bir anlatım da sunarak yapının estetik ve anlam katmanını derinleştirmektedir.

Yapının en dikkat çekici süsleme unsurlarından biri de pencerelerin yuvarlak kemer profillerinin alınlık kısımlarında yer alan vitray benzeri süslemelerdir. Bu süslemeler, klasik vitray tekniğiyle birebir örtüşmemektedir. Ajur tekniğiyle hazırlanmış alçı şebekelerin içerisine mavi, yeşil, kırmızı ve sarı renkli cam parçalarının yerleştirilmesiyle oluşturulan bu uygulama, yapıdaki estetik zenginliği artıran önemli bir süsleme ögesidir.

Yapının pencerelerini bütünüyle çevreleyen, yeşil zemin üzerine uygulanmış palmet ve rumi motiflerinden oluşan bir bordür bulunmaktadır. Söz konusu bordür, her pencerenin üst kısmında, pencere açıklıklarını vurgulamak amacıyla taç biçiminde sonlandırılarak görsel bir zenginlik kazandırılmıştır.

Vakıf kayıtlarına göre daha önce caminin yerinde bulunan ve muhtemelen tamamı ahşaptan yapılmış ilk caminin 1331 – 1335 yılları arasında yapılmış olabildiği düşünülmektedir.[41] Daha sonraları 1862/63 yılında gerçekleşen bir selde yıkılan bu caminin yerine II. Abdülhamid'in emriyle 1878 yılında günümüzdeki cami inşa edilmiştir.[42] Cami 1999 yılında bir yangın sonucu kullanılamaz hale gelmiş, 2000 yılında gerçekleştirilen restorasyonla ilk haline uygun bir şekilde restore edilen cami, Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 11.07.2008 tarih ve 3334 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

[41] Erken, S. (1977), *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, c. 2 Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları

[42] Yıldız, Ş. Ö. ve Özsüner, A.. (2020), Bolu Göynük'te Türk Devri Mimarisi Turkısh Perıod Archıtecture In Bolu Göynük, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 342-377

Görsel 153: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Kuzey Cephe (Giriş Cephesi)*

Görsel 154: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Güney Cephe*

Görsel 155: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Doğu Cephe*

Görsel 156: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Son Cemaat Yeri*

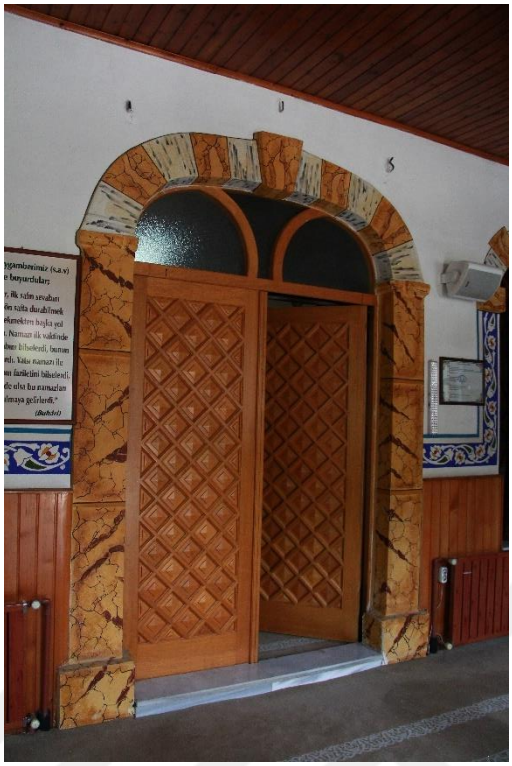

Görsel 157: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Harim ile Son Cemaat Yeri Arasındaki Kapı*

Görsel 158: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Harim Bölümü*

Görsel 159: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Kadınlar Mahfili ve Müezzin Mahfili*

Görsel 160: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Kırlangıç Tavan*

Görsel 161: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Tavan Göbeği Detayı*

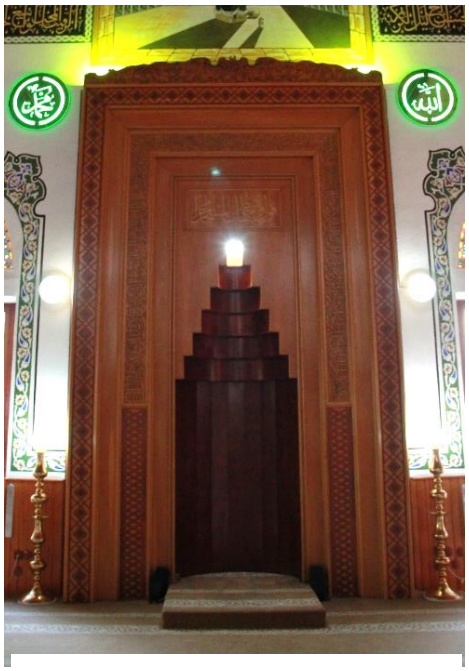

Görsel 162: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Mihrap Nişi*

Görsel 163: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Minberi*

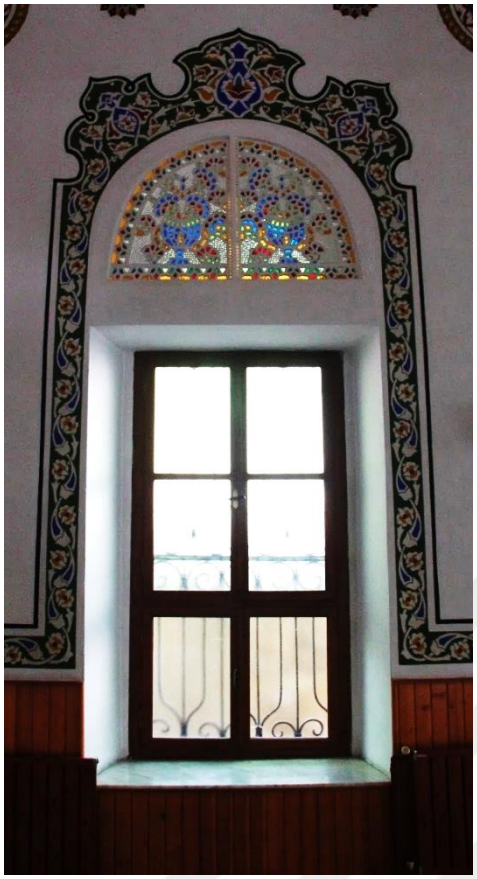

Görsel 164: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Pencere Detayı (İçeriden)*

Görsel 165: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Pencere Detayı (Dışardan)*

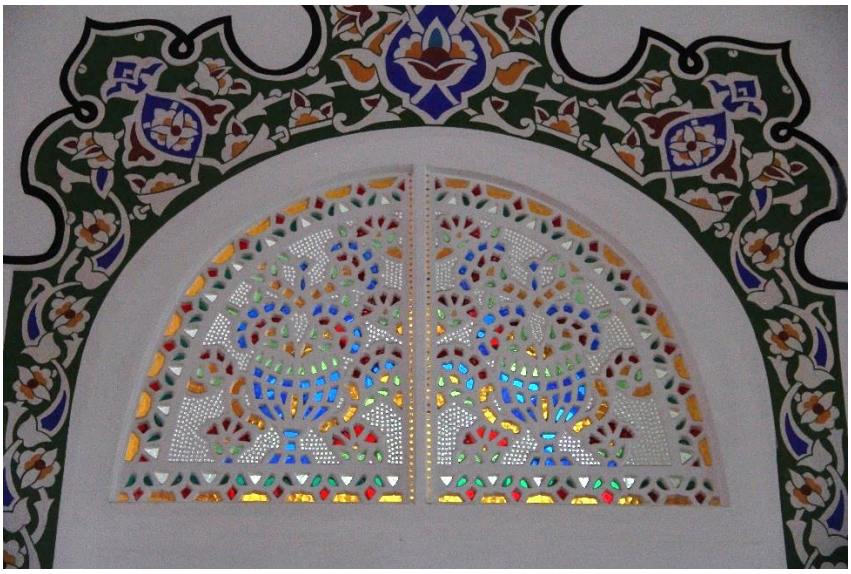

Görsel 166: *Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami Pencere Süsleme Detayı*

3.4.2. HÜKÜMET KONAĞI

Adı ve Konumu:

Bolu İli, Göynük İlçesi, Yenice Mahallesi, Hükümet Caddesi, 1 ada, 2 parselde yer almaktadır. Günümüzde kütüphane, adliye, vergi dairesi ve icra müdürlüğü bürolarının kullanımındadır.

Yaptıran: Dönemin Göynük Kaymakamı Kami Efendi tarafından yaptırılmıştır.

Yapının Tarihi: H.1305-1306/M.1887-1889

Yapının inşa kitabesine göre H.1305-1306/M.1887-1889 yıllarında yaptırılmıştır.

Görsel 167: *Göynük Hükümet Konağı İnşa Kitabesi*

Transkripsiyon:

"Şehinşâh-ı mu'azzam hazret-i Abdülhamîd Hân'ın

Serîr-i saltanatında ömrin efzûn eylesün Mevlâ

Cihan müstağrak oldı sâyesinde 'adl ü ımrâna

Ne zulme bir mahal kaldı ne bûm u şûma bir me'vâ

Bu dâr-ı dil-nişîn böyle nev-tarz üzre Göynük'de

Değil görmek tasavvur eylemek müşkil iken hattâ

Kemâl-i himmet ve gayretle esbâbın idüb a'dâd

Bunu kâim-makâm Kâmî efendi eyledî înşâ

Vilâyetden livadan her ne yolda emr olındıysa

O sûretde yapub ikmâle himmet eyledi hakkâ

Görüb tarz-ı behiminin Fikrî târîh güher yazdum

Yapıldı bitdi nev dâr-ı hukûmet oldı bî-hemtâ

1305-1306[43]

Çeviri:

"Padişahlar Padişah'ı Büyük Hazret-i Abdülhamid Han'ın

Saltanatta oturanın ömrünü uzatsın Allah.

Cihan (Dünya) O'nun sayesinde adalet ve kültüre sahip oldu.

Ne zulme yer kalmadı ne de baykuşa ve uğursuzluğa yer kalmadı (sığınalı)

Bu gönlü hoş eden yer Göynük'te yeni bir tarz üzere (yapılmıştır).

Böyle bir binayı görmek değil düşünmek bile mümkün değilken, (şüpheliyken) yardımların en iyisi ile gayretle sebeplerini hazırladı, (Saydı).

Bunu Kaymakam Kâmi Efendi yaptırdı.

İlden Sancaktan her ne emredildiyse o şekilde yapıp Hakk'a hizmet için tamam eyledi.

Bu binayı en seçkin tarzda gören Fikri cevher gibi tarih düşürdü. Yeni Hükümet Konağı benzersiz bir şekilde yapıldı.

1305-1306 (1889-1890)"[44]

Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Mimari Özellikler:

Plan Tasvir:

Kuzeybatı güneydoğu yönünde dikdörtgen tabanlı bir alana oturan yapı, kot farkından dolayı Hükümet Caddesi'ne bakan giriş cephesinden iki, Beşir Bayraktar Caddesi'ne bakan arka cephesinden ise üç katlı olarak düzenlenmiştir. Hükümet Caddesi tarafından girilen zemin katta, giriş bölümünün hemen arkasında enlemesine uzanan bir

[43] Yıldız, Ş. Ö. ve Özsüner, A., **a.g.k.**, 2020, 342-377

[44] Hükümet konağının girişinde yer alan levhada Miladi tarihler yanlış verilmiştir. Doğrusu H.1305-1306 /1887-1889 olmalıdır.

koridor bulunmaktadır. Koridorun kuzeybatı ucunda alt ve üst katlara ulaşmayı sağlayan bir merdiven, geri kalan kısımlarında ise günümüzde adliye ve arşiv odaları olarak kullanılan on adet oda bulunmaktadır. En alt katta, doğu cephede tam eksende bulunan bir giriş bölümüyle de yapıya giriş yapılabilmektedir. Söz konusu giriş bölümünün hemen arkasında yine enlemesine uzanan bir koridor ve koridorun etrafında diğer katlardaki odalardan daha küçük boyutlarda, günümüzde vakıf odaları, kütüphane ve arşiv odaları olarak kullanılan odalar bulunmaktadır. En üst kat ise yine aynı plan şemasına sahip olup, koridorun etrafındaki odalar görece daha büyük ölçeklidir. Günümüzde kaymakamlık, icra ve maliye gibi resmî kurumların kullanımındadır.

Malzeme – Teknik:

Yapı, bütünüyle moloz taştan inşa edilmiştir. Yapının örtüsü iç kısımlarda ahşap tavan, dışta ise kiremit kaplı beşik çatı şeklindedir. Yapının yan cephelerinde çatı, üçgen alınlıklarla sonlanmaktadır.

Yapının kuzeybatı yönüne bakan alt cephesinde, basık kemerli, kare formlu bir pencere yer almaktadır. Orta katta ise yine basık kemerli dikdörtgen formlu beş adet pencere yer almaktadır. Söz konusu pencerelerin söveleri dışa taşkın bir biçimde yapılmıştır. Bu pencerelerin altında bütün yapıyı dolanan iki adet silme ile üstünde yine bütün yapıyı dolanan tek sıra taş silme bütün cepheleri üç bölüme ayırmaktadır. Üst katta bulunan pencere düzeni ise ortada iki, köşelere yakın olan sağda iki ve solda üç adet olmak üzere düzenlenmiştir. Bu pencerelerin genişlikleri alt kattakilere göre daha dardır ve ahşap görünümü verilmiş taş sövelerle dışa taşkın bir biçimde düzenlenmiştir.

Güneydoğu cephesinin pencere düzeni ise alt ve orta katta aynıdır ancak üst katta farklılaşmaktadır. Kuzeybatıda yedi adet olarak karşımıza çıkan pencere açıklığı, güneydoğu cephede dokuz adet olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu pencere açıklıklarının diğer pencere açıklıklarından farklı olduğu görülmektedir. Üst kat seviyesinde cephenin tam ortasında altlı üstlü ikişerden dört, köşelere yakın sağ ve sol kısımda ise yine ikişerden dört pencere yer almaktadır. Ortada yer alan dört pencere diğerlerine göre daha küçük bir biçimde düzenlenmiştir. Ortada aşağıda yer alan iki pencerenin hemen sağ tarafında da dikdörtgen formlu küçük bir pencere daha bulunmaktadır. Söz konusu pencereler diğer pencerelerden farklı olarak taş söve yerine ahşap sövelere sahiptir.

Yapının güneybatı cephesi ana cephe şeklinde düzenlenmiştir. Bu cephenin ortasında, en alt katta yapının iki girişinden biri yer almaktadır. Söz konusu giriş açıklığı yuvarlak kemerli ve cepheden içe çekilmiş bir biçimde inşa edilmiştir. Giriş açıklığının alınlığında ise yapının inşa kitabesi yer almaktadır. Bu seviyede girişin her iki yanında dörderden sekiz adet, orta ve üst katta ise dokuzar pencere yer almaktadır. Bu pencereler diğer cephelerde görüldüğü gibi basık kemerli, dikdörtgen formdadırlar ve söveleri yine dışa taşkın biçimde düzenlenmiştir.

Yapının kuzeydoğu cephesi ise diğer cephelerden farklı olarak, kot farkından dolayı iki kat olarak karşımıza çıkar. Bu cephenin tam ortasında, diğer cephelere göre orta kat olan katta yapının diğer girişi bulunmaktadır. Bu giriş bölümü de diğer girişte görüldüğü gibi yuvarlak kemerli ve cepheden içe çekilmiş bir biçimde düzenlenmiştir. Bu giriş açıklığının alınlığında diğer giriş açıklığının alınlığında da bulunan inşa kitabesinin bir kopyası yerleştirilmiştir. Giriş açıklığının her iki yanında üçer adetten altı adet pencere bulunmaktadır. Üst katta ise güneybatı cephesinin en üst katında görülen pencere düzeninden farklı olarak on bir adet pencere görülmektedir. Ortada bulunan üç adet pencere diğerlerinden farklı olarak, kaymakam odasını vurgulayacak şekilde bir çerçeve içine alınmıştır.

Süsleme

Yapının süsleme ögeleri incelendiğinde, ilk bakışta yan cephelerin alınlıklarında yer alan ortadaki rozet motifi ile bu motifin her iki yanında bulunan geometrik biçimler dikkat çekmektedir. Giriş katı ile üst katta köşe taşları cephe yüzeyinden taşırılarak daha belirgin bir şekilde uygulanmış, bu uygulama yapının köşelerine görsel bir vurgulama kazandırmıştır. Aynı köşe bölgelerinde, orta katta ve en üst seviyede dikdörtgen ve kare formlarında geometrik süslemelere yer verilmiştir.

Ana giriş katı ile arka cephede yer alan giriş katı arasında taş bir silme bulunmakta olup, ana cephedeki giriş katı ile üst katı ayıran bordür daha geniş ve kademeli olarak, saçak görünümünde düzenlenmiştir. Ana giriş kapısının tam üst kısmında yer alan üç pencere, taştan yapılmış belirgin bir çerçeveyle kuşatılmıştır. Pencerelerin kilit taşları ise sövelerden daha belirgin şekilde öne çıkarılmıştır. Giriş kısmının alınlığında yer alan kitabe, oldukça bezemeli bir kompozisyona sahiptir. Rik'a hatla yazılmış yedi satırlık kitabe, bir çerçeve içine alınmış; çerçevenin etrafı ise palmet ve rumi motifleri ile bitkisel

bezemelerle süslenmiştir. Bu unsurlar dışında, yapının dış cephesinde herhangi bir süsleme öğesi bulunmamaktadır.

İç mekâna geçildiğinde ise oldukça sade, süslemeden uzak bir düzenleme göze çarpar. Ana giriş kapısından girildiğinde, giriş holünün tavanında iç içe geçmiş baklava dilimi deseninden oluşan bir süsleme yer alır. Yapının en dikkat çekici süsleme ögesi ise, en üst kat koridorunun tavanında bulunmaktadır. Bu süsleme, tavanın tam ortasında konumlandırılmış kare bir çerçeve içinde yer almakta; çerçevenin dört köşesinde yelpaze formunda süslemeler bulunmaktadır. Ortada ise tavandan aşağı doğru sarkan, konik formda, ahşap oyma dekoratif bir obje yer alır. Bu objenin çevresinde iç içe geçmiş yarım daire formlarından oluşan oyma bir süsleme daha bulunmaktadır. Tüm kompozisyonun dış kısmında ise merkezden ışınsal olarak yayılan, uçları üçgen biçiminde sonlanan radyal bir desen yer almakta; bu desenin çevresi ise çiçek formlu rozetlerden oluşan bir şerit ile çevrelenmiştir.

Görsel 168: *Göynük Hükümet Konağı Kuzeydoğu Cephe*

Görsel 169: *Göynük Hükümet Konağı Kuzeybatı Cephe*

Görsel 170: *Göynük Hükümet Konağı Güneybatı Cephe*

Görsel 171: *Göynük Hükümet Konağı Kuzeydoğu Giriş Kapısı*

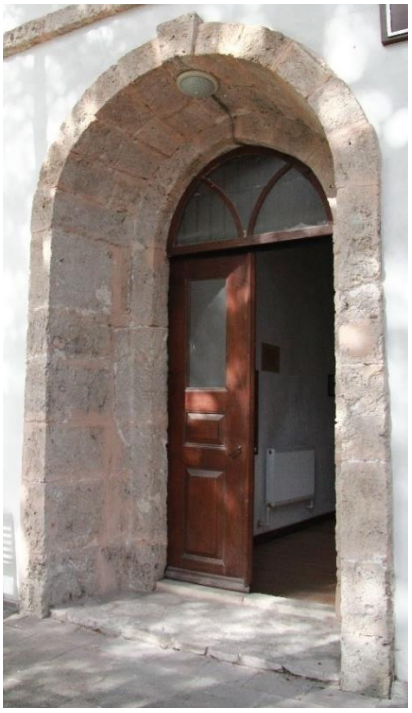

Görsel 172: *Göynük Hükümet Konağı Güneybatı Giriş Kapısı*

Görsel 173: *Göynük Hükümet Konağı Zemin Kat Giriş Bölümü*

Görsel 174: *Göynük Hükümet Konağı 1. Kat Koridor*

Görsel 175: *Göynük Hükümet Konağı -1. Kat Koridor*

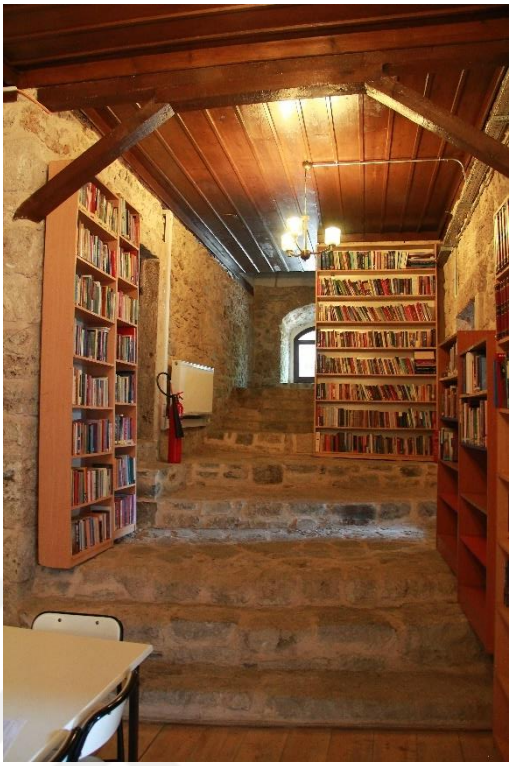

Görsel 176: *Göynük Hükümet Konağı -1. Kat ile Zemin Katı Bağlayan Merdiven*

Görsel 177: *Göynük Hükümet Konağı Zemin Kat ile 1. Katı Bağlayan Merdiven*

Görsel 178: *Göynük Hükümet Konağı 1. Kat Kuzeydoğu Oda*

Görsel 179: *Göynük Hükümet Konağı 1. Kat Tavan Göbeği*

3.5 GEREDE

3.5.1. KİLİSELİ HAN (TÜCCAR HANI)

Adı ve Konumu:

Bolu İli, Gerede İlçesi, Kitirler Mahallesi, 128 Ada, 3 parselde yer almaktadır. Adının nereden geldiğine dair çeşitli rivayetler vardır. Halk arasında Gavur Hanı olarak da bilinir.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapının Tarihi: Yapının tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber H. 1315 / M. 1897 – 1898 olduğu düşünülmektedir.

Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Mimari Özellikleri

Plan Tasvir:

Yapı kuzey – güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı bir alana oturan açık avlulu bir yapıdır. Güney yönde beden duvarlarından çıkıntılı, cumbalı olarak yapılmış yuvarlak kemer profilli cümle kapısı genişçe bir eyvana açılmaktadır. Söz konusu girişin her iki yanında ikişer adetten toplam dört adet dükkân bulunmaktadır. İki katlı bir plan şemasına sahip olan handa, giriş katında açık avlunun etrafında yük odaları ve hayvan barınağı, bodrum katta ahır, üst katlarda ise yatak odaları bulunmaktadır. Revaklarla avluya açılan üst kat odalarına avlunun kuzey ve güney kanadında bulunan merdivenlerle çıkış yapılmaktadır. Yapının doğu ve güney duvarında iki katlı pencere düzeni görülmektedir. Doğu cephede üst katta on dört adet, alt katta ise on iki adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Batı cephede ise alt kat pencere düzeni görülmez. Üst kat pencere düzeninde ise on beş adet pencere bulunmaktadır.

Malzeme – Teknik:

Yapının ana yapı malzemesi moloz taştır ancak yer yer tuğla döşemeler de görülmektedir. Yapının iç kısımları tamamen ahşaptan olup üstü kırma kiremit çatıyla örtülmüştür. Bina cephelerinde katlar, silmelerle ayrılmış ve köşeler kesme taşlarla vurgulanmıştır; üst kısım ise silme saçaklarla sonlandırılmıştır. Yapının doğu cephesinde üst katlar kuzey ve güney kanadında üçgen alınlıklı bir biçimde kurgulanmıştır. Söz

konusu alınlıkların ortalarında birer adet oval pencere bulunmaktadır. Bu kısımların altlarında ise üçer adet basık kemer profilli pencere bulunmaktadır. Bu kısmın ortasında kalan bölümde ise sekiz adet dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Alt katta ise güney alınlığın altındaki kısımda iki adet dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Alt katta geriye kalan on adet pencere ise yine basık kemer profillidir. Yapının geriye kalan bütün pencereleri ise -giriş kısmının üstünde yer alan cumbanın güney pencereleri hariç- hepsi dikdörtgen formludur. Girişin üstünde yer alan cumbanın güney pencereleri de yine basık kemer profillidir. Söz konusu pencerelerin hepsi taş sövelidir. Güney ve kuzey alınlığın içlerinde tuğla döşemeler göze çarpmaktadır. Batı cephede ise pencere aralarında ve alt katı ayıran bordür olarak kullanılmıştır. Güney cephede ise üst katta, girişin üstünde yer alan cumbada ve girişin her iki yanında bulunan dükkanların doğu ve batı duvarlarında tuğla kullanımı görülmektedir.

Süsleme:

Süslemeye dair yeterli bilgi bulunmayan yapının, restorasyon sonrası halinden anlaşılacağı üzere, batı ve güney cephelerinde alt kat ile üst katı ayıran bir tuğla silme sırası yer almaktadır. Bu cephedeki pencereleri birbirinden ayırmak amacıyla, pencere aralıklarında tuğla örgüler kullanılmıştır. Batı cephesine bakıldığında, alt ve üst katı kademeli bir şekilde ayıran bir saçak düzeni görülmektedir. Bu cephedeki basık kemerli pencerelerin kilit taşları, dışa taşkın bir biçimde vurgulanmış olup, bu unsurlar süsleme ögesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, batı cephesinde kuzey ve güney kanatlarda yer alan üçgen alınlıkların ortalarında bulunan oval pencereler de yine süsleme unsuru olarak dikkate alınabilir.

Güney alınlığın altında bulunan pencerelerden ortadakinin kilit taşında "Maşallah 1315" yazısı yer almakta olup, bu yazı da süsleme ögesi olarak değerlendirilebilir. Kuzey alınlığın altında bulunan pencerelerden ortadakinin kilit taşında ise bir haç figürü yer almaktadır. Ayrıca, köşe taşları cephelerden dışa taşkın bir biçimde düzenlenmiş olup, bu unsurlar da bir süsleme ögesi olarak kabul edilebilir.

Yapılışında çeşitli rivayetler olan yapının tam tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Doğu cephede yer alan bir pencerenin kilit taşında “Maşallah 1315” yazması bu tarihte yapılmış veya onarım görmüş olabileceği ihtimalini doğurmaktadır. Yine aynı cephede yer alan bir pencerenin kilit taşında da haç işareti olması hanın döneminde hem

Müslümanlar hem de gayrimüslimler tarafından kullanılmış olma ihtimalini güçlendirmektedir.[45] 2018 yılında başlanan restorasyon çalışmaları 2023 yılında bitmiş ve butik otel, restoran ve kafe olarak işletilmek üzere kiraya verilmiştir.

[45] Dikmen, Ç. B., Toruk, F., (2017), Sosyo-Kültürel Sürdürülebilirlik Kapsamında Gerede (Krateia) Hanlar Bölgesi'nin Değerlendirilmesi, *TÜBAV Bilim Dergisi*, 10(2), 11-26.

Görsel 180: *Gerede Kiliseli Han Doğu Cephe*

Görsel 181: *Gerede Kiliseli Han Doğu Cephe*

Görsel 182: *Gerede Kiliseli Han Batı Cephe*

Görsel 183: *Gerede Kiliseli Han Güney Cephe (Giriş Cephesi)*

Görsel 184: *Gerede Kiliseli Han Güney Alınlık Altında Bulunan Pencerenin Kilit Taşı Detayı (Maşallah 1315)*

Görsel 185: *Gerede Kiliseli Han Kuzey Alınlık Altında Bulunan Pencerenin Kilit Taşı Detayı*

Görsel 186: *Gerede Kiliseli Han Giriş Kapısı Kilit Taşı Detayı (Kaynak: https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/tarihi-kiliseli-tuccar-hani-restore-edilecek-379803.html)(E.T. 03.05.2024)*

Görsel 187: *Gerede Kiliseli Han Avlusu (Restorasyon Öncesi, Kaynak: https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bolu/kulturenvanteri/kiliseli-han)(E.T. 03.05.2024)*

Görsel 188: *Gerede Kiliseli Han Avlusu (Restorasyon Öncesi, Kaynak: https://www.bolununsesi.com/haber/156854/kiliseli-tuccar-hani-turizme-kazandirilmali)(E.T. 03.05.2024)*

Görsel 189: *Gerede Kiliseli Han Avlusu (Restorasyon Sırasında, Kaynak: https://www.arkeolojikhaber.com/haber-kiliseli-tuccar-hani-restore-edilecek-15805/)(E.T. 03.05.2024)*

Görsel 190: *Gerede Kiliseli Han Avlusu (Restorasyon Sırasında, Kaynak: https://www.arkeolojikhaber.com/haber-kiliseli-tuccar-hani-restore-edilecek-15805/)(E.T. 03.05.2024)*

3.6. SEBEN

3.6.1. NİMETLİ KÖYÜ CAMİ

Adı ve Konumu:

Bolu İli, Seben İlçesi, Nimetli Köyü, 8 pafta, 2497 parselde yer almaktadır.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapının Tarihi: H. 1261 / M. 1845

Yapının inşa kitabesine göre H. 1261 / M. 1845 yılında inşa edilmiştir.

Görsel 191: *Seben Nimetli Köyü Cami Kitabesi*

Transkripsiyon:

"Suphanallah 1261"

Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Mimari Özellikler

Plan Tasvir:

Cami, kuzey – güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı bir alana oturmaktadır. Caminin kuzeybatı köşesinde bir giriş holü yer almaktadır. Bu giriş holünde aynı zamanda üst kata çıkmayı sağlayan bir merdiven bulunmaktadır. Harim bölümüne giriş,

harimin kuzeybatı köşesinde giriş holünde bulunan bir cümle kapısıyla giriş yapılmaktadır. Harim bölümünde kapının sol tarafında müezzin mahfili ve hemen üstünde kadınlar mahfili yer almaktadır. Müezzin mahfilinin kuzeydoğu köşesinde ise üst kata çıkmayı sağlayan bir merdiven yer almaktadır. Harim bölümü kareye yakın dikdörtgen tabanlı bir alana oturmaktadır. Caminin mihrabı güney duvarın tam ortasında konumlandırılmıştır. Söz konusu mihrap yarım daire formludur. Harim bölümünün kuzeyinde, giriş holünün ise batısında kare tabanlı bir alana oturan bir mutfak bölümü yer almaktadır. Söz konusu mutfak bölümünün tam üstünde, kadınlar mahfilinin kuzey duvarına bitişik bir toplanma odası bulunmaktadır. Yapıda iki sıra pencere düzeni görülmektedir. Harim bölümünün pencereleri batı, güney ve doğu duvarda altlı üstlü ikişer adetten toplam on iki adet pencere görülmektedir. Mutfak bölümünde ise doğu duvarda iki adet mazgal pencere yer almaktadır. Üst katta toplanma odasının doğu duvarında ise üç adet, batıda da bir adet pencere olmak üzere toplam on sekiz adet pencere bulunmaktadır.

Malzeme – Teknik:

Cami, ahşap yatay hatıllarla desteklenen moloz taşla inşa edilmiştir. Giriş holü ve üst katında bulunan merdiven holü ise tamamıyla ahşaptandır. Harim bölümünde müezzin mahfili ve kadınlar mahfili de yine ahşaptandır. İçten düz ahşap tavanla örtülen cami, dıştan kırma kiremit çatıyla örtülmüştür. Yapının pencereleri üst kat düzeninde yuvarlak kemer profilli olarak karşımıza çıkarken alt katta dikdörtgen formlu olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplanma odasında bulunan pencerelerde ise ortada bulunan pencere yuvarlak kemerli profile sahipken diğerleri yine dikdörtgen formludur. Batıda bulunan pencere ise kare formlu ve diğerlerine göre daha küçük boyutludur. Bu pencerenin sonradan bir kısmının kapatıldığı düşünülmektedir. Söz konusu pencerelerin mutfak mazgal pencereleri hariç hepsi ahşap sövelidir.

Süsleme:

Yapıda giriş kapısının üstünde yer alan kitabede gülbezek motifi dikkat çekmektedir. Ayrıca harim bölümünün tavan göbeğinde İhlas Suresi yazılıdır. Üst kat toplanma odasının duvarlarında yer alan resimler ise oldukça dikkat çekicidir. Odanın kuzey duvarında mavi bir zemin üzerine yazılmış kalem işi süslemede:

"*Sâbirin ey nâsırı olan Kâdir-i Mutlak*

Biz Türkleri eyle her dernekte muvaffak

Biz Türk eriyiz, çarpışarak yüz kişi kalsak

Ecdadımızın yurdunu çiğnetmeyiz ancak" yazmaktadır. [46]

Görsel 192: *Seben Nimetli Köyü Cami Toplanma Odası Kuzey Duvarda Bulunan Süsleme*

Batı duvarında pencerenin sol tarafında bir adet ibrik tasviri, sağ tarafında ise yuvarlak bir şekil üzerine yerleştirilmiş iki adet bayrak tasviri görülmektedir. Bu bayrakların birinde ay ve yıldız diğerinde ise altı ok görülmektedir. Odanın güney duvarında ise mavi zeminli dikdörtgen bir pano içerisinde ortada bir yuvarlak içinde yıldız ve her iki yanında simetrik olarak hilal ay motifi görülmektedir.

Görsel 193: *Seben Nimetli Köyü Cami Toplanma Odası Batı Duvar İbrik Tasviri*

Yapının eski fotoğraflarından ulaşılan bilgiye göre minarenin oldukça süslü, oymalı bir korkuluğa sahip olduğu görülmektedir ancak bu korkuluk günümüze ulaşamamıştır. Korkuluğun altında ise minareyi bütünüyle çevreleyen oymalı bir süsleme göze çarpmaktadır ancak bu süslemede yer yer kırılmalar ve dökülmeler görülmektedir. Söz konusu süslemenin aynısından külahın saçağında da görülmektedir. Korkuluğun altında saçakta ise üç sıra

[46] Ceylan, Z., (2015), *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi

bordür yer almaktadır. Bu bordürün en üst sırasında baklava dilimi motifinden oluşan bir sıra geometrik süsleme görülmektedir. Bunun altında yine bir sıra yarım daire şeklinden oluşan bir süsleme minareyi çevrelemektedir. Bu sıranın altında ise Lombard bant düzenini anımsatan ters U şekilli bir süsleme görülmektedir.

Nimetli Köyü Cami, yol kenarında kot farkının oldukça yüksek olduğu eğimli bir arazi üzerine yapılmıştır. Güneybatı cepheden bakıldığında tek kat gibi gözüken kot farkı, kuzeydoğu cepheden bakıldığında üç kat gibi gözükmektedir. Caminin minberinin olmaması, burada sadece vakit namazlarının kılındığını işaret etmektedir. Köyün yaşlılarına göre, Cuma ve bayram namazları, çevre köylerden gelenlerle birlikte Dedeler Köyü'nde bulunan Cuma Camisi'nde kılınmaktadır. Özgün işlevine dair tahminlerin yazılı belgelere dayanmaması, yapı hakkında çeşitli yorumların yapılmasına neden olmuştur. Örneğin toplanma odası olarak nitelendirilen mekânın ve hemen altında bulunana mutfağın köyün dinsel – sosyal merkezi sayılabilecek bir mekân olabileceği düşüncesini doğurmaktadır. Söz konusu mekânın yerel halkın ifadelerine göre köylülerin toplanıp namaz vakitlerini bekledikleri ve köyün çocuklarına dini eğitimin verildiği mekân olarak belirtilmiştir. Bu mekânın yapıldığı ilk dönemde zikir, ibadet, dini sohbetler gibi amaçlarla kullanılmış olma ihtimali, bu yapının aynı zamanda bir tarikatın tekkesi olma düşüncesini de doğurmaktadır.[47] Yaklaşık 5 – 6 metre kuzeydoğusuna yapılan yeni caminin 1980'de kullanıma açılmasıyla birlikte o tarihten beri kullanılmamıştır. Günümüzde âtıl bir haldedir ve depo olarak kullanılmaktadır.

[47] Ceylan, **a.g.k.**, 2015

Görsel 194: *Seben Nimetli Köyü Cami Kuzey ve Batı Cephe*

Görsel 195: *Seben Nimetli Köyü Cami Batı ve Güney Cephe*

Görsel 196: *Seben Nimetli Köyü Cami Doğu Cephe*

Görsel 197: *Seben Nimetli Köyü Cami Mutfak Bölümü ve Ocak Nişi*

Görsel 198: *Seben Nimetli Köyü Cami Mutfak Bölümü*

Görsel 199: *Seben Nimetli Köyü Cami Harim Bölümü*

Görsel 200: *Seben Nimetli Köyü Cami Harim Bölümü*

Görsel 201: *Seben Nimetli Köyü Cami Kadınlar Mahfili Müezzin Mahfili*

Görsel 202: *Seben Nimetli Köyü Cami Kadınlar Mahfili*

Görsel 203: *Seben Nimetli Köyü Cami Ahşap Tavanı*

Görsel 204: *Seben Nimetli Köyü Cami Tavan Göbeği Detayı*

Görsel 205: *Seben Nimetli Köyü Cami Toplanma Odası*

Görsel 206: *Seben Nimetli Köyü Cami Toplanma Odası*

Görsel 207: *Seben Nimetli Köyü Cami Toplanma Odası Güney Duvarda Bulunan Kalem işi Süsleme*

Görsel 208: *Seben Nimetli Köyü Cami Batı Duvarda Bulunan Kalem işi Süsleme*

Görsel 209: *Seben Nimetli Köyü Cami Minare Şerefe Detayı*

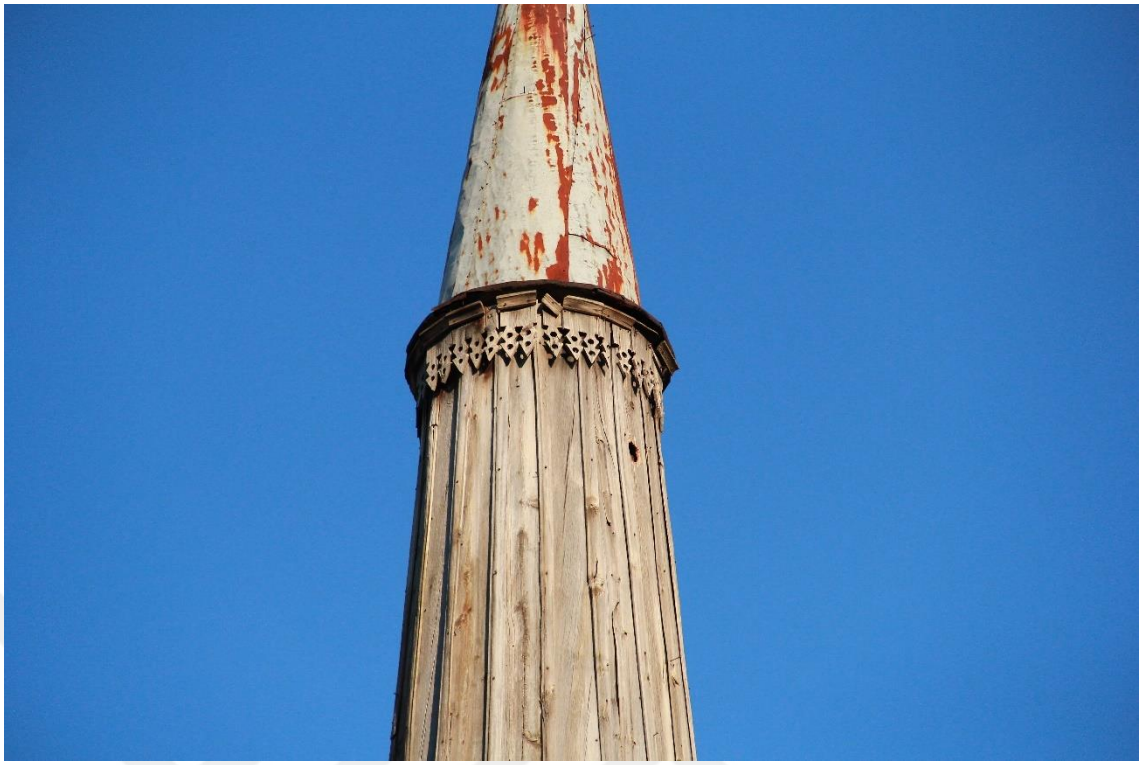

Görsel 210: *Seben Nimetli Köyü Cami Minare Detayı*

3.6.2. DEDELER KÖYÜ CAMİ

Adı ve Konumu:

Bolu İli, Seben İlçesi, Dedeler Köyü, 103 Ada, 12 parselde yer almaktadır.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapının Tarihi: H. 128? / M. 186?[48]

Yapının giriş kapısı üzerinde H. 128? / M. 186? kazınmıştır.

Görsel 211: *Seben Dedeler Köyü Cami Giriş Kapsı Üst Pervazı*

Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Mimari Özellikler:

Plan Tasvir:

Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı bir alan üzerine inşa edilmiş, tek mekânlı bir camidir. Caminin kuzeyinde bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Harim bölümüne, kuzey duvarında yer alan dikdörtgen formlu cümle kapısıyla giriş sağlanmaktadır. Kapıdan girildiğinde, harim içerisinde U şeklinde düzenlenmiş mahfil dikkat çekmektedir. Kapının her iki yanında, üst katta yer alan kadınlar mahfiline çıkışı

[48]Özbek Esen, S., (2016), *Bolu İli Seben İlçesi Dedeler Köyü Cuma Camii Restorasyon Önerisi,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.(Giriş kapısının üstüne kazınmış tarihtir. Son rakamı okunmamaktadır.)

sağlayan iki adet merdiven bulunmaktadır. Kadınlar mahfili de alt katta olduğu gibi U planlı bir düzene sahiptir. Ayrıca, kuzey duvara bitişik şekilde tavan arasına çıkışı sağlayan bir merdiven daha yer almaktadır. Caminin mihrabı, güney duvarın tam ortasında, dışa taşkın biçimde inşa edilmiş olup yarım daire formundadır. Minber ise mihrap ile güneybatı duvarının ortasına yerleştirilmiştir. Yapıda iki sıra pencere düzeni görülmektedir. Güney duvarda altlı üstlü ikişerden toplam dört adet pencere, doğu duvarda üst sırada üç, alt sırada iki olmak üzere beş adet pencere, batı duvarda ise yine altlı üstlü ikişerden toplam dört adet pencere bulunmaktadır. Böylece yapıda toplam on üç pencere açıklığı mevcuttur. Bu pencerelerden biri hariç tamamı dikdörtgen formludur. Doğu duvarında, güney köşeye yakın konumda yer alan pencere ise yuvarlak kemerli olup, sonradan eklenmiş olduğu düşünülmektedir.

Malzeme – Teknik:

Yapı, moloz taş malzemeden inşa edilmiş olup araları ahşap yatay hatıllarla desteklenmiştir. Caminin üzeri içten ahşap düz tavanla, dıştan ise kırma kiremit çatıyla örtülüdür. Ahşap tavan, kadınlar mahfilinin kuzey tarafında mihraba paralel, geri kalan bölümlerde ise mihraba dik olacak şekilde düzenlenmiştir. Yapının minberi ahşaptan yapılmış olup özgün olmadığı düşünülmektedir. Mihrabın ise taştan yapıldığı tahmin edilmekte olup, duvarlardan oldukça dışa taşkın bir biçimde inşa edilmiş ve sıvayla kaplanmıştır. Güney duvarının yıkılmasının ardından yeniden inşa edilmesiyle birlikte mihrabın da bu süreçte yapıldığı düşünülmektedir. Güney duvarı, 1957 Abant Depremi'nde tamamen yıkılmış ve tuğla malzeme kullanılarak yeniden inşa edilmiştir.[49] Son cemaat yeri ve harim bölümü tamamen ahşaptan yapılmış olup, son cemaat yeri giriş kapısının her iki yanında, zemin döşemesinden yaklaşık 50 cm yükseklikte platformlar yer almaktadır. Yapının giriş kapısı ve pencereleri ahşap sövelidir. Minarenin özgün malzeme bilgisine ulaşılamamakla birlikte, günümüzde mevcut olan minarenin özgün olmadığı ve metal sacla kaplandığı görülmektedir. İlk inşa edildiğinde ise minarenin ahşaptan yapılmış olabileceği düşünülmektedir.

[49] Özbek Esen, **a.g.k.,** 2016

Süsleme:

Yapı genel olarak sade bir görünüme sahip olup, süsleme ögeleri oldukça sınırlıdır. Süsleme açısından en dikkat çeken unsur, giriş kapısının her iki kanadında yer alan testere dişli motiflerden oluşan çerçevedir. Bunun yanı sıra, tavan göbeğinde yer alan ve yelpazeyi andıran motif bir diğer süsleme unsuru olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, mahfilin harime açılan kemerlerinde görülen ve Bursa kemerini andıran ahşap işlemeler, yapının süsleme repertuarında değerlendirilebilecek diğer ögelerdendir.

Cami, Dedeler Köyü ismiyle anılmasına rağmen Dedeler Köyü'nün yerleşim alanının dışında inşa edilmiştir. İncelenen kaynaklarda zamanında sadece cuma günleri ve bayram namazlarında kullanıldığı ve birkaç köyün ortak kullanımında olduğu yerel halk tarafından belirtilmiştir.[50] Bu nedenle yörede Cuma Cami olarak da bilinmektedir. Günümüzde kullanılmamaktadır.

[50] Özbek Esen, **a.g.k.,** 2016

Görsel 212: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Kuzey Cephe*

Görsel 213: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Doğu Cephe*

Görsel 214: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Doğu Cephe*

Görsel 215: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Batı Cephe*

Görsel 216: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Güney Cephe*

Görsel 217: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Son Cemaat Yeri*

Görsel 218: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Son Cemaat Yeri*

Görsel 219: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Giriş Kapısı Sol Kanat*

Görsel 220: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Giriş Kapısı Sağ Kanat*

Görsel 221: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Harim Bölümü ve Alt Kat Mahfil*

Görsel 222: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Harim Bölümü*

Görsel 223: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Kadınlar Mahfili*

Görsel 224: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Kadınlar Mahfili*

Görsel 225: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Mihrap Nişi ve Minberi*

Görsel 226: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Mihrap Nişi*

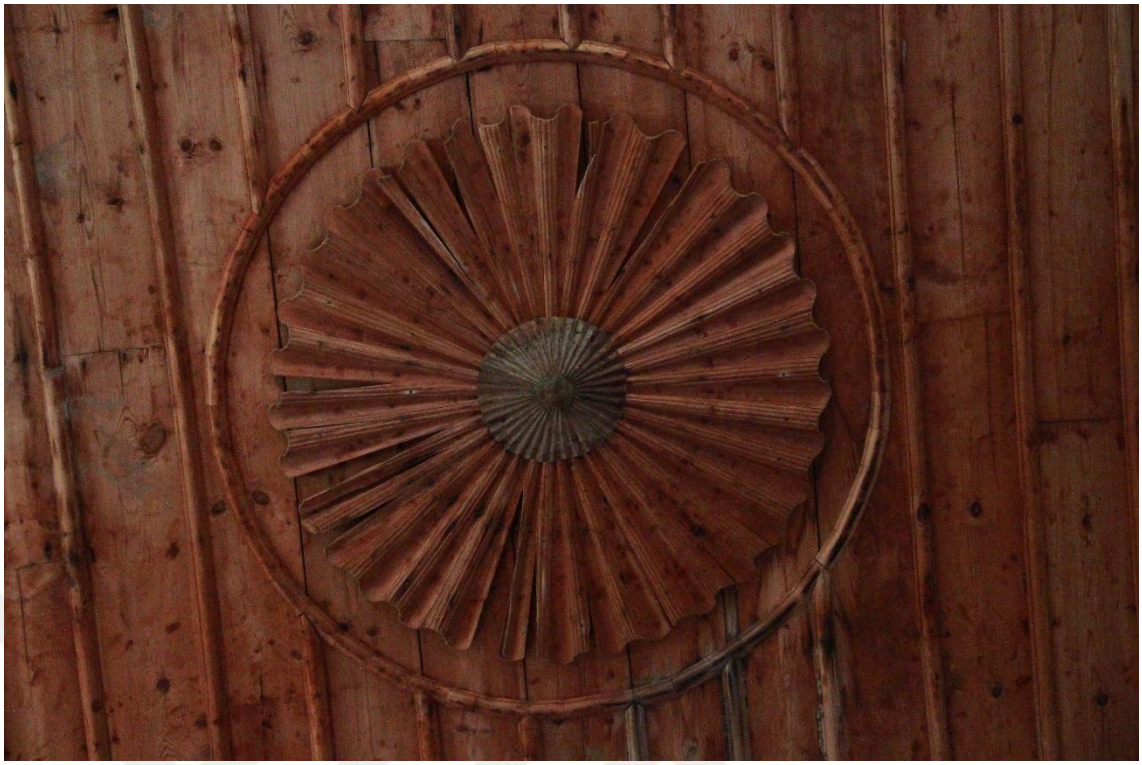

Görsel 227: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Tavan Göbeği Detayı*

Görsel 228: *Seben Dedeler Köyü Cuma Cami Kadınlar Mahfili ve Tavan Arasını Bağlayan Merdiven*

4. DEĞERLENDİRME

4.1. Baniler ve Adına Yapı İnşa Edilen Kişiler

4.1.1. II. Abdülhamid

Osmanlı Devleti'nin 34. padişahı olan II. Abdülhamid (1876–1909), imparatorluğun modernleşme çabaları ile siyasal baskının eş zamanlı olarak yaşandığı bir döneme öncülük etmiştir. 21 Eylül 1842 tarihinde İstanbul'da doğan Abdülhamid, Sultan Abdülmecid'in oğludur. 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıkmış ve 33 yıl süren saltanatı boyunca Osmanlı Devleti'nin hem iç hem de dış siyasetinde önemli kırılmalar meydana gelmiştir.[51]

II. Abdülhamid tahta çıktığında Osmanlı Devleti derin bir siyasal ve mali kriz içerisindeydi. 1876 Anayasası olan Kanûn-ı Esâsî'nin ilanı ile I. Meşrutiyet dönemi başlamış, ancak bu dönem yalnızca iki yıl sürmüştür. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Meclis-i Mebusan kapatılmış ve Abdülhamid, mutlak monarşiyi esas alan bir yönetim anlayışı geliştirmiştir. Bu dönem, tarih literatüründe İstibdat Dönemi olarak tanımlanır.[52]

İstibdat yönetimi, sıkı sansür, yaygın jurnalleme sistemi ve polis istihbaratı yoluyla muhalif seslerin bastırılmasına dayanmaktaydı. Aynı zamanda bürokraside merkezileşme artırılmış ve karar mekanizmaları doğrudan padişaha bağlanmıştır. Bu yönetim anlayışı, modernleşme ile otoriterleşmenin iç içe geçtiği bir siyasal model yaratmıştır.

II. Abdülhamid'in en çok önem verdiği alanlardan biri eğitim olmuştur. Devletin merkezî kontrolünü pekiştirmek amacıyla modern eğitim kurumları yaygınlaştırılmış, rüşdiye, idadi ve sultani düzeyinde yeni okullar açılmıştır. Darülfünun yeniden yapılandırılmış; Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Tıbbiye gibi yüksek öğretim kurumları desteklenmiştir. Ayrıca köy okulları yaygınlaştırılmış ve kız çocuklarının eğitimi teşvik edilmiştir.

Bu dönemde kütüphaneler açılmış, tercüme faaliyetleri desteklenmiş ve çeşitli ansiklopedik yayınlar devlet eliyle bastırılmıştır. Abdülhamid ayrıca eğitim kurumlarında dinî ve ahlaki terbiyeye özel önem vermiştir. Bu bağlamda eğitim, ideolojik bir araç olarak da değerlendirilmiştir.

[51] C. Küçük, (1988), Abdülhamid II, TDV İslam Ansiklopedisi, 1, s. 216
[52] Küçük, **a.g.k.**, 1988, s. 216

Sultan Abdülhamid, imparatorluk genelinde ulaşım ve haberleşme ağlarını güçlendirmeye yönelik politikalar izlemiştir. En dikkat çekici projelerden biri Hicaz Demiryolu (1900–1908) olmuş, bu hat sayesinde hem kutsal topraklara ulaşım kolaylaşmış hem de merkezî yönetimin Arap vilayetleri üzerindeki kontrolü artmıştır.[53]

Ayrıca telgraf hatları genişletilmiş, posta hizmetleri çağdaşlaştırılmış ve vilayetler arası iletişim güçlendirilmiştir. İmar faaliyetleri çerçevesinde cami, mektep, saat kulesi, hastane, askeri kışla ve idari binalar inşa ettirilmiştir. Bu yapılar mimari açıdan dönemin eklektik üslubunu yansıtmaktadır ve Abdülhamid'in devlet gücünü görünür kılma çabasıyla da ilişkilidir.

II. Abdülhamid'in dış politikası büyük ölçüde Panislamizm (İttihad-ı İslam) ideolojisi etrafında şekillenmiştir. Osmanlı Halifesi sıfatıyla dünya Müslümanlarını Osmanlı himayesinde birleştirme amacı gütmüştür. Bu politika, özellikle İngiltere'nin Hindistan'daki, Rusya'nın Orta Asya'daki, Fransa'nın Kuzey Afrika'daki Müslüman tebaasını etkilemeyi amaçlamıştır. Hicaz Demiryolu da bu stratejinin bir parçasıdır.[54]

II. Abdülhamid dönemi, görsel malzemenin siyasal propaganda aracı olarak kullanıldığı ilk dönemlerden biri olmuştur. Abdülhamid, yurt içinde ve yurt dışında çekilen fotoğrafları toplatarak büyük bir fotoğraf arşivi oluşturmuştur. Bu arşiv hem coğrafi hem de kültürel egemenlik alanının belgelenmesini amaçlamıştır.

Mimari alanda ise özellikle İstanbul başta olmak üzere imparatorluğun birçok noktasında kamu yapıları inşa ettirilmiştir. Bu yapılarda genellikle Osmanlı klasik üslubuyla Batılı mimari öğelerin birleşimi görülür. Yıldız Sarayı ve Şişli Etfal Hastanesi gibi yapılar bu dönemin önde gelen eserlerindendir.[55]

II. Abdülhamid, 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanıyla mutlak yetkilerini büyük ölçüde kaybetmiş; 1909 yılında gerçekleşen 31 Mart Vakası sonrasında tahttan indirilmiştir. Yerine kardeşi V. Mehmed (Mehmed Reşad) geçmiştir. Tahttan indirildikten sonra Selanik'e, ardından İstanbul'a gönderilmiş ve 1918 yılında vefat edene dek gözaltında tutulmuştur.[56]

[53] Küçük, **a.g.k.**, 1988, s. 216
[54] Küçük, **a.g.k.**, 1988, s. 216
[55] Küçük, **a.g.k.**, 1988, s. 216
[56] Küçük, **a.g.k.**, 1988, s. 216

4.1.2. Hüsrev Paşa (Koca)

Bolu Merkez Hükümet Konağı'nın banisi Hüsrev Paşa, 1756 yılında doğduğu tahmin edilen ve Abaza kökenli bir Osmanlı devlet adamıdır. Asıl adı Mehmed Hüsrev olan Paşa, küçük yaşta İstanbul'a getirilmiş ve Çavuşbaşı Said Efendi'nin köleleri arasına katılmıştır.[57] Daha sonra Enderun'a kabul edilen Paşa, III. Selim'in tahta çıkışının ardından (1789) başçuhadar olarak göreve başlamış, Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptan-ı deryalığa tayini sırasında (1792) saraydan çıkarak onun mühürdarı ve ardından kethüdası olmuştur. III. Selim döneminin ıslahat yanlıları arasında yer almış ve bu sayede II. Mahmud döneminde yeni orduyu kurmak üzere seraskerlik makamına getirilmiştir.[58]

Mart 1801'de Fransızların işgal ettiği Mısır'ı kurtarmak amacıyla harekete geçen donanmayla birlikte Mısır'a gitmiş ve Kaptanıderya Küçük Hüseyin Paşa tarafından karaya çıkartılan 6000 kişilik kuvvetin başına getirilmiştir. İstanbul'da bu başarıları takdirle karşılanmış ve kendisine vezirlik rütbesiyle İzmit sancağı verilmiştir. Kısa bir süre sonra Mısır Valiliği'ne (Eylül 1801), ardından Diyarbakır Valiliği'ne (1803), Selanik Valiliği'ne (1804/05), Bosna Valiliği'ne (1806) atanmıştır. 1808'de İbrail Valiliği'ne ve ikinci kez Selanik Valiliği'ne getirilmiştir.[59]

Çeşitli valilik görevlerinden sonra Aralık 1811'de kaptanıderya olarak atanmış ve Trabzon, Erzurum, Kars, Ağrıboz valiliklerinde bulunmuştur. Şark seraskerliği ve Erzurum valiliği görevlerinde de bulunmuş, 9 Aralık 1822'de ikinci kez kaptan-ı derya olmuş, ardından farklı valilik ve seraskerlik görevlerinde bulunmuştur.[60]

Mart 1838'de Meclis-i Valâ Başkanı olarak atanmış, 5 Temmuz 1839'da sadrazam olmuş, ancak 8 Haziran 1840'ta bu görevden alınarak Tekfur Dağı'na sürülmüştür. On sekiz ay sonra affedilerek İstanbul'a dönmüş, Ocak 1846'da Mecalis-i Aliye'ye girmiş, 29 Ocak 1846'da ikinci kez serasker olmuş ve Aralık 1847'de emekliye ayrılmıştır. 3

[57] İnalcık, H. (1999), Hüsrev Paşa (Koca), *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c. 19, s. 41-45
[58] İnalcık, **a.g.k.**, 1999
[59] Çelik, Y., (2013), *Şeyhü'l Vüzera Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları
[60] Çelik, Y., (2005), *Hüsrev Mehmet Paşa Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi

Mart 1855'te vefat etmiş ve Eyüp'teki türbesine defnedilmiştir. Hüsrev Paşa, Eyüp'te bir kütüphane ve 1834/35 yıllarında Kocamustafapaşa Tekkesi'ni yeniden yaptırmıştır.[61]

4.1.3. Kami Efendi

Göynük Hükümet Konağı'nın banisi Kaymakam Kami Efendi hakkında herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivlerinde yer alan bilgilere göre tam adı Bekir Kâmî olarak geçmektedir[62] ve 16 Ramazan 1303 (29 Şubat 1886) tarihinde Göynük Kaymakamlığı'na getirilmiştir.[63] Yine aynı belgeden anlaşıldığı üzere kaymakamlık görevine getirilmeden önce Tahrirat Müdürü olarak görev almıştır. Yine Osmanlı Arşivi'nden yer alan belgede göre 24 Cemazeyilahir 1306 (25 Şubat 1889) tarihinde hizmetleri ve başarıları sonucunda üçüncü dereceden bir rütbe ile (rütbe-i salise) ödüllendirildiğini göstermektedir.[64]

4.1.4. Tahsin Ağa

Tabaklar Camisi banisi Tahsin Ağa hakkında herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır.

4.1.5. Hacı Abdullah Ağa

Yukarı Taşhan'ın banisi Hacı Abdullah Ağa hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Yapının inşa kitabesinden Abdullah Ağa'nın serbevvab (kapıcıbaşı) olduğu bilgisine ulaşılabilmektedir.

4.1.6. Sakaoğlu Memiş Ağa

Mengen Güney Köyü Camisinin banisi Memiş Ağa hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

4.2. Mimar ve Sanatçılar

Tezimiz dahilinde çalışılan yapılardan çoğunun mimarı bilinmemektedir. Yıldırım Bayezid Cami'nin ise yapılan araştırmalar sonucunda Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde Andon Kalfa adında bir ustanın çalıştığına dair bilgilere ulaşılmıştır. Söz konusu ustanın

[61] İnalcık, **a.g.k.**, 1999

[62] BOA, (H.18.04.1305), *Göynük Kaymakamı Bekir Kami Efendi ile mühendis haklarında Göynük Müstantık Muavini Ahmed Eyüb Efendi tarafından verilen arzuhalin incelenmesi gerektiği.,* DH.MKT., 1474 – 10

[63] BOA, (H. 16.09.1303), *Bolu'nun Göynük Kazası Kaymakamı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin azliyle yerine Tahrirat Müdürü Bekir Kami Efendi'nin tayini.* DH.MKT., 1351 – 29.

[64] BOA, (H.24.06.1306), *Göynük Kaymakamı Bekir Kami Efendi uhdesine rütbe-i salise tevcihi*., İ..DH.., 1122-87731.,

Rum asıllı[65] olduğu dışında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır ve yapının mimarı olduğuna dair bir kesinlik yoktur.

4.3. Yapı ve Plan Tipleri

Çalışma kapsamında bazı kaynaklara göre 19. Yüzyıl'da Bolu'da inşa edildiği düşünülen 21 yapı tespit edilmiştir. Bu 21 yapıdan 7'sinin 19. Yy yapısı olmadığı anlaşılmıştır. Söz konusu yapıların coğrafi dağılımı incelendiğinde, 7'sinin Bolu il merkezinde; 1'inin merkeze yaklaşık 60 km mesafede yer alan Dörtdivan İlçesi'nde; 1'inin 63 km uzaklıktaki Gerede İlçesi'nde; 1'inin Mengen İlçesi'ne bağlı ve merkezin yaklaşık 42 km kuzeydoğusunda yer alan Güney Köyü'nde; 2'sinin yaklaşık 100 km güneybatıdaki Göynük İlçesi'nde ve 2'sinin de 60 km güneydeki Seben İlçesi'nde bulunduğu görülmektedir. İ00l merkezinde yer alan yapıların 0,15 km² gibi sınırlı bir alan içinde yoğunlaşmış olması, bu bölgedeki kentsel yapılaşmanın ve fonksiyonel yoğunluğun göstergesi niteliğindedir.

Bolu'da 19. yüzyılda inşa edilen 14 yapı, cami, hükümet konağı ve han olmak üzere yalnızca üç farklı yapı tipinde karşımıza çıkmaktadır. Bu sınırlı çeşitlilik, söz konusu dönemin toplumsal yapısı, idari düzenlemeleri, ekonomik koşulları ve taşra kentlerine özgü mimari pratikleriyle doğrudan ilişkilidir.

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılı, modernleşme çabalarının hız kazandığı ve Tanzimat ile Islahat Fermanları gibi reform hareketleriyle birlikte merkeziyetçi yönetimin taşrada daha etkin hâle getirilmeye çalışıldığı bir dönemdir. Bu doğrultuda özellikle taşra kentlerinde, devletin idari varlığını simgeleyen hükümet konakları inşa edilmiştir. Bolu'da da bu bağlamda bir hükümet konağı inşa edilmiş olup, bu yapı hem merkezî yönetimin taşradaki temsilciliğini üstlenmiş hem de dönemin mimari üslubunu yansıtan bir kamu yapısı olarak dikkat çekmiştir.

Camiler ise hem dinî hem de toplumsal yaşamın merkezinde yer alan yapılar olarak 19. yüzyıl boyunca inşa edilmeye devam etmiştir. Bu dönemde inşa edilen camiler, sadece ibadet ihtiyacını karşılamanın ötesinde, halkın bir araya geldiği, eğitim aldığı ve kimi zaman çeşitli toplumsal sorunların çözümlendiği çok işlevli mekânlar olarak

[65] Şenyurt, O., (2010). II. Abdülhamit Döneminde İki Ünlü Saray Mimarının Saray İlişkileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*.

kurgulanmıştır. Bolu'da bu yüzyılda inşa edilen camilerin sayıca fazla olması, toplumun dinî ihtiyaçlarının yanı sıra bu çok işlevli kullanımın sürekliliğini de göstermektedir.

Han yapıları ise dönemin ticari faaliyetleriyle ilişkilidir. 19. yüzyıl, kara ulaşımının hâlâ önemli olduğu ve kervan yollarının kullanıldığı bir dönemdir. Bolu'nun bu yollar üzerindeki konumu, şehirde ticaretle ilişkili yapıların inşa edilmesini gerekli kılmıştır. Hanlar, yolcuların konaklama ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra, şehir içi ticaretin yürütüldüğü merkezî mekânlar olarak işlev görmüştür.

Buna karşılık, 19. yüzyılda Osmanlı'nın büyük merkezlerinde yaygın olarak inşa edilen hastane, okul, gazhane veya tiyatro gibi çeşitli yapı türleri, Bolu gibi küçük ölçekli taşra kentlerinde daha sınırlı ölçekte varlık göstermiştir. Bu durumun temel nedenleri arasında kısıtlı ekonomik imkânlar, düşük nüfus yoğunluğu ve sosyal ihtiyaçların büyük kentlere kıyasla daha dar kapsamlı oluşu yer almaktadır.

Bununla birlikte, arşiv belgeleri ve salnamelerde yer alan bilgiler doğrultusunda Bolu'da, özellikle Merkez ilçede 19. yüzyılda söz konusu yapı türlerine dair bazı örneklerin var olduğu da anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, Merkez ilçede bir askeri depo, cephanelik, belediye dairesi, jandarma dairesi, karakol binası, bir rüştiye, Mekteb-i İdadi-i Mülki, Sanayi Mektebi ve bir hastanenin varlığı belgelenmiştir. Ayrıca eğitim alanında önemli bir çeşitlilik dikkat çekmektedir: 1 adet Zükur İbtidaisi (erkek ilkokulu), 1 adet İnas Mektebi (kız okulu), 1 Rüşdiye, 1 İdadi ve 1 Darü'l-Muallimîn-i Sıbyan (öğretmen okulu) bulunmaktaydı. Özel eğitim kurumları arasında ise 2 mahalle mektebi ve 15 medresenin bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Bu yapılardan İmaret Zükur İbtidaisi, İnas Mektebi ve Darü'l-Muallimîn-i Sıbyan'ın varlığı 1890 tarihli Kastamonu Salnamesi'nden öğrenilmektedir.

İlçelere bakıldığında, Gerede'de birer adet hükümet ve belediye dairesi ile üç okul binası ve bir adet saat kulesi bulunduğu tespit edilmiştir. Göynük'te ise incelenen Hükümet Konağı dışında bir hükümet dairesi ile bir okulun daha varlığına ilişkin bilgiler mevcuttur. Mudurnu'da da bir hükümet dairesinin varlığı bilinmektedir.

Ancak dikkat çekici olan nokta, bu yapılardan hiçbirinin günümüze ulaşamamış olmasıdır. Yapıların büyük bir kısmının ya yıkılmış ya da zaman içerisinde farklı işlevlerde yeniden yapılandırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, günümüz

araştırmalarında söz konusu yapıların belgelerle sınırlı kalmasına ve fiziksel olarak incelenememesine neden olmaktadır.

Dolayısıyla, Bolu'da 19. yüzyılda cami, hükümet konağı ve han gibi temel yapı tiplerinin dışında farklı işlevlerde yapıların da inşa edilmiş olduğu anlaşılmakla birlikte, bu tür yapıların günümüze ulaşamaması ve mimari belgelerinin yetersizliği, araştırma kapsamının büyük ölçüde sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda hem arşiv belgeleri hem de yazılı kaynaklar üzerinden yapılan değerlendirmeler, kentin 19. yüzyıldaki sosyo-idari yapısını anlamak açısından önemli veriler sunmaktadır.

4.3.1. Kamu Yapıları

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde idarî, toplumsal ve kültürel dönüşümlerin yoğun olarak yaşandığı; bu süreçlerin mimarî alana da yansıdığı bir dönemdir. Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) ile başlayan reformlar, kamu hizmetlerinin yeniden örgütlenmesini ve taşrada merkezî yönetimin daha etkin temsilini zorunlu kılmıştır.

Bu dönemde inşa edilen başlıca kamu yapıları arasında hükümet konakları, askerî kışlalar, rüşdiye mektepleri, telgrafhaneler, hastaneler, hapishaneler, belediye binaları ve gar yapıları yer almaktadır. Bu yapılar, merkezî idarenin taşraya yayılması ve kamu hizmetlerinin standartlaştırılması amacıyla planlanmış; böylece devlet otoritesinin görünürlüğü arttırılmıştır.

Mimari açıdan, bu yapılar klasik Osmanlı mimarisinden farklı olarak daha sade, işlevsel ve Batı etkileri taşıyan düzenlemelere sahiptir. Simetrik planlar, kâgir inşa tekniği, geniş cepheler ve düzenli mekânsal organizasyon bu dönemin kamu yapılarının ayırt edici özelliklerindendir. Ayrıca, bazı yapıların cephelerinde Osmanlı arması, tuğra veya kitabeler gibi sembolik unsurlar da yer almaktadır. Kamu yapıları genellikle şehir merkezlerinde, cami, çarşı ve meydan gibi kamusal alanlara yakın konumlanarak hem işlevsellik hem de temsilî görünürlük sağlamıştır.

Mimari açıdan, bu yapılar klasik Osmanlı mimarisinden farklı olarak daha sade, işlevsel ve Batı etkileri taşıyan düzenlemelere sahiptir. Simetri, kâgir inşa tekniği, geniş giriş cepheleri, düzenli plan şemaları bu dönemin kamu yapılarının ayırt edici özellikleri arasında yer alır. Ayrıca bazı yapılar üzerinde Osmanlı arması, tuğra veya kitabeler gibi sembolik unsurlar da görülmektedir.

Kamu yapılarının çoğu, şehir merkezlerinde, cami, çarşı ve meydan gibi kamusal alanlara yakın konumlanmış; bu sayede hem yönetimin görünürlüğü sağlanmış hem de halkla olan etkileşim kolaylaştırılmıştır. Bu yapılar yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinin simgesel temsilleri olarak da değerlendirilmelidir.

4.3.1.1 Hükümet Konakları

Hükümet konakları, özellikle vilayet ve kaza merkezlerinde inşa edilen çok işlevli yapılardır. Bu yapılar bünyesinde mutasarrıflık veya kaymakamlık makamı, tapu ve nüfus daireleri, adliye mahkemeleri, telgrafhane ve jandarma karakolu gibi birimler bir arada bulunarak, idarenin mekânsal bütünlüğünü ve verimliliğini artırmıştır. Modern bürokratik devlet anlayışının taşrada tesis edilmesinde hükümet konakları, merkez-taşra ilişkilerinin somut fiziksel temsilcisi olmuştur.

Çalışmanın odağındaki kamu yapıları, Bolu il merkezinde ve Göynük ilçesinde yer alan hükümet konaklarıdır. Tanzimat'la başlayan Batılılaşma süreci, idari yapılar ve devlet dairelerinin yeniden düzenlenmesini zorunlu kılmış; hükümet konakları da bu anlayışın somut örnekleri olarak ortaya çıkmıştır.

Bolu Merkez Hükümet Konağı, dikdörtgen planlı, eklektik ve hareketli cephe ögeleriyle dikkat çeken kütlesel bir yapı olup, Batı etkisiyle geleneksel Osmanlı mimarisindeki sofanın yerini koridor düzeni almıştır. Ayrıca, yapının yükseltilmiş girişine merdivenlerle ulaşılan düzenleme, geç dönem Osmanlı konaklarında sıkça rastlanan bir mimarî özelliktir.

Göynük Hükümet Konağı ise, ilçenin idari yapısına uygun olarak daha küçük ölçekli ve sade bir mimariye sahiptir. Dış görünüşüyle dönemin diğer konaklarından farklılık gösterse de iç mekân organizasyonu bakımından benzer işlevsel düzenlemeleri içermektedir. Gösterişten uzak bu yapı, Göynük'ün sosyo-idari yapısına ve ölçüsüne uygun bir mimarî anlayışı yansıtır.

4.3.2. Dini Yapılar

Arapça "cem" kökünden türeyen ve "toplayan, bir araya getiren" anlamına gelen "câmi" kelimesi, başlangıçta yalnızca cuma namazının kılındığı büyük mescitler için kullanılan el-mescidü'l-câmi (cemaatin toplandığı mescit) ifadesinin kısaltılmış şekli

olarak ortaya çıkmıştır.[66] Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere, İslam'ın ilk dönemlerinde ibadet yapıları genel olarak "mescit" olarak adlandırılmış, "cami" ise cemaati toplayan mescit anlamında, mescidi niteleyen bir sıfat olarak kullanılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm, hadisler ve ilk dönem İslam kaynaklarında ibadet mekânı olarak genellikle mescit terimine yer verildiği görülmektedir.[67] Ancak X. yüzyıldan itibaren "cami" kelimesi tek başına kullanılmaya başlanmış, XI. yüzyıl İslam hukukçularından Mâverdî ve Ebû Ya'lâ gibi âlimler de mescit ile cami arasındaki farkları açık bir şekilde tanımlamıştır.[68]

Bugün yaygın olarak kabul edilen görüşe göre; içinde cuma namazı kılınan ve hutbe irat edilmesi için minber bulunan ibadet yapıları cami olarak adlandırılırken, cuma namazı kılınmayan ve minberi bulunmayan daha küçük ibadet mekânları mescid olarak tanımlanmaktadır.[69]

19. yüzyıl Osmanlı mimarisinde dini yapılar, hem geleneksel Osmanlı mimari üslubunu sürdürmüş hem de Batılı etkilerin etkisiyle yeni biçimsel ve işlevsel değişikliklere uğramıştır. Tanzimat dönemi ile birlikte yaşanan modernleşme süreci, cami, mescit, medrese, türbe, hamam gibi dini yapılar üzerinde de etkisini göstermiştir.

Bu dönemde camiler, klasik Osmanlı cami tipolojisine bağlı kalmakla beraber, dış cephelerinde ve iç mekân süslemelerinde batıdan alınan barok, rokoko ve eklektik üslup öğeleri görülmeye başlanmıştır. Mimari detaylarda daha zengin taş işçiliği, renkli çini kaplamalar ve karmaşık geometrik desenler kullanılmıştır.

Medreseler ise Tanzimat'ın eğitim sisteminde yapılan değişikliklerle birlikte işlev değiştirmiş veya bazıları kapatılmıştır. Yerlerine modern eğitim kurumları olan rüşdiye ve idadi mektepleri açılmıştır. Ancak bazı medreseler dini eğitim vermeye devam etmiştir.

[66] A. Önkal ve N. Bozkurt (1993). *Cami*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 7, s. 46
[67] Önkal ve Bozkurt, 1993, **a.g.k.**, 46
[68] Önkal ve Bozkurt, 1993, **a.g.k.**, 46
[69] Önkal ve Bozkurt, 1993, **a.g.k.**, 46

Türbeler ve diğer mezar yapıları ise dönemin sanat anlayışına paralel olarak daha süslü ve anıtsal bir biçim kazanmış, devlet ve toplumun önemli şahsiyetleri için yaptırılmıştır.

19. yüzyıl dini yapıları, Osmanlı toplumunda dinin kamusal hayat ve günlük yaşam içerisindeki yerini koruduğunu göstermenin yanı sıra, modernleşme ve Batılılaşma süreçlerinin mimari ve estetik boyutlarını da yansıtan önemli kültürel göstergelerdir.

4.3.2.1. Camiler

19. yüzyıl Osmanlı mimarisinde camiler, hem klasik Osmanlı mimarisinin devamı niteliğinde hem de Tanzimat dönemiyle birlikte artan Batılı etkilerin biçimlendirdiği yapılardır. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile başlayan modernleşme süreci, camilerin yalnızca ibadet mekânları olmanın ötesinde toplumsal ve kültürel dönüşümlerin merkezi konumuna gelmesini sağlamıştır.

Bu dönemde cami mimarisinde barok, rokoko ve eklektik tarzların etkileri görülmekle birlikte, klasik Osmanlı cami düzeni büyük oranda korunmuştur. Kubbe, minare ve avlu gibi temel mimari öğeler aynen kullanılmış; ancak cephe süslemeleri, pencere düzenlemeleri ve iç mekân bezemelerinde Batılı süsleme unsurları giderek yaygınlaşmıştır.

Mimari malzeme olarak genellikle taş ve tuğla tercih edilmiş; cepheler renkli çini ve taş işçiliği ile zenginleştirilmiştir. Minarelerde ise daha ince ve zarif profiller ön plana çıkmıştır. Ayrıca, Tanzimat dönemi şehir planlaması bağlamında camiler, sosyal hayatın merkezinde yer alacak şekilde konumlandırılmıştır.

19. yüzyıl Osmanlı camileri, dinsel işlevlerinin yanı sıra toplumsal dayanışma, eğitim ve sosyal hizmetlerin yürütüldüğü çok amaçlı mekânlar olarak önem kazanmıştır. Bu dönemde cami çevresinde medrese, hamam, sebil, kütüphane gibi yapılarla birlikte külliye sistemleri de varlığını sürdürmüştür.

İncelenen cami yapılarının büyük çoğunluğu, küçük ölçekli, tek mekânlı ve kare ya da kareye yakın plana sahip, sade mimari özellikler taşıyan mahalle camileridir. Bununla birlikte, üç cami "Ulu Cami" niteliği taşımaktadır: Bolu Yıldırım Bayezid Cami, Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami ve Dörtdivan Merkez Cami.

Yıldırım Bayezid Cami, geçirdiği büyük yangınlar ve depremler sonucu zarar görmüş, 1900 yılında fevkani (üst katlı) planla ve orijinaline sadık kalınarak yeniden inşa edilmiştir. Yapının ilk haline dair kesin bilgiler mevcut değildir. Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami'nin ilk inşa evresinde ahşap malzeme kullanıldığı düşünülmektedir. 1875'te yaşanan büyük sel felaketinde yıkılan yapı, II. Abdülhamid döneminde, 1878 yılında yeniden inşa edilmiştir. Dörtdivan Merkez Camisi'nin kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte, 1821 ve 1874 yıllarında kapsamlı onarımlar geçirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Seben ilçesine bağlı Dedeler Köyü Cami, dönemin şartlarına uygun olarak birkaç köyün ortak kullanımına yönelik küçük ölçekli bir Cuma camisi olarak inşa edilmiştir.

Bunların dışında kalan camiler ise gerek Bolu merkezde gerek kırsal ilçelerde sade mimari karaktere sahip, süslemesiz ve küçük ölçekli mahalle camileri olarak inşa edilmiştir.

Bu yapılardan en ilgi çekici örneklerden biri olarak **Seben Nimetli Camisi** öne çıkmaktadır. Yukarıdaki tanıma göre bir mescit olarak kabul edilmesi gereken, küçük ölçekli bir köy camisi olmasına rağmen, bünyesinde mutfak ve toplanma odası gibi sosyal işlevlere hizmet eden mekânlar barındırması, yapıyı sıradan bir ibadet mekânından farklı kılmaktadır. Bu özellikleriyle Nimetli Camisi, sadece dini ibadetlerin gerçekleştirildiği bir alan olmanın ötesinde, köy topluluğunun sosyal ihtiyaçlarına da cevap veren çok işlevli bir merkez işlevi görmüştür. Dolayısıyla, mimari ve işlevsel açıdan bölgesel farklılıkları ve kırsal yaşamın gereksinimlerini yansıtması bakımından dikkate değerdir.

4.3.3. Ticari Yapılar

Türk-İslam mimarisi içerisinde ticari işlevli yapılar, temelde hanlar ve kervansaraylar olmak üzere iki ana kategoride ele alınmaktadır.[70] Her ne kadar bu iki terim zaman zaman birbirinin yerine kullanılabilse de yapıların kitabelerinde çoğunlukla han ve ribat ifadelerine yer verildiği görülmektedir.[71]

Genel kabule göre hanlar, kent merkezlerinde konumlanan ve hem konaklama hem de ticaret amacıyla kullanılan yapılardır. Aynı zamanda bu mekânlarda üretim ve alışveriş

[70] C. Güran, (1976). *Türk hanlarının gelişimi ve İstanbul hanları mimarisi*. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları., s. 1

[71] Ş. Akalın, (2002). *Kervansaray*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 25, s. 299

işlevleri bir arada yürütülmüş; çoğu han ismini içerisinde ticareti yapılan mallardan almıştır.

Kervansaraylar ise kent dışındaki ana ulaşım yolları üzerinde, yolculuk eden kervanların konaklamasını sağlamak amacıyla inşa edilmiştir. Hanlardan farklı olarak bu yapılarda mescit, hamam, ahır gibi çeşitli hizmet birimleri yer almakta; savunma amaçlı unsurlar barındırmaları ve kale benzeri bir mimariye sahip olmaları ile dikkat çekmektedir.[72]

Bu yapı türlerinin ilk örneklerinden biri, 1019 yılında Gazneli Mahmud tarafından Meşhed yakınlarında yaptırılan Ribat-ı Mahi'dir. Karahanlılar, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları döneminde han ve kervansaray inşa faaliyetleri kesintisiz biçimde sürdürülmüş, bu mimari gelenek daha sonra Osmanlı döneminde de devam etmiştir.[73]

19. yüzyıl, Osmanlı ticaret yapılarında hem mimari hem de işlevsel bakımdan bir dönüşüm dönemini temsil etmektedir. Ekonomik ilişkilerin çeşitlenmesi, iç ve dış ticaretteki hareketliliğin artması ve modernleşme süreci, geleneksel ticaret yapılarının form ve içerik bakımından değişime uğramasına neden olmuştur.[74]

Mimari anlamda bu yapılar, çoğunlukla taş ve ahşap malzeme kullanılarak inşa edilmiş; çarşıların üzeri örtülü sokakları, sıralı dükkânları ve hanların avlulu planları sayesinde ticaretin güvenli, düzenli ve kontrollü bir ortamda gerçekleştirilmesi sağlanmıştır. Ayrıca, süslemeler, kitabeler ve yazı panoları aracılığıyla bu yapıların hem ekonomik hem de toplumsal prestiji yansıtılmıştır.[75]

Sonuç olarak, 19. yüzyıl Osmanlı ticaret yapıları, geleneksel mimari öğelerle modernleşme etkilerini bir araya getiren, işlevsel çeşitlilik ve yapısal dönüşüm açısından dikkat çeken mekânlar olarak öne çıkmaktadır. Bu yapılar, Osmanlı toplumunun ekonomik, kültürel ve mimari değişimini yansıtan önemli belgeler niteliğindedir.

4.3.3.1. Hanlar

[72] Güran, 1976, **a.g.k.**, 1; Akalın, 2002, **a.g.k.**, 299-300.
[73] Akalın, 2002, **a.g.k.,** 300
[74] N. Gülenaz (1998). *İstanbul'da 19. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Ticaret Han ve Pasajlarının Stil ve Fonksiyon Bakımından İncelenmesi.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi
[75] Güran, 1976, **a.g.k.**, 47

19. yüzyıl Osmanlı hanları hem ticari hem de konaklama işlevlerini bir arada barındıran çok amaçlı yapılar olarak Osmanlı ekonomik ve sosyal hayatında önemli bir yere sahiptir. Osmanlı hanları, özellikle ticaret yolları üzerinde ve şehir merkezlerinde konumlanarak, tüccarların mallarını korudukları, dinlendikleri ve ticari işlemlerini yürüttükleri merkezler olmuştur.[76]

19. yüzyılda inşa edilen hanlar, üç temel kategori altında sınıflandırılabilir: Birincisi, geleneksel özellikleri sürdüren Klasik Osmanlı Ticaret Hanları; ikincisi, klasik yapı ile modern anlayış arasında geçiş niteliği taşıyan Geçiş Hanları; üçüncüsü ise işlevsel yapısıyla büro kullanımına yönelik olarak tasarlanan Büro Hanları'dır.[77]

Bu dönemde hanların mimarisi, klasik Osmanlı han düzenini korumakla birlikte bazı modernleşme izleri göstermektedir. Genellikle avlu etrafında düzenlenen odalar, zemin katta dükkanlar veya depo alanları ile desteklenmiştir. Yapılarda taş ve ahşap malzeme ağırlıklı olarak kullanılmış, avlu genellikle kemerlerle çevrilmiştir.[78]

19. yüzyılda hanların ekonomik işlevi azalmaya başlamış olsa da özellikle taşra ve kırsal bölgelerde kullanımları devam etmiştir. Büyük şehirlerde ise hanların yerini, daha modern ticari yapılar ve mağazalar almaya başlamıştır. Bununla birlikte, hanlar Osmanlı kent dokusunda sosyal ve kültürel etkileşim merkezleri olarak önemini korumuştur.[79]

Bazı hanlar, yapısal özellikleri ve süslemeleriyle dönemin estetik anlayışını yansıtırken, bazıları ise daha sade ve işlevsel bir mimari anlayışla inşa edilmiştir. Hanlar, Osmanlı taşra mimarisinin önemli örnekleri arasında yer almakta ve ticaretin yanı sıra seyahat edenlerin barınma ihtiyacını da karşılamaktadır.

Han yapıları açısından değerlendirildiğinde, çalışma kapsamında ele alınan iki önemli örnek dikkat çekmektedir: biri Bolu il merkezinde, diğeri ise Gerede ilçesinde yer almaktadır. Bolu merkezindeki Yukarı Taşhan, klasik Osmanlı han mimarisi geleneğine uygun olarak açık avlulu ve giriş eyvanlı plan düzenine sahiptir. Bu han, Yıldırım Bayezid Camisi'nin yakın çevresinde, günümüzde "Yukarı Çarşı" olarak anılan arasta bölgesinde konumlanmıştır. Bölgenin ticari dokusunu oluşturan bu yapı, fonksiyonel tasarımı ve

[76] Güran, 1976, **a.g.k.**, 1
[77] Gülenaz, 1998, **a.g.k.,** 4
[78] Güran, 1976, **a.g.k.**, 47
[79] Gülenaz, 1998, **a.g.k.,** 116

çevresel konumuyla dönemin ekonomik faaliyetlerinin merkezlerinden biri olmuştur. Ayrıca, hanın güneyinde 18. yüzyıla tarihlenen bir başka han yapısının varlığı, bölgenin uzun süreli ticari önemine işaret etmektedir.

Öte yandan, Gerede ilçesinde bulunan han yapısı, Kiliseli Han ya da diğer adıyla Tüccar Hanı, geç dönem Osmanlı şehir içi han mimarisinin karakteristik özelliklerini yansıtan özgün bir örnektir. Yapı hakkında mevcut kaynaklarda detaylı bilgilere rastlanmamakla birlikte, son dönemlerde başlatılan restorasyon çalışmaları halen sürmektedir. Bu süreçte hanın, butik otel olarak turistik amaçlarla değerlendirilmesi için kiraya verilmiş olması, yapının günümüz işlevselliğe adaptasyonunu göstermektedir. Kiliseli Han, yapı formu ve mimari özellikleri açısından geç Osmanlı ticari mimarisinin dönüşümünü anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Her iki han da Osmanlı'nın ticaret ve konaklama ihtiyaçlarını karşılayan yapılar olarak, dönemin sosyal ve ekonomik yapısının mekânsal izdüşümleri niteliğindedir. Yukarı Taşhan, özellikle klasik han tipolojisini ve kentsel ticaret dokusunu korurken; Kiliseli Han, Osmanlı mimarisinin modernleşme ve işlevsellik kazanma sürecine işaret etmektedir. Bu bağlamda, her iki yapı da bölgesel ticari hayatın sürekliliğini ve mimari çeşitliliğini gözler önüne sermektedir.

4.4. Yapı Birimleri ve Mimari Elemanlar

4.4.1. Minare

Arapça 'da "ışık veya ateş çıkan/ görünen yer" anlamına gelen "menare" sözcüğünden türetilmiştir. Minarelerin kökeninin Orta Asya ve İran'daki işaret ve haberleşme (ateş) kulelerine, Suriye'deki gözetleme ve çan kulelerine, Akdeniz ülkelerindeki deniz fenerlerine veya doğudaki Hint zafer abidelerine dayandığına ilişkin farklı görüşler vardır. İslam dininin ibadet yeri olan camilerde namaza çağrıyı bildirmek ve sala okumak için inşa edilmiş ana yapıdan yüksek tasarlanan yapılardır. Namaza çağrının o mahaldeki herkesin işitebileceği yüksek bir yerden okunması, ibadethanelerde minare inşasının esasını teşkil etmektedir. [80]

Osmanlı mimarisinde minarelere ilk olarak Orhan Gazi döneminde rastlanmaktadır ve bu tarihten itibaren minare inşasına kesintisiz olarak devam edilmiştir. 19. yüzyıl

[80] F. Gündüz (2005). *Minare*. İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Cilt 30, s. 98-101).

Osmanlı mimarisinde minareler, dönemin genel mimari eğilimlerine paralel olarak hem biçimsel hem de süsleme açısından önemli değişimlere uğramıştır. Bu yüzyılda, Batı etkilerinin Osmanlı mimarisine daha belirgin şekilde yansımasıyla birlikte, Barok ve Ampir üslubunun izleri minare mimarisinde de gözlemlenmiştir. Özellikle şerefe altlarında yer alan kabartmalar, girift geometrik ve bitkisel süslemeler bu dönemin karakteristik unsurları arasında yer alır. Klasik Osmanlı dönemine kıyasla daha ince ve zarif oranlarda inşa edilen bu yapılar, taş işçiliğinde görülen gelişmeler sayesinde daha gösterişli hale gelmiştir. Çoğunlukla tek şerefeli olarak tasarlanan 19. yüzyıl minareleri, özellikle taşra camilerinde sadeliklerini korurken, büyük şehirlerdeki örneklerde daha süslü detaylarla zenginleştirilmiştir. Bu dönemde inşa edilen camilerin çoğunun yerel halk veya taşra idarecileri tarafından yaptırılması, minarelerin sade ve işlevsel özellikler taşımasını da beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak, 19. yüzyıl Osmanlı minareleri hem geleneksel formların devamlılığını hem de Batı etkisiyle oluşan yeni estetik anlayışını bir arada yansıtan mimari öğelerdir.[81]

Bu çalışma kapsamında incelenen tüm camilerde en az birer minare bulunmakla birlikte, minarelerin özgünlükleri konusunda doğrudan kesin bilgilere ulaşmak kısıtlı yapıda olmuştur. Özellikle depremler gibi doğal afetlerden en fazla etkilenen yapı unsurlarından biri olmaları nedeniyle, incelenen camilerdeki minarelerin büyük bir kısmının özgün olmadığı düşünülmektedir.

Yıldırım Bayezid Cami minareleri, yapının genelinde kullanılan düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiş olup, çok kenarlı planları ile dikkat çekmektedir. Minarelerin şerefe korkulukları ajur tekniğinde işlenmiş ve geometrik motiflerle zenginleştirilmiştir. Özellikle şerefelerin altında yer alan üst bilezikte ve kaidelerde bulunan bordürler, minarelerin süsleme repertuarına önemli katkılar sağlamaktadır. Ayrıca, minarelerdeki geçiş kuşağı Lombard bantlarını andıran bir düzenlemeye sahiptir. Üstte konik bir külahla sonlanan minarenin özellikleri, Osmanlı mimarisinde barok üslup etkilerinin minare süslemelerinde de kendini gösterdiğini ortaya koymaktadır. Çok kenarlı planı, klasik Osmanlı minarelerinden farklı olarak yapının özgün karakterini vurgulamaktadır. Minarelerin kaideleri doğu ve batı köşelerde yer alan kadınlar mahfiline girişi sağlayan revaklı giriş kısımlarında bulunmaktadır. Cephe duvarlarından dışa taşkın bir biçimde

[81] Özkan Tekneci, Z., Ersoy, B. (2022). 19. Yüzyıl İstanbul Minarelerinin Konum, Form, Malzeme ve Süsleme Özellikleri. *Sanat Tarihi Dergisi,* 31(2), 1455-1485.

seçilebilen kaideler, içeriden kare formlu olarak düzenlenmiştir. Yıldırım Bayezid Cami minarelerinin özgün olmadığı tespit edilmiştir. 1944 Bolu depreminde caminin bir minaresi yıkılmış ve uzun süre onarım mümkün olmamıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün başlattığı restorasyon sırasında, kubbe çevresindeki baca benzeri mesnetlere dayanan yarım kemerler kaldırılmış, minareler 1958 ve 1963 yıllarında tekrar yapılmıştır. Bu yeniden inşa edilen minareler, yapının özgün formuna uygun şekilde çifte minare olarak tasarlanmıştır.

Ağda Cami minaresi, kuzeydoğu köşesinde konumlanmış olup, alt kısmında düzgün kesme taş kullanılmış, gövdesi ise moloz taş malzemeden inşa edilmiştir. Minarenin süsleme unsurları sade olmakla birlikte, şerefe altındaki saçak bölümünde Lombard bant düzenini andıran ters U biçimli motifler ve yarım daire formundaki süslemeler yer almaktadır. Korkuluk panellerinde geometrik motifler ve baklava desenleri kullanılmış, minarenin konik külahındaki süslemeler de benzer motiflerle zenginleştirilmiştir. Bu unsurlar, minarenin yapının genel sade ve işlevsel karakteriyle uyumlu olmasına rağmen detaylarda zengin bir bezeme anlayışını yansıttığını göstermektedir. Ağda Cami minaresi ahşap malzeme kullanımıyla bölge mimarisinin geleneksel yapı tekniklerini yansıtmaktadır.

Karamanlı Cami minaresi, diğerlerinden farklı olarak kurşun kaplıdır ve kalın, kütlesel bir kaide üzerine oturmaktadır. Minare kaidesi yapının kuzeybatı köşesinde yer almakta olup, yine yapının beden duvarlarından dışa taşlın bir biçimde yapılmıştır ve kesme taştan inşa edilmiştir. Minareye geçiş, klasik boğumlu bir pabuç aracılığıyla sağlanmış olup, mimari açıdan sade ve işlevsel bir yapıya sahip olan minare, konik bir külahla örtülmüştür. Dış cephede minareye ilişkin süslemeler sınırlı olmakla birlikte, yapıdaki kirpi saçak tekniği ve kuş evleri gibi süsleme unsurları minarenin çevresiyle bütünleşen görsel estetik sunmaktadır. Metal kaplama, minarenin özgünlüğünü yitirdiğini ve yapıdaki restorasyon süreçlerini göstermektedir. Nadir Gaipoğlu'nun aktardığına göre, Keçeci Mehmet Camisi'nin minaresi, 1962 yılında meydana gelen şiddetli bir rüzgar sonucunda yıkılmıştır.[82]

Tabaklar Camisi'nin minaresi, yapının batı cephesinde, kuzey köşeye yakın bir konumda yer alan kare formlu kaide üzerine oturmaktadır. Klasik boğumlu bir pabuçla

[82] Garipoğlu, (2014), **a.g.k.**, 1

gövdeye geçişin sağlandığı minare, alçı sıva ile kaplanmış ve boyanmış olduğundan, özgün malzeme detaylarına ulaşılamamıştır. Ancak yüksek ihtimalle taş malzemeden inşa edildiği düşünülmektedir. Yivli bir görünüme sahip olan gövde, konik bir külahla sonlanmaktadır. Şerefe korkulukları ise, ortaları boş bırakılmış dikdörtgen çerçevelerden oluşan levhalar hâlinde düzenlenmiştir.

Seben Dedeler Cami minaresi, özgün malzeme ve yapım tekniği açısından belirsiz olmakla birlikte, mevcut minarenin özgün olmadığı ve metal sacla kaplandığı tespit edilmiştir. Minarenin ilk yapıldığında ahşaptan olabileceği düşünülmekte, ancak özgün yapısının günümüze ulaşmaması nedeniyle yapının tarihi sürekliliği ve özgün mimari kimliği kısmen zarar görmüştür.

Seben Nimetli Camisi'nin minaresi, yapının tavan kısmından yükselen ahşap bir yapıdır. Eski fotoğraflardan, minarenin oyma tekniğiyle süslenmiş zengin bir korkuluğa sahip olduğu anlaşılmaktadır; ancak bu özgün korkuluk günümüze ulaşmamıştır. Şerefenin altında, minareyi çevreleyen oyma süslemeler yer almakta olup bu bezemelerde çeşitli bozulmalar gözlemlenmektedir. Benzer süsleme külahın saçağında da görülmektedir. Şerefenin altındaki saçakta üç sıra bordür yer almakta; en üstte baklava dilimi, ortada yarım daire ve en altta Lombard bantlarını andıran ters U biçimli motifler bulunmaktadır. Bu bezemeler, minarenin özgününde zengin bir süsleme anlayışına sahip olduğunu göstermektedir.

Dörtdivan Çavuşlar Cami minaresi ise, beden duvarları üzerinde yükselen ve kaidesiz inşa edilmiş ahşap bir yapıdır. Ahşap malzeme kullanımı, yapının genel yapım teknikleriyle uyumludur ve bölgesel mimaride sıkça görülen geleneksel yöntemleri yansıtır. Minarenin dış süslemeleri günümüze ulaşmamış olup, ahşap malzemenin dayanıklılığının zayıf olması, minarenin orijinalliğinin korunmasını zorlaştırmıştır.

Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii'nin minaresi, kesme taş malzemeden inşa edilmiş olup, yapının doğu cephesinde, kuzey köşeye yakın bir konumda, beden duvarlarına bitişik çokgen bir kaide üzerinde yükselmektedir. Taş malzeme kullanımı, bölgedeki ahşap minarelere kıyasla daha dayanıklı olması bakımından dikkat çekici olup, bu yönüyle özgün bir örnek olarak değerlendirilebilir. Şerefenin alt kısmında, minareyi çevreleyen bir taş silme yer almakta ve bu eleman geçiş unsuru olarak kullanılmıştır. Konik bir külahla sonlanan minarenin şerefesi, ortalarında dikdörtgen biçimli süslemeler

bulunan levhalarla çevrelenmiştir. Minarenin konumu, yapının anıtsal karakterini güçlendiren mimari bir tercih olarak öne çıkar.

Genel olarak, Bolu merkezde bulunan Yıldırım Bayezid Cami ve Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami minareleri taştan inşa edilmiştir. Ağda Cami, Keçeci Mehmet Cami, Dörtdivan Çavuşlar Cami, Mengen Güneyköy Cami, Seben Nimetli Cami minareleri ahşap malzemedendir. Karamanlı Cami ve Seben Dedeler Cami minareleri ise sac kaplıdır ve özellikle Dedeler Cami minaresi yüksek ölçüde tahrip olmuştur. Tabaklar Cami minaresi ise alçı kaplı ve boyalı olduğundan malzeme detaylarına ulaşılamamıştır.

Ağda Cami, Keçeci Mehmet Cami, Dörtdivan Çavuşlar Cami, Mengen Güneyköy Cami, Seben Dedeler ve Nimetli Cami minareleri, yapıların tavan kısmından yükselmektedir. Buna karşın, Yıldırım Bayezid Cami, Karamanlı Cami, Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami ve Tabaklar Cami minareleri ise dışarıdan görülebilen kaideler üzerinde yer almakta olup, bu kaidelerin özgün olduğu değerlendirilmektedir.

4.4.2. Mihrap

Mihrap, İslam dininin ibadet yeri olan cami, mescit ve namazgahlarda kıbleyi ve imamın namaz kıldırırken duracağı yeri gösteren mimari bir elemandır.[83]

19. yüzyılda Osmanlı mimarisinde mihrap tasarımları, klasik dönemden devralınan temel biçimsel özelliklerin yanı sıra Batılılaşma sürecinin etkisiyle önemli ölçüde değişime uğramıştır. Bu yüzyılda mihraplar, özellikle Barok ve Ampir üsluplarının etkisiyle daha süslü ve hareketli kompozisyonlara sahip olmuştur. Mihrap nişleri kıvrımlı hatlarla biçimlendirilmiş, kenar bordürlerinde yoğun bitkisel süslemelere ve simetrik düzenlemelere yer verilmiştir. Malzeme kullanımında taş ve alçı ön plana çıkarken, özellikle taşra camilerinde daha sade ve alçı bezemeli örnekler dikkat çeker. Rumi ve palmet gibi geleneksel motiflerin yanı sıra, natüralist çiçek desenleri, vazo ve kurdele figürleri gibi Batı kökenli süsleme unsurlarının da mihraplarda yer aldığı görülmektedir. Üst kısımlarda kemerli ya da alınlıklı taç bölümleriyle mihrapların mimari vurgusu artırılmıştır. Bu yönüyle 19. yüzyıl Osmanlı mihrapları, geleneksel İslamî form anlayışını modernleşen bir estetikle birleştiren geçiş dönemi öğeleri olarak değerlendirilebilir.

[83] T. Erzincan (2005). *Mihrap*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Cilt 30, s. 30-37).

Bolu'daki 19. yüzyıla tarihlenen camilerde yer alan mihraplar da bu genel çerçeve içerisinde değerlendirilebilir.

Bolu'da incelenen camilerin tamamında mihrap mevcut olmakla birlikte, mihrapların özgünlük durumları hakkında kesin bilgiye ulaşılamamıştır. Genel anlamda, bu mihraplar sade ve süslemesiz bir mimari karakter sergilemektedir. Bununla birlikte, Tabaklar Cami mihrap tasarımı diğer örneklerden farklılık arz etmekte; çini kaplı seramik levhalarla kaplanmış, palmet, rumi, şemse ve çeşitli bitkisel motiflerle zengin bir dekorasyonla bezenmiştir. Ancak, bu mihrapların özgünlük durumu konusunda yeterli belge ve veri bulunmamaktadır.

Öne çıkan örneklerden biri olan Yıldırım Bayezid Cami mihrap yapısı ise mimari ve süsleme açısından özgün ve dikkat çekici özellikler taşımaktadır. Mihrap nişi, geleneksel cami mimarisinde yaygın olan yarım daire formunu korurken, barok üslubun etkilerini yansıtan zengin bir bezeme anlayışına sahiptir. Kahverengi ve beyaz renkli mermer malzemenin kullanımı mekâna hem estetik derinlik hem de görsel kontrast kazandırmaktadır. Mihrap nişinin iç yüzeyinde bulunan mor-pembe renkli mermer levhalar, bölge taş işçiliğinde nadir tercih edilen bir renk ve malzeme olması nedeniyle özel bir önem taşımaktadır. Mihrap üst kısmında yer alan kare formundaki frizler ve bordürlerle kavsara geçişi, geometrik ve bitkisel motiflerin dengeli kompozisyonuyla, tekrarlayan ve merkezî motiflere dayalı zengin bir süsleme sunmaktadır. Kavsara merkezindeki bitkisel motifler, klasik İslam sanatında sıkça rastlanan stilize yaprak ve dal formasyonlarını içerirken, bu motiflerin yarım daire biçimli ve ışınsal yayılış düzeninde dizilmesi mekâna hareket ve mekânsal derinlik katmaktadır.

Mihrabın her iki yanında konumlanan iki adet döner sütun, Orta ve Güneydoğu Anadolu Selçuklu dönemi ile ona bağlı beyliklerde sıkça rastlanan mimari unsurlar arasında yer almaktadır. Geleneksel olarak deprem terazisi işlevi gören bu sistemler, güncel akademik görüşlerde mimari güç ve statüyü simgeleyen unsurlar olarak yorumlanmaktadır. Döner sütunlarda kullanılan taş malzemenin çevresindeki taşlardan farklı ve belirgin olması, bu elemanların görsel olarak ön plana çıkmasını sağlamaktadır. Bu durum, döner sütunların yalnızca yapısal işlev taşımadığı; aynı zamanda yapının estetik ve sembolik anlatım gücünü ortaya koyan, ziyaretçilerin dikkatini çeken mimari tasarım öğeleri olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, bu sütunlar dönemin mimari anlayışında güç ve prestij ifadesi olarak özgün bir tasarım unsuru işlevi görmektedir.

Mihrapla üstündeki yazı levhasını ayıran bordür şeridi, açık-koyu renk taşların karşılıklı ve ritmik dizilimiyle görsel denge ve işlevsel sınırlandırma rolü üstlenmektedir. Yazı levhasında yer alan, yaldızlı hatla işlenmiş Kur'ân ayeti mihrap bezemesine kutsal bir anlam katarken, çevresindeki gül ve bitkisel motifler İslam sanatındaki simgesel zenginliği pekiştirmektedir. Ayrıca mihrap üst kısmındaki üçgen alınlık ve bordürler, yapının mimari kompozisyonuyla uyumlu şekilde yapısal ve dekoratif bir çerçeve işlevi görmektedir.

Merkez İlçe'de bulunan Ağda Cami, Karamanlı Cami ve Keçeci Mehmet Cami mihrapları ise genel olarak sade ve yalın bir mimari karaktere sahiptir. Mihraplar, yarım daire formunda bir niş şeklinde tasarlanmış ve harim duvarlarından dışa taşkın konumlandırılmıştır. Bu üç mihrap arasında Karamanlı Cami mihrap yapısı diğerlerine göre nispeten daha büyük ölçekli olmasıyla dikkat çekmektedir.

Tabaklar Camisi'nin mihrap tasarımı ise bölgedeki diğer camilerden farklı bir estetik anlayış göstermektedir. Mihrap, çini kaplı seramik levhalarla kaplanmış olup, yüksek süsleme yoğunluğuna sahip palmet, rumi, şemse ve çeşitli bitkisel motiflerle bezenmiştir.

Diğer yandan, Seben Dedeler Cami mihrap yapısı harim duvarlarından dışa taşkın, yarım daire formunda olup beyaz alçı sıva ile kaplanmıştır. Nimetler Köyü Cami mihrap yapısı ise duvara niş şeklinde oyularak yapılmış, sade ve yarım daire formunu koruyan bir örnektir. Dörtdivan Cami mihrap yapısı, anıtsal ölçülerde ve yarım daire formunda olup düz beyaz alçı sıva ile kaplanmıştır. Mengen Güneyköy Camisi'nin mihrap tasarımı ise duvara niş şeklinde oyularak oluşturulmuş, çokgen formlu, diğerlerinden farklı olarak mermer kaplamaya ve üzerinde mukarnaslı kavsaraya sahiptir. Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami mihrap yapısı da anıtsal nitelikte olmakla birlikte, diğer mihraplarda görülmeyen ahşap kaplama özelliği taşımaktadır; ancak bu kaplamanın özgün olmadığı ve özgün mihrap formunun günümüze ulaşmadığı bilinmektedir.

Söz konusu mihraplarda kullanılan süsleme elemanları yalnızca estetik tercihler olmamakla birlikte, aynı zamanda dönemin kültürel, sanatsal ve teknolojik koşullarını da yansıtmaktadır. Bu örnekler, Batı etkisiyle değişen süsleme anlayışının taşra camilerine nasıl uyarlandığını ve yerel mimarlığın bu yeni anlayışla nasıl bütünleştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Sonuç olarak, 19. yüzyılda Bolu'da inşa edilen camilerdeki

mihraplar, geleneksel formların sürdürüldüğü ancak süsleme diliyle modernleşen bir anlayışın temsilcileri olarak değerlendirilebilir.

4.4.3. Minber

Arapça "nebr" (yükselme) kelimesinden türetilen minber, "kademe kademe yükselerek çıkılan yer" anlamına gelmektedir.[84] Camilerde Cuma ve bayram namazlarında hatibin hutbe okurken daha iyi görülmek ve daha iyi duyulmak için üzerine çıktığı yer olan, basamaklı, mimari bir unsurdur.

19. yüzyılda Osmanlı cami mimarisinde minberler, genel form bakımından klasik Osmanlı geleneğini sürdürmüş, ancak süsleme anlayışı ve kullanılan malzeme açısından dönemin değişen estetik eğilimlerine uyum sağlamıştır. Bu yüzyılda inşa edilen minberlerde, genellikle üçgen alınlıklı, korkuluk panelli ve merdivenli yapı şeması korunmuş; bununla birlikte, özellikle süsleme programında Batı etkili bezemelerin etkisi belirginleşmiştir. Ahşap, taş, alçı ve mermer gibi farklı malzemelerin kullanıldığı minberlerde, yapı türüne ve inşa edildiği bölgeye göre değişen oranlarda zenginlik gözlenmektedir. Özellikle merkezî yapılarda yer alan örneklerde ahşap oymacılığı ve kalem işi gibi tekniklerle uygulanan süslemelerde Barok ve Ampir üsluplarına özgü kıvrımlı motifler, natüralist çiçek kompozisyonları ve simetrik düzenlemeler dikkat çekerken; daha küçük ölçekli camilerde bu süsleme dili oldukça sade tutulmuştur. Rumi, palmet, hatayi gibi geleneksel motifler, dönemin süsleme zevki doğrultusunda yeniden yorumlanmıştır. Dolayısıyla, 19. yüzyıl minberleri işlevsel yönleriyle klasik yapıyı sürdürürken, bezeme anlayışı bakımından Osmanlı mimarisindeki modernleşme sürecinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Konu kapsamında incelenen camilerin minberlerinin büyük çoğunluğu günümüzde yeniden yapılmış olup, bu durum özgün olmadıklarını ortaya koymaktadır. Özgün minberlerin günümüze ulaşamamasının temel nedenlerinden biri, minberlerin büyük olasılıkla ahşap malzemeden inşa edilmiş olmasıdır. Ahşap yapılar, doğal süreçler ve kullanım nedeniyle zaman içinde aşınmaya ve tahribata daha açık olması sebebiyle özgün örneklerin korunmasını güçleştirmektedir. Bu bağlamda, özgünlüğü kesin olarak belgelenen tek minber, Yıldırım Bayezid Camisi'ne ait olup, II. Abdülhamid dönemine

[84] N. Bozkurt (2005). *Minber*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Cilt 30, s. 101-103).

ait fotoğraf arşivlerinde minberin özgün formunun günümüze kadar korunduğu tespit edilmiştir. Söz konusu minber, barok üslubu yansıtan ve tamamıyla mermerden yapılmış özgün bir yapıdır; bu özellikleriyle diğer camilerde bulunan minberlerden açıkça ayrılmaktadır.

Öte yandan, küçük ölçekli ve köy camilerinden biri olan Seben Nimetli Camisi'nde minber mevcut değildir. Bunun nedeni olarak, köyün demografik ve ibadet yapısına bağlı olarak Cuma namazlarının daha büyük bir köy olan Dedeler Camisi'nde kılınması gösterilmektedir. Bu nedenle, Seben Nimetli Camisi'nde minber bulunmaması, yapının fonksiyonel ve toplumsal yapısına uygun bir durum olarak değerlendirilmektedir.

4.4.4. Revaklı Giriş

"Bina duvarına bitişik, üstü örtülü, önü açık, galeri şeklindeki mimari mekân" olarak tanımlanan revak, genellikle bir binanın avlusunda veya dış cephelerinde, üstü tonoz veya kubbe örtülü olabilen, desteği sağlayan sütunlar, kemerlerle birbirine bağlanmış halde karşımıza çıkar. Türk mimarisinde revaklar cami girişlerinde estetik amaçlı kullanılırken, aynı zamanda caminin kalabalıktan taştığı zamanlarda namaz kılanların yağmurdan, kardan ya da güneşten korunmasını da sağlamaktadır.[85]

Konu dahilindeki camilerden sadece Keçeci Mehmet Camisinde ve Mengen Güney Köyü Camisinde revaklı giriş görülür. Söz konusu revaklar ahşap hatıllarla desteklenen, düz çatılı basit bir sundurma biçimindedir.

Ağda Cami, Karamanlı Cami ve Tabaklar Camisi'nde ise sadece giriş kapısının önünde üç yöne açılan yuvarlak kemerli, kubbe örtülü giriş kısımları görülmektedir.

4.4.5. Örtü Sistemi ve Taşıyıcı Elemanlar

Doğan Kuban, bu terimi "*mimari yapıyı, belirli bir alanın üzerini, strüktür düzeni ile kapamak*" olarak tanımlamış ve tarih boyunca her yeni yapı kültürünün, gittikçe daha büyük açıklıkları, daha kolay gerçekleştirilen strüktür sistemleriyle geçmek çabasında olduğunu belirtmiştir.[86] Osmanlı mimarisinin günümüze gelen ilk örneklerinin başladığı

[85] S. Mülayim (2008). *Revak*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Cilt 35, s. 22-24). İstanbul.

[86] D. Kuban (2002). *Mimarlık Kavramları.* İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.

Orhan Gazi döneminden beri mekânın şekline ve boyutuna bağlı olarak örtü sisteminin değiştiği görülmüştür.

19. yüzyıl Osmanlı mimarisinde örtü sistemleri ve taşıyıcı elemanlar, klasik dönem yapı tekniklerinin devam ettirildiği, ancak tıpkı diğer örneklerde görüldüğü gibi aynı zamanda Batı etkisinin ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle belirli değişimlerin yaşandığı unsurlar arasında yer alır. Bu dönemde özellikle cami, han, okul, hükümet konağı gibi farklı işlevlerdeki yapılarda çeşitli örtü sistemlerine başvurulmuştur. Klasik dönemin baskın örtü unsuru olan kubbe kullanımı bu yüzyılda da devam etmiş; özellikle merkezi planlı camilerde kubbeler, pandantif ya da tromp geçişlerle ana mekânı örten öğe olmaya devam etmiştir. Ancak buna ek olarak kırma çatı, tonoz ve ahşap tavanlı düz örtüler de yaygınlaşmıştır. Taşra mimarisinde, maliyet ve ustalık gibi etkenlerle daha çok kırma çatı ve düz ahşap tavan tercih edilmiştir.

Taşıyıcı sistemlerde ise taş ve tuğla kullanımı geleneksel yöntemlerle sürdürülmüş, özellikle duvarlar taşıyıcı özelliğini korumaya devam etmiştir. Büyük açıklıklarda ise kemer sistemlerinden, daha küçük ölçekli yapılarda ahşap dikme ve kiriş sistemlerinden yararlanılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren demir gibi yeni yapı malzemelerinin mimariye dâhil olmaya başlamasıyla birlikte, özellikle kamu yapılarında ve modernleşme sürecine bağlı olarak inşa edilen yapılarda yeni taşıyıcı tekniklere zemin hazırlayan örnekler görülmeye başlanmıştır. Bu durum, Osmanlı mimarisinde geleneksel taşıyıcı-örtü ilişkisinin dönüşüm sürecine girdiğini göstermesi bakımından önemlidir.

İncelenen camilerden Merkez İlçesi'nde yer alan Ağda Cami, Karamanlı Cami ve Keçeci Cami gibi yapılar, düz ahşap tavan ve kırma çatı örtüsüyle sade bir mimari anlayış sergilemektedir. Bu camilerin örtü sistemi, özellikle taşra camilerinde sıkça karşılaşılan ekonomik ve yapısal kaygılarla doğrudan ilişkilidir. Taşıyıcı sistem genellikle kalın beden duvarlara yaslanmakta olup, herhangi bir merkezi kubbe ya da onu taşıyan ayak ve kemer sistemi bulunmamaktadır. Bu tür yapılarda mimari sadelik öne çıkarken, harim mekânının ahşap tavanla örtülmesi, hem geleneksel Türk ev mimarisiyle olan bağları hem de bölgedeki yerel ustalık anlayışını ortaya koymaktadır.

Buna karşılık, Yıldırım Bayezid Cami ve Tabaklar Cami gibi daha büyük ölçekli yapılar, merkezi kubbe ile örtülmüş olup klasik Osmanlı cami mimarisinin plan ve taşıyıcı sistem anlayışına daha yakın bir yapı arz etmektedir. Yıldırım Bayezid Cami'nde yüksek

kasnaklı kubbe, tromplar aracılığıyla geçiş sağlayan bir örtü sistemiyle inşa edilmiştir. Bu kubbe, kuzeyde L kesitli payelere, diğer yönlerde ise duvar payelerine oturtulmuştur. Bu taşıyıcı sistem, merkezi plan anlayışıyla birlikte klasik Osmanlı mimarisinde görülen yük aktarımı prensiplerini yansıtmaktadır.

Tabaklar Camisi ise kubbeye geçişte Türk üçgeni kullanımına dikkat çekmektedir. Türk üçgeni, Anadolu'da yaygın kullanılan yerel bir geçiş unsuru olup, kubbe örtüsünün sade bir teknikle uygulanmasını sağlar. Ana kubbenin kuzeyinde yer alan üç birimli küçük kubbelerle örtülü kadınlar mahfili ve harim mekânı, çok kubbeli sistemin sade bir örneğini oluşturur. Yapının taşıyıcı sistemi doğrudan beden duvarlarına yaslanmakta ve kubbe yükü dış duvarlara aktarılmaktadır.

Diğer ilçelerde yer alan Seben Dedeler ve Nimetli Köyü Camileri, Mengen Güneyköy Cami, Dörtdivan Çavuşlar Cami ve Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami, örtü sistemi ve taşıyıcı elemanlar bakımından genel hatlarıyla benzerlik gösterse de yapısal detaylar ve kullanılan malzeme çeşitliliği açısından farklılıklar içermektedir. Bu durum, dönemin inşaat tekniklerinin yanı sıra, yapının inşa edildiği yerleşim biriminin coğrafi, ekonomik ve kültürel koşullarıyla doğrudan ilişkilidir.

Tüm camilerde iç mekânda düz ahşap tavan tercih edilmiş, dış örtü sistemi olarak ise kırma çatılar kullanılmıştır. Bu durum, bölgedeki iklim koşullarının da etkisiyle ahşap mimari geleneğinin sürdürüldüğünü ve düz ahşap tavan uygulamalarının 19. yüzyılda da yaygınlığını koruduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Dedeler Cami, Nimetli Cami, Güneyköy Cami ve Dörtdivan Cami benzer düzlemde düz tavan sistemine sahiptir. Ancak Gazi Süleyman Cami, iç mekânda beş sıra bindirmeli "kırlangıç tavan" sistemi ile diğer yapılardan ayrışmakta, daha karmaşık ve gelişmiş bir ahşap örtü düzeni sunmaktadır. Bu özgün tavan kurgusu, yapının diğerlerinden daha anıtsal ve estetik açıdan ileri bir mimariye sahip olduğunu göstermektedir.

Taşıyıcı sistemler incelendiğinde, tüm camilerde düşey yüklerin esas olarak duvarlar tarafından taşındığı görülmektedir. Bu duvarlar moloz taş ve yer yer kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Seben Dedeler ve Nimetli Köyü Camileri, Dörtdivan Çavuşlar Köyü Cami ve Mengen Güneyköy Camisi'nde ise dayanımı artırmak amacıyla duvar aralarına ahşap hatıllar yerleştirilmiştir. Bu teknik, Anadolu'da yaygın olarak

karşılaşılan geleneksel yapı uygulamalarındandır ve bölgedeki ahşap malzemenin hem yapısal hem de estetik amaçlarla etkin şekilde kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Ahşap taşıyıcı unsurlar sadece tavanlarda değil, aynı zamanda mahfil katlarını taşıyan direklerde ve son cemaat yerlerindeki sütunlarda da kullanılmaktadır. Özellikle Güneyköy Camisi'nin revak bölümü, ahşap sütunlarla desteklenmiş olup yapıya geleneksel Türk sivil mimarisine özgü bir ifade kazandırmaktadır.

İncelenen cami dışı yapı tiplerinde ise örtü sistemi ve taşıyıcı eleman tercihleri, hem geleneksel Osmanlı sivil mimarisinin devamı niteliğinde hem de dönemin yeni yapı tekniklerine uyum sağlama çabasını yansıtmaktadır.

Göynük Hükümet Konağı, iç mekânda ahşap tavan, dış mekânda ise kiremit kaplı beşik çatı ile örtülmüştür. Bu çatı formu, yapının simetrik ve dikdörtgen plan organizasyonuyla uyumlu şekilde işlev görmektedir. Taşıyıcı sistem tamamen moloz taştan oluşmakta olup, bu tercih yerel malzeme kullanımını ve yapının dayanıklılığını artırmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, çatıya üçgen alınlıklarla son verilmiş olması, yapının cephe düzeninde klasik bir anıtsal etki yaratmaktadır.

Bolu Merkez Hükümet Konağı'nda ise Örtü sistemi kırma çatı şeklindedir. Girişin üst kısmında düz alınlık, köşe çıkmalarında kıvrımlı alınlıklar ve yan-arka cephelerde üçgen alınlıklar bulunmaktadır. Bu farklı alınlık türleri yapıya plastik bir hareketlilik ve mimari çeşitlilik kazandırmaktadır. Taşıyıcı sistem olarak düzgün kesme taş ve devşirme malzeme birlikte kullanılmıştır. Özellikle revaklı girişte yer alan dört Bizans dönemine ait devşirme mermer sütun, yapının sadece taşıyıcı değil, aynı zamanda tarihsel süreklilik taşıyan simgesel bir unsuru olarak öne çıkmaktadır. Üst katlardaki çıkmaların taşıyıcı sistemle ilişkilendirilmesi ise hem teknik bir çözüm hem de cepheye hareket kazandırma amacı taşımaktadır.

Kiliseli Han, geleneksel Osmanlı han mimarisi doğrultusunun dışında açık avlulu ve iki katlı olarak planlanmış olup, üstü kırma çatı ile örtülmüştür. Ahşap yapı elemanları üst katlarda belirginleşirken, ana taşıyıcı sistem moloz taş ve kısmen tuğladan oluşmaktadır. Avlu etrafındaki revak düzeni ve revakların taşıyıcıları olan payandalar, işlevsel ve görsel bir bütünlük sağlamaktadır. Katlar arasında silmelerle yapılan ayrım ve köşelerde kullanılan kesme taş, taşıyıcı elemanların görsel vurgusunu artırmaktadır.

Taşhan yapısında ise örtü sistemi daha sofistike bir şekilde kurgulanmıştır. Alt kat odaları aynalı tonozla, revak birimleri ise çapraz tonozla örtülmüştür. Bu farklı tonoz sistemleri hem mekânların kullanım amaçlarına göre şekillenmiş hem de statik dengeyi sağlamaya yönelik tasarlanmıştır. Üst katta da benzer sistem korunmuş olup, Taşhan'ın taşıyıcı sistemi büyük ölçüde düzgün kesme taş ile inşa edilmiştir. Bazı bölümlerde tuğla ile örülmüş kemer içleri ve alınlıklar ise taşıyıcı sistemin estetik yönünü öne çıkarmaktadır. Özellikle kemer ve paye ilişkisi, yük aktarımında önemli rol oynamaktadır. Duvarlara paralel olarak yerleştirilen ahşap hatıllar ise yapının yatay kuvvetlere karşı direncini artırmakta ve geç dönem Osmanlı yapılarında sıkça rastlanan taşıyıcı destek unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.5. Malzeme Teknik

Konu dahilindeki yapıların genelinde yapı malzemesi olarak taş kullanıldığı görülmektedir. Bu yapılardan Yukarı Taşhan, Ağda Cami, Karamanlı Cami, Dörtdivan Merkez Cami, Mengen Güneyköy Cami, Seben Nimetli Köyü Cami ve Gerede Kiliseli Han moloz taş kullanılarak inşa edilmiştir. Bolu Hükümet Konağı, Göynük Hükümet Konağı, Tabaklar Cami, Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami ve Yıldırım Bayezid Camisinde ise düzgün kesme taş görülmektedir. Söz konusu yapılarda ana yapı malzemesi olarak taşın yanı sıra tuğla da kullanılmıştır.

Bunların haricinde ise sadece Keçeci Mehmet Cami kerpiçten inşa edilmiştir. Bunlara ek olarak Gerede Kiliseli Han'da taşın yanında tuğla kullanımı da dikkat çekmektedir. Dörtdivan Merkez Cami, Mengen Güney Köyü Cami ve Seben Nimetli Köyü ve Dedeler Köyü Camisi'nin beden duvarlarında moloz taşa ek olarak ahşap hatıllarla desteklendiği görülmektedir. Bazı yapıların pencere ve kapı sövelerinde, minber ve mihraplarında da mermer kullanımı görülmektedir.

Ahşap malzeme kullanımının en yoğun görüldüğü yapı olarak Dörtdivan Merkez Cami karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu caminin iç kısmı bütünüyle ahşaptan inşa edilmiştir. Bunların haricinde harim bölümünde tavanı taşıyan dört adet ahşap serbest destek görülmektedir. Diğer camilerde ise ahşap, mahfil katlarında ve bu mahfillerin destek ögesi olarak kullanılmıştır. Ayrıca camilerde ana mekânı örten düz çatılarda ve minber gibi yapı elemanlarında tercih edilmiştir.

Bunların haricinde Göynük ve Merkez Hükümet Konağı'nda da iç kısımların tamamen ahşaptan inşa edildiği görülmektedir. Söz konusu yapılarda devşirme malzeme kullanımı pek fazla görülmemektedir. Merkez Hükümet Konağı'nın girişinde bulunan revak kısmında kullanılan sütunların ve Yıldırım Bayezid Camisinin son cemaat yeri ile harim bölümü arasındaki kapıda kullanılan üçgen alınlıklı bir kapı sövesinin devşirme olduğu düşünülmektedir ancak bu malzemelerin nereden geldiği hakkında herhangi bir bilgi yoktur.

Bunların dışında Mengen Güney Köy Cami duvarlarında ilginç devşirme malzemeler görülmektedir. Caminin giriş kapısının bulunduğu kuzey duvarında kapının her iki yanında üçer adet, kapının üstünde ise yuvarlak biçimli olduğundan vaftiz havuzu olduğu düşünülen üç adet ve bunların başında ve sonunda birer adet düz levha bulunmaktadır. Caminin batı duvarında ise iki adet devşirme malzeme daha bulunmaktadır. Bunlardan biri kuzey köşeye yakın konumdayken diğeri daha ortada pencerenin yanına yerleştirilmiştir. Bunlara ek olarak güney duvarda mihraba göre sağ tarafta kalan pencerenin sövesinde de bir adet devşirme malzeme tespit edilmiştir. Son olarak Gerede Kiliseli Han'ın doğu cephesinin kuzey köşesine yakın olan pencerelerinden birinin sövesinin kilit taşında haç motifi yer almaktadır.

4.6. Süsleme

Bolu'da bu çalışma kapsamında ele alınan yapılar, yalın mimari yaklaşımlarıyla dikkat çekmekle birlikte, kullanılan süsleme ögeleri bakımından kendi içinde çeşitlilik göstererek her bir yapının farklı sanatsal ve kültürel izler taşıdığını ortaya koymaktadır. Süsleme konusunda en çok göze çarpan yapı olarak Dörtdivan Merkez Cami, Yıldırım Bayezid Cami ve Göynük Gazi Süleyman Paşa Cami olarak karşımıza çıkmaktadır.

İncelenen yapılar arasında Merkez ilçede yer alan Taşhan, genel olarak sade bir mimariye sahip olsa da detaylı incelendiğinde zengin süsleme unsurları barındırdığı görülmektedir. Saçak altlarında kademeli tuğla düzenlemeleri, kemer alınlıklarında kalın harçla örülmüş almaşık tuğla örgüler ve kuş evleri estetik katkı sağlamaktadır. Ahşap hatıllar yapısal işlevinin yanı sıra süsleme anlayışını da desteklerken, avlunun ortasındaki bitkisel motiflerle bezeli su yapısı, sadeliğin içinde öne çıkan dikkat çekici bir süsleme unsurudur. Bu detaylar, yapının genel yalınlığına rağmen süsleme bakımından özgün ve zengin bir yaklaşıma sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

İncelenen yapılar arasında önemli bir konuma sahip olan Merkez Hükümet Konağı'nın ön cephesi, özellikle giriş revakı ve çıkmalarında yoğun bir süsleme programına sahiptir. Bitkisel bezemeli sütun başlıkları, Korint düzenini andıran devşirme elemanlar ve alınlıklarda yer alan alemi andıran dekoratif ögeler öne çıkmaktadır. Giriş çıkmasındaki alınlık sade bir tasarıma sahipken, yan çıkmalardaki alınlıklar kıvrımlı formlarda ve rozet süslemeleriyle zenginleştirilmiştir. Pencere açıklıkları cepheye göre farklılık gösterirken, tüm katlar silmelerle ayrılmış ve pencere üstlerinde kademeli damlalıklar yer almıştır. Giriş kapıları geometrik ve rozet motifleriyle bezenmiş, iç mekânda ise tavanlarda dikdörtgen çerçeveli oymalar kullanılmıştır. Odalar sade tutulmuş olsa da süslü pirinç kapı kolları ve ferforje korkuluklar dekoratif unsurlar olarak dikkat çekmektedir.

Ağda Cami, genel olarak sade bir süsleme anlayışına sahiptir. Dış cephede, köşe taşlarının sıvasız ve belirgin bırakılması ile mihrabın yer aldığı cephenin taş malzemeyle vurgulanması dikkat çekmektedir. İç mekânda ise özellikle harim ve kadınlar mahfilindeki ahşap işçilik öne çıkmaktadır. Harim tavanı paralel yerleştirilmiş panellerle kaplanmış, merkezde radyal simetriyle gelişen bitkisel motifli süslemeler yer almıştır. Mahfilde ters üçgen şerit ve kalemişi "Allah" ve "Muhammed" yazıları görülmektedir. Minarede ise Lombard bantlarını andıran, geometrik ve bitkisel desenlerle zenginleştirilmiş çeşitli süslemeler dikkat çekmekte, şerefe korkuluğunda ve külah altındaki panellerde baklava motifleri yer almaktadır.

Genel anlamda sade bir biçimde karşımıza çıkan Karamanlı Camisi'nde dış cephesinde süsleme unsuru olarak özellikle saçak altlarında yer alan kirpi saçaklar ve her cephede bulunan kuş evleri dikkat çekmektedir. İç mekânda, harim tavanında mihraba dik doğrultuda yerleştirilmiş kahverengi ve beyaz boyalı geometrik ahşap paneller ile kadınlar mahfili üzerindeki benzer süsleme düzeni öne çıkmaktadır. Tavan göbeğinde ise palmet ve rumi motiflerinden oluşan katmanlı ahşap oyma süslemeler yer almaktadır. Giriş birimi tavanında da dönüşümlü renkli paneller uygulanmış olup, bu düzenlemenin yakın dönemde yapıldığı düşünülmektedir. Minarede, şerefe ve külah altlarında testere dişi motifler ile oluklu metal sac kaplama dekoratif unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Yapı, genel sadeliği içinde özgün ve dikkat çekici süsleme ögeleri barındırmaktadır.

Barok tarzda süslemeleriyle dikkat çeken Yıldırım Bayezid Camisi'nde dış cephede, giriş kapısı mermer bordürlerle çerçevelenmiş olup, sütunlar, kemerler ve

üzerlerindeki volütlü ve geometrik bezemeler dikkat çekmektedir. Girişin üstünde Sultan II. Abdülhamid'e ait tuğra yer alırken, cephenin farklı bölümlerinde siyah-beyaz almaşık taş kullanımı ve alınlıklardaki geometrik motifler göze çarpmaktadır. Son cemaat mahallinde kasetli ahşap tavanlar ve harime açılan üçgen alınlıkta güneş ve yıldız motifleri öne çıkmaktadır. İç mekânda, kalem işi süslemelerle bezeli duvarlar, çini levhalar, bordürlerle çerçevelenmiş "Allah" ve "Muhammed" yazıları, mihrap ve minberin zengin bezemeleriyle tamamlanmıştır. Mihrabın kavsara ve çevresi bitkisel ve geometrik motiflerle detaylandırılmış, Âl-i İmrân Suresi'nin 39. ayeti altın yaldızla yazılmıştır. Minarelerde de ajurlu korkuluklar, geometrik frizler, Lombard bantlarını andıran kuşaklar ve içbükey bordürlerle süsleme anlayışı sürdürülmüştür. Genel olarak yapı, hem dış hem iç mekânda yüksek bezeme yoğunluğu ve estetik bütünlüğüyle dikkat çekmektedir.

İncelenen yapılar arasında en sade yapı olarak karşımıza çıkan Keçeci Mehmet Camisi'nde süsleme ögeleri son derece sınırlıdır. Dış cephede herhangi bir bezeme unsuru bulunmazken, iç mekânda yalnızca tavanlarda süsleme amaçlı düzenlemelere rastlanmaktadır. Giriş revakı, harim ve kadınlar mahfilinin tavanlarında ince uzun dikdörtgen çerçeveli ahşap paneller yer almakta; bu paneller, giriş ve mahfilde mihraba paralel, harimde ise mihraba dik doğrultuda düzenlenmiştir. Kadınlar mahfilinin tavanında, tam eksende üç adet baklava motifi bulunmakta, harim tavanı ise geniş bir süpürgelik bordürü ile çevrelenmiş olup köşelerde yelpazeyi andıran girintili-çıkıntılı motiflerle zenginleştirilmiştir.

İncelenen yapılar arasında Merkez ilçede yer alan son yapı olan Tabaklar Camisi, süsleme bakımından oldukça zengin bir iç mekân düzenlemesine sahiptir. Mihrap, palmet, rumi, şemse ve çeşitli bitkisel motiflerle bezenmiş çini seramiklerle kaplanmış olup üç sıra bordürle çevrelenmiştir. İlk bordürde ayet, ikincide bitkisel süslemeler, üçüncüde ise daha dar bir bitkisel bordür yer almaktadır. Harim bölümünde, kubbeye geçiş elemanları üçgen formlu olup kalemişi bezemelerle süslenmiştir. Kubbede, palmet ve rumi motiflerinden oluşan çeşitli bordürler ve merkezde yer alan on altı adet şemse motifiyle zenginleştirilmiş beş sıralı bir süsleme programı mevcuttur. Ayrıca, pencere iç sövelerinde kullanılan çini kaplamalar ile ikinci sıra pencerelerdeki ajur tekniğinde düzenlenmiş alçı şebekeler, yapının süsleme repertuarını tamamlayan önemli ögelerdendir.

Dörtdivan İlçesi'nde yer alan Merkez Çavuşlar Camisi süsleme bakımından hem dış hem de iç mekânda dikkat çekici ögelere sahiptir. Dış cephede, giriş kapılarının kemerlerinde kullanılan farklı renkli taşlarla oluşturulan bezemeler ve batı kapısının kilit taşındaki kabartmalı figürler ile geometrik çerçeve öne çıkmaktadır. İç mekânda, özellikle ahşap işçilikler ve kalem işi süslemeler dikkat çekmektedir. Son cemaat yeri ve kadınlar mahfilinde yer alan ahşap korkuluklar oymalı bezemelerle süslenmiş, ancak özgünlükleri şüphelidir. Harim bölümünün tavanında, üç küçük kubbe ve çevresinde yer alan kalem işi geometrik desenler ile mavi, yeşil ve sarı tonlarda baklava ve ışın formlu süslemeler yer almaktadır. Tavanın farklı bölümlerinde, 3x3 düzeninde kare motifler ve çapraz yerleştirilmiş ahşap döşemeler göze çarpmaktadır. Mihrap, sade ancak anıtsal bir görünüm sergiler; çevresi kademeli çerçevelerle belirginleştirilmiş, merkezde Türk bayrağı motifi ve onun içinde Arapça bir kitabe ile bitkisel süslemeler yer almaktadır. Harim duvarlarında siyah zeminli yazı bordürü, palmet ve rumi motifleriyle süslenmiş, pencerelerin söve kısımlarında ise bitkisel motifli kalem işi bezemeler uygulanmıştır. Yapı, geleneksel Osmanlı süsleme anlayışını millî sembollerle harmanlayan zengin bir bezeme repertuarına sahiptir.

Mengen İlçesi, Güneyköyü'nde bulunan Güneyköy Camisi'nde iç mekânda sınırlı sayıda süsleme unsuruna sahip olmakla birlikte, özellikle kuzey cephede yer alan devşirme taş levhalar üzerindeki motifler dikkat çekici süsleme ögeleri olarak öne çıkmaktadır. Bu levhalarda haç, tekerlek, üzüm salkımı, asma dalı, baklava deseni, kıvrımlı "S" formları, stilize çiçekler ve hayvan figürleri gibi motifler yer almaktadır. Levhalar genellikle kalın çerçevelerle çevrelenmiş ve bazılarında simetrik kompozisyonlar tercih edilmiştir. Özellikle batı cephedeki levhalarda geyik ve keçi figürleri ile bitkisel süslemeler birlikte kullanılmıştır. İç mekânda ise mihrap kavsarasında testere dişi motifi ve minber korkuluklarında baklava desenleri bulunmaktadır. Minberin özgün olmadığı düşünülmektedir. Genel olarak, yapı sade bir süsleme anlayışına sahip olsa da devşirme levhalar üzerindeki figüratif ve bitkisel bezemeler mimari kimliğe tarihsel ve sanatsal derinlik kazandırmaktadır.

İncelenen yapılar arasında en zengin ve özgün süsleme programına sahip yapı, Göynük ilçesinde bulunan Gazi Süleyman Paşa Camisi, dışarıdan sade görünmesine rağmen iç mekânda dikkat çekici dekoratif detaylar barındırmaktadır. Dış cephede, yarım bodrum, giriş kat ve üst kat arasındaki bordürler, saçak altlarındaki kademeli bordürler

ile yuvarlak kemerli pencerelerdeki ajur tekniğiyle işlenmiş bal peteği motifli alçı şebekeler önemli süsleme unsurlarıdır. Ana giriş kapısının taş işçiliği ve klasik sütun başlıklarını andıran söveleri yapının anıtsal görünümünü güçlendirmektedir. İç mekânda, mihrabiyenin çevresinde mavi zemin üzerine palmet ve rumi motifli bordürler, ahşap kaplamalar ve perde, gökyüzü ile bulut betimlemeleri bulunmaktadır. Harim tavanı, güneş motifi etrafında iç içe geçmiş çiçek, "S" biçimli ve üçgen bordür motiflerinden oluşan karmaşık bir süsleme içermektedir. Kadınlar mahfilinin tavanında sekiz köşeli yıldız motifi ve geometrik ahşap düzenlemeler yer almaktadır. Pencerelerde ise ajur tekniğiyle hazırlanmış, renkli cam parçalarının yer aldığı vitray benzeri süslemeler ve palmet-rumi motifli bordürlerle çevrelenmiş taç biçimli dekorasyonlar mevcuttur.

Göynük Hükümet Konağı'nın dış cephesinde, yan cephelerin alınlıklarındaki ortadaki rozet motifi ve yanlarındaki geometrik şekiller dikkat çekmektedir. Köşe taşları cepheden taşırılarak belirginleştirilmiş, orta ve en üst katta dikdörtgen ve kare biçimli geometrik süslemeler kullanılmıştır. Ana giriş ile arka cephe arasındaki taş silme ve saçak görünümünde geniş kademeli bordür süslemeleri mevcuttur. Ana girişin üzerindeki üç pencere taş çerçeveyle çevrilmiş, kilit taşları öne çıkarılmıştır. Alınlıkta rik'a hatla yazılmış yedi satırlık bezemeli bir kitabe, palmet ve rumi motifleriyle çevrelenmiştir. Bunun dışında dış cephede başka süsleme yoktur. İç mekân sade ve süslemeden uzaktır. Giriş holü tavanında baklava dilimi desenli süsleme yer almaktadır. En dikkat çekici öge ise en üst kat koridor tavanındaki kare çerçeve içinde yer alan, konik formda ahşap oyma obje ve çevresindeki yarım daire ve radyal üçgen desenler ile çiçek rozetlerinden oluşan süslemelerdir.

Gerede Kiliseli Han'da restorasyon sonrası gözlemlenen süsleme unsurları sınırlıdır. Batı ve güney cephelerinde alt kat ile üst katı ayıran tuğla silme sırası ve pencere aralıklarındaki tuğla örgüler dikkat çekmektedir. Batı cephesinde alt ve üst kat arasındaki kademeli saçak düzeni ile basık kemerli pencerelerin dışa taşkın kilit taşları süsleme ögesi olarak öne çıkmaktadır. Kuzey ve güney kanatlardaki üçgen alınlıkların ortasındaki oval pencereler de dekoratif unsurlardır. Güney alınlığın altındaki pencerelerden ortadaki kilit taşında "Maşallah 1315" yazısı yer almakta; kuzey alınlığın altındaki pencerelerden ortadakinde ise haç figürü bulunmaktadır. Ayrıca, köşe taşlarının cephelerden dışa taşkın düzenlenmesi yapıya görsel vurgu katan diğer süsleme detaylarıdır.

Seben Nimetli Cami, özellikle iç mekân ve minare süslemeleriyle dikkat çeken kırsal bir cami örneğidir. Giriş kapısı üzerindeki kitabede yer alan gülbezek motifi ve harim tavan göbeğinde yazılı İhlas Suresi yapının anlam katmanını güçlendirmektedir. Üst kattaki toplanma odasında yer alan kalemişi yazılar ve figüratif kompozisyonlar (ibrik, bayrak, hilal-yıldız motifleri) dönemin millî ve dini söylemini yansıtmaktadır. Minarede ise kayıtlardan bilinen oymalı korkuluk ve onu çevreleyen üç sıralı bordür – baklava dilimi, yarım daire ve Lombard bant benzeri desenlerle – yapıya estetik bir zenginlik kazandırmaktadır.

Seben Dedeler Köyü Cami, genel olarak sade bir mimariye sahiptir ve süsleme ögeleri sınırlıdır. Giriş kapısındaki testere dişli çerçeve ile tavan göbeğinde yer alan yelpaze benzeri motif, yapının başlıca süsleme unsurlarını oluşturmaktadır. Ayrıca, mahfilin harime açılan kemerlerinde görülen ve Bursa kemerini andıran ahşap işlemeler de dikkat çeken diğer süsleme öğeleri arasında yer almaktadır.

Tablo 1: *Malzeme Kullanımına Göre Bolu Anıtsal Yapıları*

Yapı Adı	Moloz Taş	Kesme Taş	Tuğla	Ahşap	Mermer	Alçı	Kerpiç	Devşirme Malzeme	Ajur	Çini	Metal Sac
Yıldırım Beyazıt Cami		×			×				×	×	
Ağda Cami	×	×		×	×	×					
Karamanlı Cami		×		×	×	×					×
Tabaklar Cami		×		×	×				×	×	
Keçeci Mehmet Cami				×		×	×				
Gazi Süleyman Paşa Cami		×		×					×		
Çavuşlar Cami	×	×		×		×					
Güneyköy Cami	×			×				×			
Dedeler Cami	×		×	×		×					×
Nimetli Cami	×			×							
Bolu Hükümet Konağı					×			×			
Göynük Hükümet Konağı	×			×							
Taşhan		×	×	×							
Kiliseli Han	×	×	×	×							

Tablo 2: *Mimari Elemanlarına Göre Bolu Anıtsal Yapıları*

Yapı Adı	Yuvarlak Kemer	Sivri Kemer	Beşik Tonoz	Kubbe	Kırma Çatı	Düz Ahşap Tavan	Kırlangıç Tavan	Ahşap Mahfil	Son Cemaat Yeri	Revak	Koridor
Yıldırım Beyazıt Cami	X	X		X				X	X		
Ağda Cami	X				X	X		X			
Karamanlı Cami	X				X	X		X	X		
Tabaklar Cami	X			X				X	X		
Keçeci Mehmet Cami					X	X		X		X	
Gazi Süleyman Paşa Cami	X				X		X	X	X		
Çavuşlar Cami					X	X		X	X		
Güneyköy Cami					X	X		X		X	X
Dedeler Cami	X				X	X		X		X	
Nimetli Cami					X	X		X			
Bolu Hükümet Konağı					X	X				X	X
Göynük Hükümet Konağı					X	X					X
Taşhan			X		X						
Kiliseli Han			X		X						

Tablo 3: *Süsleme Özelliklerine Göre Bolu Anıtsal Yapıları*

Yapı Adı	Kalem İşi	Ahşap Oyma	Çini Kaplama	Mermer İşçilik	Taş Oyma	Alçı Sıva	Geometrik Motif	Bitkisel Motif	Hat Sanatı	Milli Sembol (Bayrak vs.)
Yıldırım Bayezid Cami	×			×	×		×	×	×	
Ağda Cami		×				×	×	×		
Karamanlı Cami		×				×	×	×		
Tabaklar Cami	×		×		×	×	×	×	×	
Keçeci Mehmet Cami		×				×	×	×		
Gazi Süleyman Paşa Cami	×				×		×	×	×	
Çavuşlar Cami		×				×	×	×	×	×
Güneyköy Cami		×		×	×	×	×	×		
Dedeler Cami		×				×	×	×		
Nimetli Köyü Cami		×		×		×	×	×	×	×
Bolu Hükümet Konağı		×			×		×	×		×
Göynük Hükümet Konağı		×			×		×	×		
Taşhan					×		×	×		
Kiliseli Han					×		×	×		

5. SONUÇ

19. Yüzyıl Bolu Anıtsal Yapıları" başlıklı tezimizde, Bolu ili genelinde yer alan ve 19. yüzyılda (1801–1900) inşa edilmiş yapılar mimari açıdan incelenmiştir.

Bolu'nun tarihi geçmişi oldukça köklü olmakla birlikte, özellikle 19. yüzyıla ait mimari mirasın literatürde yeterince yer bulmamış olması, bu tezin temel çıkış noktalarından biri olmuştur. Bu döneme ait yapıların büyük bir kısmı göz ardı edilmiş, mevcut araştırmalar daha çok Osmanlı'nın erken dönemlerine veya Roma-Bizans dönemlerine yoğunlaşmıştır. Oysa 19. yüzyıl, imparatorluk coğrafyasında mimarlıkta önemli dönüşümlerin yaşandığı, yapı repertuarının çeşitlendiği bir yüzyıldır. Bu nedenle, çalışmada yalnızca 19. yüzyıla tarihlenebilen 14 anıtsal yapı ele alınmış ve bu sınırlama hem literatürdeki eksiklikler hem de yapıların ulaşılabilirliği ile yakından ilişkilidir.

Tezin amaçları arasında, 19. yüzyıl Bolu'sunda inşa edilmiş yapıların mimari özelliklerinin belirlenmesi, bu yapıların tarihsel belgeler ve yerinde incelemeler yoluyla belgelenmesi ve restorasyon süreçlerinde uğradıkları değişimlerin tespit edilmesi yer almaktadır. Bunun yanı sıra, bu yapıların inşa süreçlerine katkı sağlayan mimar, usta ve banilerin belirlenmesi, yapılar üzerinden dönemin mimari eğilimlerinin analiz edilmesi de hedeflenmiştir. Ancak yapıların büyük çoğunluğunda banilerin bile bilinmemesi, mimar ve ustalara dair bilgilerin yok denecek kadar az olması, bu hedeflerin gerçekleştirilmesini kısıtlayan başlıca sorunlardan biri olmuştur.

Tez kapsamında uygulanan yöntem üç temel aşamadan oluşmaktadır. İlk olarak kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmiş; özellikle Sabih Erken'in *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler* adlı eseri ile çeşitli üniversite kütüphanelerindeki yayınlara ulaşılmış, Osmanlı Arşivleri ve Cumhuriyet Arşivleri taranmıştır. İkinci aşamada, yapıların yerinde incelenmesi, fotoğraflanması ve belgelenmesi yoluyla alan çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Üçüncü aşamada ise elde edilen veriler yorumlanmış, yapıların mimari özellikleri alt başlıklar halinde değerlendirilmiş ve dönemin mimari eğilimleri tartışılmıştır.

Tezin tarihsel zeminini oluşturmak üzere Bolu'nun tarihî süreç içindeki yeri detaylı olarak ele alınmıştır. Bolu, Karadeniz Bölgesi'nin batısında yer alan, dağlarla çevrili ve ormanlık alanların yoğunlukta olduğu bir şehirdir. Coğrafi özellikleri ve konumu, tarih boyunca birçok medeniyetin ilgisini çekmiştir. En eski yerleşim izleri Hititlere kadar

uzansa da bazı araştırmacılar Bolu tarihini M.Ö. 6. yüzyıla kadar götürmektedir. Bölge, Hititler öncesinde Masa ve Aravanna gibi krallıklara ev sahipliği yapmış, ardından sırasıyla Frigler, Lidyalılar, Persler ve Büyük İskender'in seferleriyle Makedon etkisine girmiştir.

Bolu'nun temelleri Bithynler tarafından atılmış, son Bithynia Kralı IV. Nikomedes'in Roma'ya vasiyetiyle şehir Roma topraklarına katılmıştır. Roma döneminde Claudiopolis, bir süre de Hadrianopolis olarak anılmıştır. "Bolu" adının Claudiopolis'ten veya Kıpçak kökenli Borlu aşiretinden türemiş olabileceği düşünülmektedir. 12. yüzyılda Selçuklu kuşatmasına giren şehir, 1196'da II. Rükneddin Süleyman döneminde Türk hâkimiyetine geçmiş, 1243 sonrası Oğuz Türklerinin denetimine girmiştir. Bolu, Orhan Gazi zamanında Osmanlı topraklarına katılmış, Yıldırım Bayezid döneminde cami, hamam, medrese ve kütüphaneden oluşan külliyelerle imar edilmiştir. Osmanlı döneminde bir şehzade sancağı olan Bolu'da birçok şehzade görev yapmıştır. 16. yüzyılda Köroğlu'nun ortaya çıkışı, şehrin halk kültürü açısından önemini artırmıştır. Bolu, voyvodalık ve liva statülerinden sonra 1923'te il olmuştur.

Çalışma kapsamında başta 21 yapı tespit edilmiş, ancak detaylı incelemelerle sadece 14 tanesinin 19. yüzyılda inşa edildiği netleşmiştir. Yapıların coğrafi dağılımı şu şekildedir: 7'si Bolu merkezde, diğerleri Dörtdivan, Gerede, Mengen-Güney Köyü, Göynük ve Seben ilçelerinde yer alır. Özellikle merkezdeki yapıların 0,15 km²'lik bir alanda yoğunlaşması, kentsel işlevsellik ve yapılaşmanın göstergesidir.

Yapı tipolojisi açısından, bu dönemde Bolu'da sadece üç ana yapı türü öne çıkmaktadır: camiler (10), hükümet konakları (2) ve hanlar (2). Bu sınırlı yapı çeşitliliği, dönemin toplumsal yapısı, idari düzenlemeleri, ekonomik koşulları ve özellikle taşra kentlerine özgü mimari pratiklerle yakından ilişkilidir. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki modernleşme süreci, Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi önemli reformlarla şekillenmiş, merkezi otoritenin taşraya daha etkin bir biçimde yayılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda, taşra kentlerinde devletin idari varlığını göstermek üzere hükümet konakları inşa edilmiştir. Bolu'da da bu doğrultuda bir hükümet konağı yapılmış, bu yapı hem merkezi yönetimin temsilcisi olarak görev yapmış hem de dönemin mimari üslubunu yansıtan önemli bir kamu binası olmuştur.

Modernleşmeye paralel olarak bazı kamu yapıları (hastane, rüştiye, belediye dairesi, askeri depo vb.) arşiv belgelerinde geçse de bu yapıların hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Bu durumun temel nedenleri arasında, kısıtlı ekonomik kaynaklar, düşük nüfus yoğunluğu ve taşra kentlerinin sosyal ihtiyaçlarının daha dar kapsamlı olması gösterilebilir.

İlçeler bazında bakıldığında, Gerede'de birer adet hükümet ve belediye dairesi, üç okul binası ve bir saat kulesi bulunmuştur. Göynük'te ise, incelenen hükümet konağı dışında bir hükümet dairesi ile bir okulun varlığı belgelenmiştir. Mudurnu'da da benzer şekilde bir hükümet dairesinin varlığı kayıtlara geçmiştir. Ancak önemli bir gerçek olarak, bu yapıların günümüze ulaşmamış olması dikkat çekmektedir. Bu yapıların büyük çoğunluğu ya yıkılmış ya da zaman içerisinde farklı işlevlerle yeniden yapılandırılmıştır. Bu durum, günümüz mimari ve tarih araştırmalarında bu yapılar hakkında fiziksel inceleme yapma imkânını önemli ölçüde kısıtlamaktadır. Bu durum, günümüz mimari ve tarih araştırmalarında bu yapılar hakkında fiziksel inceleme yapma imkânını önemli ölçüde kısıtlamaktadır. Dolayısıyla, mevcut bilgiler daha çok arşiv belgeleri ve yazılı kaynaklar üzerinden değerlendirilmektedir.

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasi, idari ve toplumsal dönüşümlerin mimariye de yansıdığı bir dönemdir. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanları ile başlayan reform süreci, kamu hizmetlerinin yeniden yapılandırılmasını ve taşrada merkezi yönetimin güçlendirilmesini beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda hükümet konakları, kışlalar, rüşdiyeler, telgrafhaneler, hastaneler, hapishaneler, belediye ve gar binaları gibi birçok yeni kamu yapısı inşa edilmiştir. Bu yapılar, devletin taşradaki otoritesini fiziksel olarak görünür kılmak ve hizmetleri standardize etmek amacıyla önemli rol oynamıştır.

Mimari açıdan, söz konusu yapılar klasik Osmanlı mimarisinden farklı olarak daha sade ve işlevsel bir yaklaşımla, Batı etkileri taşıyacak şekilde inşa edilmiştir. Simetrik planlar, kâgir yapı tekniği, geniş cepheler ve düzenli mekân organizasyonu bu dönem kamu yapılarının temel özelliklerini oluşturmuştur. Cephelerde Osmanlı armasına, tuğralara ve kitabelere sıkça yer verilmiştir. Genellikle şehir merkezlerinde, cami, çarşı ve meydan gibi yoğun kullanılan alanlara yakın inşa edilen bu yapılar hem işlevsellik hem de temsil açısından merkezi rol üstlenmiştir.

Özellikle hükümet konakları, taşra idaresinin tüm unsurlarını bünyesinde barındıran çok işlevli yapılar olarak dikkat çeker. İçerisinde kaymakamlık veya mutasarrıflık ofisleri, tapu, nüfus, adliye, telgrafhane ve jandarma gibi birimler bulunur. Bu yönüyle hükümet konakları, Osmanlı taşrasında modern bürokrasinin yerleşmesini sağlayan ve merkez-taşra ilişkisini somutlaştıran önemli kurumlardır.

Bolu Merkez Hükümet Konağı da bu anlayışın somut bir örneğidir. Dikdörtgen planlı, kütlesel ve eklektik özelliklere sahip olan yapı, Batı etkisinin hissedildiği bir mimari anlayışla inşa edilmiştir. Geleneksel Osmanlı konaklarındaki "sofa" düzeni yerine koridor sisteminin tercih edilmesi, bu değişimin belirgin bir göstergesidir. Ayrıca yapı, yükseltilmiş giriş cephesi ve merdivenlerle ulaşılan ana girişiyle geç dönem Osmanlı mimarisine özgü karakteristik bir görünüm sunmaktadır.

1811 yılında, dönemin Bolu Mutasarrıfı Hüsrev Paşa tarafından inşasına başlanan Bolu Hükümet Konağı, Paşa'nın Osmanlı-Rus Harbi'ne katılmak zorunda kalması nedeniyle yarım kalmıştır. Yapının tamamlanması, Hüsrev Paşa'nın kahyası İbrahim Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Tanzimat'ın ilanı sonrasında benimsenen yeni yönetim anlayışının bir ürünü olan bu konak, Bolu Belediyesi Fen İşleri Müdürlüğü arşivlerine göre harem ve resmî daire bölümlerinden oluşmaktadır.

Dikdörtgen tabanlı bir alana oturan yapı, cephelerinde hareketli ve eklektik mimari ögeler barındıran kütlesel bir görünüme sahiptir. 1926 yılında geçirdiği bir yangın sonucunda konağın üçüncü katı tamamen yanmış, 1944 yılında meydana gelen depremde aldığı hasarlar nedeniyle bu kat tamamen tıraşlanmıştır. 1998 yılına kadar iki katlı olarak kullanılan yapı, bu tarihte aslına uygun biçimde restore edilmiş ve 2006 yılında tekrar kullanıma açılmıştır. Günümüzde hâlen Bolu Valiliği binası olarak hizmet vermektedir.

Göynük Hükümet Konağı ise daha küçük ölçekli ve sade mimarisiyle dikkat çeker. İlçe düzeyindeki idari yapıya uygun olarak gösterişten uzak, işlevsel bir planlama anlayışıyla inşa edilmiştir. 1887–1889 yılları arasında dönemin Göynük Kaymakamı Kâmi Efendi tarafından yaptırılan yapı, benzer örneklerine kıyasla oldukça mütevazı ölçülere sahiptir. Bulunduğu arazi koşullarından ötürü, bir cephesinden iki katlı, diğer cephelerinden ise üç katlı olarak görünmektedir. Günümüzde yapı, icra, maliye, kütüphane ve Milli Eğitim Müdürlüğü gibi çeşitli resmî kurumlara ev sahipliği yapmaktadır.

19. yüzyılda Bolu'daki dini yapılar özelinde camiler, klasik Osmanlı mimari geleneğini sürdürmekle birlikte, Batı etkilerinin görüldüğü barok, rokoko ve eklektik süsleme unsurlarını da bünyelerinde barındırır. "Cami" kelimesi Arapça "cem" kökünden türemiş olup, başlangıçta cuma namazının kılındığı yer anlamına gelse de zamanla genel ibadet mekânlarını ifade eden bir terim hâline gelmiştir. Bu dönemde inşa edilen camilerin cephelerinde taş ve tuğla işçiliği ile geometrik motifler, çini süslemeler ve kalem işi bezemeler göze çarparken, iç mekânlarda mihrap, minber, kubbe ve tavanlarda yoğun ve renkli süslemeler kullanılmıştır.

Bolu'daki camilerin büyük bir bölümü küçük ölçekli ve tek mekânlı olarak inşa edilmiştir. Ancak Yıldırım Bayezid Camii, bu genel yapı tipolojisinin dışında kalan istisnai bir örnek teşkil eder. İlk olarak 1382 yılında inşa edilen yapı, geçirdiği büyük yangının ardından 1900 yılında fevkani üslupla yeniden inşa edilmiş ve bu süreçte Ulu Cami karakteri kazanmıştır. Aynı dönem içerisinde inşa edildiği bilinen medrese ve kütüphane yapıları ise günümüze ulaşamamıştır.

Caminin yeniden inşa sürecinde Sultan II. Abdülhamid'in sağladığı destek, yapının yalnızca fiziksel bir rekonstrüksiyon olarak değil; aynı zamanda tarihî sürekliliğe ve geçmişe gösterilen vefaya dair güçlü bir temsil olarak değerlendirilmesine imkân tanımaktadır. Bu durum, II. Abdülhamid dönemine özgü tarih anlayışı ve kültürel miras politikalarıyla da doğrudan ilişkilidir. Nitekim caminin halk arasında "Hamidiye Camii" olarak anılması, Sultan Abdülhamid'in Osmanlı geçmişine ve özellikle dinî-mimari mirasa yönelik hassasiyetinin toplumsal hafızada olumlu bir yankı uyandırdığını göstermektedir. Bu adlandırma, II. Abdülhamid döneminde tarihî yapılara duyulan ilginin yalnızca mimari koruma ve ihya faaliyetleriyle sınırlı kalmadığını; aynı zamanda siyasi meşruiyet üretimi ve kültürel aidiyet inşası gibi çok katmanlı boyutlar taşıdığını da ortaya koymaktadır.

Benzer şekilde, Göynük ilçesinde yer alan Gazi Süleyman Paşa Camii de II. Abdülhamid döneminde özel ilgi gören tarihî yapılardan biridir. Ulu Cami tipolojisinin bölgedeki karakteristik örneklerinden biri olan bu yapı, 1331–1335 yılları arasında Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Ancak cami, 1875 yılında meydana gelen büyük bir sel felaketinde yıkılmış, ardından 1878 yılında Sultan II. Abdülhamid'in emriyle yeniden inşa edilmiştir. Bu müdahale, Abdülhamid döneminin tarihî yapılara yönelik koruyucu ve ihya edici politikasının yerel bir tezahürü olarak

değerlendirilmelidir. Cami, 1999 yılında çıkan bir yangın sonucunda tekrar hasar görmüş; ancak 2000 yılında aslına uygun biçimde restore edilerek yeniden ibadete açılmıştır. II. Abdülhamid'in yeniden inşa sürecine doğrudan müdahil olması, yapının yalnızca mimarî değil; tarihsel ve kültürel bir değer olarak korunmasına verilen önemin açık bir göstergesidir. Bu bağlamda Gazi Süleyman Paşa Camii, II. Abdülhamid'in tarihî mirasa duyduğu hassasiyetin Göynük özelindeki somut bir yansımasıdır.

Her iki örnek de göstermektedir ki, Sultan II. Abdülhamid'in tarihî yapılara olan ilgisi, yalnızca bir koruma refleksiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda Osmanlı geçmişine yönelik güçlü bir aidiyet ve süreklilik anlayışının tezahürü olmuştur. Bu yaklaşım, dönemin mimarî restorasyon politikalarının merkezine tarihî sadakati, estetik bütünlüğü ve toplumsal hafızayı yerleştirmiştir. Bolu ve Göynük'teki bu iki yapı, II. Abdülhamid'in Osmanlı mimarî mirasını sahiplenme ve ihya etme politikasının Anadolu'daki somut örnekleri arasında yer almaktadır.

Ulu Cami özelliği taşıyan bir diğer yapı, Bolu'nun güneydoğusunda yer alan Dörtdivan Merkez Çavuşlar Cami'dir. Yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1679 öncesine uzandığı düşünülmektedir. Giriş kapısında yer alan 1821 ve 1874 tarihli kitabelerden, caminin bu yıllarda kapsamlı onarımlardan geçerek neredeyse yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Bunların dışında kalan Ağda Cami, Karamanlı Cami, Keçeci Mehmet Cami, Tabaklar Cami, Seben Nimetli Köyü ve Dedeler Köyü Camileri ile Mengen Güney Köyü Camisi, daha çok mahalle veya köy ölçeğinde inşa edilmiş küçük ve mütevazı camilerdir. Bu yapılar, bulundukları yerleşim birimlerinin günlük ibadet ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sade plan anlayışı ve yerel malzeme kullanımıyla dikkat çeker.

19. yüzyılda Bolu'daki han yapıları, şehir içi ticaretin ve konaklama ihtiyacının karşılandığı önemli mimari yapılardır. Bu yapılar yalnızca ticari faaliyetlere değil, aynı zamanda yolcuların konaklaması ve esnafların sosyal etkileşimi açısından da işlevsel alanlar sunmuştur. Hanlarda genellikle dükkânlar, konaklama odaları ve sosyal mekânlar bir arada yer almakta; bu durum hanların sadece ticari değil aynı zamanda sosyo-kültürel yapılar olduğunu da göstermektedir. Mimari açıdan bakıldığında, hanların yapı malzemeleri, plan şemaları ve işlevsel düzenlemeleri dönemin ekonomik yapısı ile ticari ilişkilerini yansıtır. Ancak Bolu'daki han sayısının sınırlı olması, bu dönemde ilin ticari

hacminin büyük Osmanlı şehirleriyle kıyaslandığında daha mütevazı kaldığını ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda incelenen iki önemli han yapısından biri, Yukarı Taşhan'dır. 1804 yılında Serbevvab Hacı Abdullah Ağa tarafından, Yıldırım Bayezid Camisi'nin hemen yanında inşa edilmiştir. Klasik han planına uygun şekilde açık avlulu olarak tasarlanmıştır. Yapının güney bitişiğinde, 18. yüzyılda yapılmış başka bir hanın daha bulunması nedeniyle bu yapı "Yukarı Taşhan", güneyindeki diğer han ise "Aşağı Taşhan" olarak adlandırılmıştır. Han, 1922 tarihli Bolu Livası Salnamesine göre, Hicri 1218 (1803) yılında Bolu çarşısında meydana gelen ve 250 dükkân ile 19 arasta dükkânının yanmasına neden olan büyük yangının ardından inşa edilmiştir. Günümüzde, hanın çarşı olarak kullanılmaya devam etmesi, yapının ticari işlevini koruduğunu göstermektedir.

İkinci örnek olan Gerede Kiliseli Tüccar Hanı, klasik şehir içi durak hanı tipinin tipik bir temsilcisidir. Hakkında sınırlı bilgi bulunmakla birlikte, bazı kaynaklar yapıyı Bizans dönemine, bazıları ise Osmanlı dönemine ait göstermektedir. Ancak mimari özellikleri ve mevcut belgeler doğrultusunda, yapının büyük olasılıkla 19. yüzyıla ait olduğu kabul edilmektedir. Yapı, Gerede gibi ticari önemi olan bir yerleşimde bulunması nedeniyle, dönemin kırsal-şehir arası ticaret bağlantılarını yansıtan bir örnek teşkil etmektedir.

19. yüzyıla ait Bolu camilerinin minareleri, Osmanlı taşra mimarisinin geç dönemine ışık tutan önemli mimari örneklerdir. Bu minareler yalnızca işlevsel unsurlar değil, aynı zamanda estetik anlayışın, malzeme tercihinin ve dönemin mimari eğilimlerinin de birer yansımasıdır. Özellikle Batı etkisinin arttığı bu dönemde, minarelerde kullanılan barok ve eklektik süsleme unsurları; şerefe altlarında yer alan kabartma bordürler, ajurlu korkuluklar ve girift geometrik detaylarla kendini göstermektedir. Klasik Osmanlı minarelerine göre daha ince oranlara sahip olan bu yapılar, gelişen taş işçiliği sayesinde daha zarif ve dikkat çekici bir görünüme ulaşmıştır.

Anıtsal nitelikteki örnekler, Bolu merkezde yer alan Yıldırım Bayezid Camii ile Göynük'teki Gazi Süleyman Paşa Camii minareleridir. Bu yapılarda çokgen planlı kaideler, kesme taş malzeme ve barok izler taşıyan süsleme detayları öne çıkmaktadır. Özellikle Yıldırım Bayezid Camii minaresi, 1944 depremi sonrası özgün biçimine sadık

kalınarak restore edilmiştir; bu da taşrada bile koruma bilincinin izlerinin görüldüğünü göstermektedir.

Buna karşılık, taşra yerleşimlerinde bulunan Ağda, Keçeci Mehmet, Dörtdivan Çavuşlar, Mengen Güneyköy, Seben Nimetli ve Dedeler camilerinde ahşap minareler tercih edilmiştir. Bu minareler genellikle yapıların tavan kotundan yükselmekte olup, dışarıdan algılanabilen kaidelere sahip değildir. Ahşap kullanımının, bölgedeki yoğun orman varlığı ve yerel geleneklerle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Ancak bu malzemenin iklim koşullarına karşı dayanıksız olması, birçok örnekte özgünlük kaybına yol açmıştır. Özellikle Seben Dedeler Camii minaresi, sac kaplama ile günümüze ulaşmış olup, büyük ölçüde tahrip olmuştur.

Karamanlı ve Dedeler camilerine ait sac kaplama minareler, bu yapıların geç dönemde sınırlı bütçeyle ve pratik yöntemlerle onarıldığını ortaya koymaktadır. Bu tür müdahaleler özgün mimari karakteri zedelemiş olsa da taşradaki onarım anlayışı ve koruma pratikleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Benzer şekilde, Tabaklar Camii minaresi alçı sıva ve boya ile kaplandığı için süsleme detaylarını kaybetmiştir; ancak gövde formu klasik Osmanlı minarelerine benzer biçimde yivlidir.

Minarelerin yapılarla eklemlenme biçimleri de dikkat çekicidir. Ağda, Keçeci Mehmet, Dörtdivan Çavuşlar, Güneyköy, Nimetli ve Dedeler camilerinde minareler yapıların içinden, tavan kotundan yükselirken; Yıldırım Bayezid, Karamanlı, Gazi Süleyman Paşa ve Tabaklar camilerinde ise dışarıdan görülebilen kare veya çokgen kaideler üzerine yerleştirilmiştir. Bu durum, şehir merkezindeki anıtsal yapı anlayışı ile taşradaki mütevazı yapı anlayışı arasındaki farkı ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Bolu'daki 19. yüzyıl cami minareleri, yalnızca mimari üslup ve malzeme repertuarı açısından değil, aynı zamanda yapıldıkları yerleşimlerin sosyal, ekonomik ve kültürel düzeylerini de yansıtan mimari belgeler olarak değerlendirilmektedir. Bu minareler, klasik Osmanlı geleneği ile Batı etkisi arasında bir geçiş sürecinin somut örneklerini sunmakta; taşra mimarisinin özgün kimliğini korurken, dönemin yeniliklerine de kademeli olarak uyum sağladığını göstermektedir.

19. yüzyıla tarihlenen Bolu camilerindeki mihraplar, Osmanlı mimarisinin geç dönem estetik anlayışını yansıtan önemli mimari unsurlardır. Mihraplar yalnızca kıble yönünü belirleme işleviyle değil, aynı zamanda cami iç mekânında odak noktası

oluşturarak mimari ve sembolik anlamda da kritik bir rol üstlenir. Bu dönemdeki mihrap tasarımları, klasik Osmanlı mirasını sürdüren yapısını korurken, Batı etkisiyle gelişen Barok ve Ampir tarzlarının da etkisiyle daha hareketli ve gösterişli formlara yönelmiştir. Özellikle natüralist bitkisel süslemeler, kurdele, vazo ve şemse motifleri gibi yeni öğeler repertuara dahil edilmiştir.

Bolu'daki camilerde yer alan mihrapların çoğu yarım daire formlu ve niş şeklinde, sade malzemelerle—çoğunlukla taş veya alçı sıva—uygulanmıştır. Bununla birlikte, bazı örneklerde süsleme açısından zengin detaylar dikkat çekmektedir. Yıldırım Bayezid Camii mihrabı, mermerin farklı renklerde kullanılması, bitkisel motiflerle bezenmiş kavsara yüzeyi ve döner sütunları ile dönemin estetik ve teknik kapasitesini ortaya koyan örneklerden biridir. Döner sütunlar, geleneksel Selçuklu mimarisine referans verse de burada daha çok prestij ve görsellik amaçlı kullanılmıştır.

Tabaklar Camii mihrabı, çini süslemesiyle diğer örneklerden ayrılır. Palmet, rumi ve şemse gibi motiflerle bezenmiş bu mihrap, 19. yüzyıl taşra camilerinde çini kullanımının nadir de olsa varlığını gösteren önemli bir örnektir. Ancak bu çinilerin özgünlüğü konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

Daha sade örnekler arasında yer alan Ağda, Karamanlı ve Keçeci Mehmet camilerinin mihrapları, bezeme açısından oldukça yalın bir anlayış sergiler. Karamanlı Camii mihrabı, daha büyük ölçeğiyle farklılık göstermektedir. Seben Dedeler ve Dörtdivan Çavuşlar camilerinde ise beyaz alçı sıva ile kaplı, sade nişler olarak dikkat çeken mihraplar yer alır.

Güneyköy Camii mihrabı ise taşra ölçeğine rağmen mermer kaplaması ve mukarnaslı kavsara detayı ile öne çıkar; bu özelliğiyle diğer kırsal örneklerden ayrılır. Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii mihrabı ise ahşap kaplama özelliğiyle dikkat çeker; ancak bu kaplamanın özgün olmadığı anlaşılmaktadır.

Genel olarak incelenen mihraplar, malzeme ve süsleme bakımından geniş bir çeşitlilik sunar. Yalın, sade formlar taşra camilerinde geleneksel anlayışın sürdüğünü gösterirken; zengin bezemeli örnekler, Batı etkilerinin taşra mimarisine yansımasını ortaya koyar. Bu mimari unsurlar, sadece ibadet mekânının bir parçası değil; aynı zamanda mimari ifade gücü, statü göstergesi ve sanat tarihi açısından kıymetli birer belge niteliği taşımaktadır.

19. yüzyıl Osmanlı cami mimarisinde minberler, geleneksel yapısal düzenlerini büyük ölçüde korurken, süsleme anlayışı ve malzeme kullanımında Batı etkili estetik eğilimlere uyum sağlamıştır. Bu dönemde üçgen alınlık, korkuluk panelleri ve basamaklı yapı özellikleri korunmuş; barok ve ampir üsluplarının etkisiyle kıvrımlı hatlar, natüralist bitkisel motifler ve simetrik süslemeler öne çıkmıştır. Ahşap, taş, alçı ve mermer gibi farklı malzemeler kullanılmış; süsleme yoğunluğu ise yapının konumuna ve bölgesel koşullara göre değişiklik göstermiştir.

Bolu'daki 19. yüzyıl camilerinde yer alan minberlerin büyük bölümü özgünlüğünü yitirmiştir. Bunun başlıca nedeni, genellikle ahşap malzeme kullanılmış olması ve bu malzemenin zaman içinde tahrip olmasıdır. İncelenen örnekler arasında yalnızca Yıldırım Bayezıt Camii'ne ait minber özgün yapısını koruyabilmiş; II. Abdülhamid dönemi görselleriyle de desteklenen bu mermer minber, barok etkili süslemeleriyle dikkat çekmektedir.

Bazı camilerde ise minberin bulunmaması, mimari eksiklikten çok işlevsel tercihlerle ilişkilidir. Örneğin, Seben Nimetli Camii'nde minber yer almamasının, bölgedeki cuma namazlarının Dedeler Camii'nde kılınmasıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

Genel olarak, Bolu'daki 19. yüzyıl minberleri, klasik Osmanlı cami mimarisinin biçimsel sürekliliğini korurken, süsleme anlayışında modernleşme etkilerinin gözlemlendiği, dönemin kültürel ve sanatsal dönüşümünü yansıtan mimari öğeler olarak değerlendirilmektedir.

Revaklar, cami mimarisinde hem işlevsel hem de estetik amaçlar doğrultusunda kullanılan önemli mimari öğelerdir. Mekânsal geçişi yumuşatmaları ve cemaatin dış etkenlerden korunmasını sağlamaları bakımından önemli olan bu yapılar, 19. yüzyıl Osmanlı mimarisinde, özellikle taşrada daha sade biçimlerde uygulanmıştır.

Bolu'daki incelenen camilerde revak kullanımı oldukça sınırlıdır. Yalnızca Keçeci Mehmet Camii ile Mengen Güneyköy Camii'nde klasik anlamda revaklı girişler yer almakta olup, bu bölümler ahşap hatıllarla desteklenmiş, düz çatılı ve sade formda sundurma şeklindedir. Bu yapılar, kırsal bölgelerde revak kavramının işlevselliğe indirgenmiş bir biçimde yaşatıldığını göstermektedir.

Ağda, Karamanlı ve Tabaklar camilerinde ise klasik revak yapısından farklı olarak sadece kapı önlerinde yer alan, üç yöne açılan yuvarlak kemerli ve kubbe örtülü geçiş mekânları bulunmaktadır. Bu bölümler, yapıya sınırlı da olsa anıtsallık kazandırmakla birlikte, klasik revak düzeninin tam bir karşılığı değildir.

Sonuç olarak, Bolu'daki 19. yüzyıl camilerinde revaklar, büyük ölçüde sade, yerel yapı geleneğine uygun ve işlevsel çözümlerle sınırlı kalmıştır. Bu durum, taşra mimarisinde gösterişten çok kullanım kolaylığının ve çevresel şartlara uyumun ön planda tutulduğunu ortaya koymaktadır.

19. yüzyıl Osmanlı mimarisinde örtü sistemleri ve taşıyıcı elemanlar, klasik dönem mimari anlayışının sürekliliğini korurken, Batı etkileriyle şekillenen yeni yapım tekniklerini de bünyesinde barındırmıştır. Merkezi kubbeli planlar, klasik geleneği yansıtırken; taşra bölgelerinde düz ahşap tavan ve kırma çatı gibi sade ve ekonomik çözümler yaygınlaşmıştır. Bu uygulamalar, yerel malzeme kullanımı ve bölgesel ustalık gelenekleriyle doğrudan ilişkilidir.

Bolu'daki yapılarda iki temel örtü sistemi öne çıkmaktadır: Yıldırım Bayezıt ve Tabaklar Camileri kubbeli örtü sistemine sahipken; Ağda, Karamanlı ve Keçeci Mehmet Camileri ile kırsal örneklerde düz tavan ve kırma çatı kullanılmıştır. Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii, iç mekândaki kırlangıç tavanıyla gelişmiş bir ahşap örtü anlayışı sunar. Taşıyıcı sistemlerde ise kalın moloz taş duvarlar ve yer yer kesme taş kullanımı yaygındır. Kırsal camilerde yatay ahşap hatıllar ve mahfil katı ile son cemaat yerlerinde ahşap direkler destek elemanları olarak kullanılmıştır.

Kamu yapılarında (örneğin Bolu ve Göynük Hükümet Konakları, Gerede Kiliseli Han) kırma ya da beşik çatı sistemleri görülürken, taşıyıcı sistemler taş duvar geleneğine dayanır. Bolu Hükümet Konağı'nda kullanılan devşirme Bizans sütunları hem yapısal hem de simgesel anlam taşımaktadır. Taşhan ise aynalı ve çapraz tonoz sistemleriyle daha gelişmiş örtü teknikleri barındıran bir örnektir.

Malzeme kullanımı, büyük oranda yapı türü, işlevi ve yerel kaynaklara göre çeşitlenmiştir. Moloz taş özellikle kırsal camilerde ve hanlarda yaygınken, kesme taş daha anıtsal yapılarda kullanılmıştır. Ahşap, örtü sistemleri, mahfil katları ve iç mekân elemanlarında yoğun biçimde tercih edilmiştir. Özellikle Dörtdivan Merkez Camii, tüm

iç mekânıyla ahşap kullanımının dikkat çekici bir örneğidir. Mermer, pencere söveleri, mihrap ve minberlerde sınırlı ancak estetik amaçlı kullanılmıştır.

Devşirme malzeme kullanımı ise az sayıdadır ancak anlamlıdır. Örneğin, Mengen Güney Köyü Camii duvarlarında kullanılan taş levhalar ve muhtemel vaftiz havuzları, Gerede Kiliseli Han'daki haç motifli kilit taşı ve Bolu Hükümet Konağı'ndaki Bizans kökenli sütunlar bu tür kullanımlara örnektir.

Sonuç olarak, Bolu'daki 19. yüzyıl mimari yapılar, örtü ve taşıyıcı sistemlerde klasik ve yerel unsurları modernleşme etkileriyle harmanlayan, malzeme tercihleriyle hem işlevsel hem de kültürel süreklilik taşıyan bir mimari anlayışı yansıtmaktadır.

Bolu'daki 19. yüzyıl yapılarında süsleme programları, genel olarak sade mimari karaktere sahip yapılarda işlev, ölçek ve konum gibi faktörlere bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir. Süsleme anlayışı, geç dönem Osmanlı sanat anlayışının yerel üsluplarla harmanlanmış yansımalarını sunar.

Camilerdeki süslemeler, başta mihrap, minber, tavan ve kadınlar mahfili gibi iç mekân elemanlarında yoğunlaşırken, bazı örneklerde dış cephelerde de zengin bezemelere rastlanmaktadır. Özellikle Yıldırım Bayezıt, Tabaklar ve Göynük Gazi Süleyman Paşa Camileri, barok ve ampir etkili süsleme programlarıyla dikkat çeker. Buna karşılık, Keçeci Mehmet ve Seben Dedeler Köyü Camileri gibi taşra yapılarında ise daha sade bir süsleme anlayışı benimsenmiştir. Kalem işi, ahşap oymacılık, çini, ajur ve bordürleme gibi geleneksel süsleme teknikleri kullanılmıştır.

Bezemelerde kullanılan ögeler; bitkisel (rumi, palmet, şemse), geometrik (baklava, yıldız, yelpaze), figüratif (geyik, keçi, çiçek) ve hat (ayet, dua) gibi motiflerden oluşmaktadır. Ayrıca bazı kırsal camilerde, özellikle Seben Nimetli ve Dörtdivan Merkez Çavuşlar Camilerinde millî semboller (Türk bayrağı, hilal-yıldız) gibi unsurlar da kullanılmıştır.

Kamu yapılarında, süsleme ağırlıklı olarak cephelerde yoğunlaşmıştır. Bolu ve Göynük Hükümet Konakları, giriş revakları, alınlıklar ve pencere bordürlerindeki plastik süslemelerle öne çıkar. İç mekân süslemeleri ise daha sınırlı tutulmuş; tavanlardaki ahşap oyma detaylar ve ferforje gibi öğelerle estetik katkı sağlanmıştır.

Han yapılarında ise bezeme daha yalın ve yapısal unsurlar üzerinden sağlanmıştır. Taşhan, saçak altı düzenlemeleri, tuğla örgü desenleri ve kuş evleriyle mimari estetiği desteklerken, Gerede Kiliseli Han, köşe taşları ve kilit taşı detaylarıyla daha sade bir süsleme yaklaşımı sergilemektedir.

Özetle, Bolu'daki 19. yüzyıl yapılarında süsleme uygulamaları hem klasik Osmanlı bezeme anlayışını hem de Batı etkilerini yansıtır. Mimari sadelik içinde öne çıkan bu süsleme ögeleri, yapıların estetik, sembolik ve kültürel değerini artıran önemli unsurlar olarak değerlendirilmelidir.

19. yüzyılda inşa edilen yapıların büyük bölümü, zaman içerisinde çeşitli nedenlerle ya yıkılmış ya da işlev değiştirerek özgün kimliğini yitirmiştir. Günümüze ulaşan yapıların büyük bir kısmı ise, farklı dönemlerde onarımlar görmüş ve bazıları yeniden inşa edilmiştir. Bu durum, hem tarihsel süreklilik açısından bir kopuş yaratmakta hem de mimarlık tarihi araştırmalarında belge eksikliğinden kaynaklı boşluklar doğurmaktadır. Bu bağlamda, mimari mirasın korunmasına yönelik olarak geçmişten bugüne gelen yetersiz bilinç ve kurumsal destek eksikliği, ciddi bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Tez kapsamında yürütülen detaylı literatür araştırmaları, Osmanlı Arşivleri ve Cumhuriyet dönemi belgeleri üzerinden yapılan arşiv taramaları ile yerinde gerçekleştirilen kapsamlı saha çalışmaları sonucunda; yapıların tarihçeleri, plan şemaları, malzeme tercihleri, bezeme anlayışları ve taşıyıcı sistemleri ayrıntılı biçimde belgelenmiştir. Elde edilen veriler, dönemin estetik yaklaşımlarıyla birlikte fonksiyonel ihtiyaçlarını da karşılayan, bölgeye özgü taşra mimarisinin temel karakterini ortaya koymaktadır. Ayrıca, yapıların inşa süreçlerine dair bilgiler (baniler, mimarlar, ustalar) oldukça sınırlı olmakla birlikte, yerel yapı üretiminin anonim doğasını da ortaya koymaktadır.

Bu araştırma, Bolu özelinde 19. yüzyıl Osmanlı taşra mimarisinin anlaşılmasına katkı sağlarken, aynı zamanda daha geniş bir bağlamda taşra yerleşimlerinin mimari gelişimini değerlendirme fırsatı sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, sadece Bolu'nun mimari belleğini değil, aynı zamanda Osmanlı taşrasındaki modernleşme sürecinin fiziksel mekâna yansıyan yönlerini de gözler önüne sermektedir. Bu tez, gelecekte bu alanda yapılacak olan çalışmalara sağlam bir zemin oluşturabilecek niteliktedir.

Öneri olarak, özellikle günümüze ulaşmayan yapıların izlerinin sürülmesi, arkeolojik yöntemler ve mekânsal belgeleme teknikleriyle desteklenerek genişletilebilir. Mevcut yapıların ise sistemli restorasyon süreçlerinden geçirilmesi, belgelendirme ve koruma stratejileriyle desteklenerek mimari mirasın gelecek kuşaklara aktarılması sağlanmalıdır. Belediyeler, üniversiteler ve Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın ortak çalışmalarıyla bu yapıların dijital ortamda belgelenmesi, sanal müze projeleri kapsamında tanıtılması hem akademik dünyaya hem de kamuoyuna yönelik farkındalık yaratma noktasında önemli bir adım olacaktır.

Sonuç olarak, Bolu'daki 19. yüzyıl yapıları, taşra mimarisinin hem süreklilik hem de değişim boyutlarını yansıtan somut örneklerdir. Bu yapılar, klasik Osmanlı geleneğini yerel unsurlarla harmanlarken, aynı zamanda Batı etkileriyle şekillenen modern mimari anlayışa da uyum sağlamışlardır. Mimari mirasın sadece fiziksel değil; tarihsel, sosyal ve kültürel boyutlarıyla birlikte ele alınması gerektiği bu tezle bir kez daha ortaya konmuştur. Bolu üzerinden yapılan bu değerlendirme, Osmanlı taşra mimarisine dair kavrayışımızı derinleştirmiş; aynı zamanda taşra kentlerinin modernleşme sürecinde nasıl bir rol üstlendiğini gözler önüne sermiştir. Bu yapılar, geçmişin sessiz tanıkları olarak, geleceğin tarihsel bilincinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Akalın, Ş. (2002). Kervansaray. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 25, s. 299-302). içinde İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.

Akça, M. (2008). *Tarihi Yarımada İçerisinde Bulunan Hanlar Bölgesinin Kentsel Tasarım İlkeleri Açısından İncelenmesi.* İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

Alp, B. (2015). II. Abdülhamid'in Panislâmist politikası. *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi, 1*(2).

Ayverdi, E. H., & Yüksel, İ. A. (1976). *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi.* İstanbul: Baha Matbaası.

Ayverdi, E. H., & Yüksel, İ. A. (1989). *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri.* İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.

Bayraktar, D. (2009). *Tanzimat'ın ilk yıllarında Bolu(şer'iye sicilleri 1838-1850).* Ankara: BAMER.

Bayraktar, D. (Dü.). (2009). *Tanzimat'ın İlk Yıllarında Bolu.* Bolu: BAMER.

Baytal, Y. (2000). Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Poliitikaları. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*(11), s. 23-32.

Bey, M. K. (2008). *Ayanlar Devrinde Bolu.* (H. Birgören, Dü.) Bolu: Bolu Araştırmaları Merkezi.

Bolu Valiliği. (1998). *Bolu 1998 Yıllığı.* Ankara: Plaka Matbaa.

Bozdoğan, S. (2012). *Modernizm ve Ulusun İnşası.* İstanbul: Metis Yayınları.

Bozkurt, N. (2005). Minber. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 30, s. 101-103). içinde İstanbul.

Boztaş, A. (2006). *Islahat Döneminde Bolu Tarihi (1868-1869) 937 No'lu Şer'iye Sicili Defterine Göre.* Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Can, H. (2021). Günümüze Ulaşamayan Erken Osmanlı Dönemine Ait Bir Yapı: Bolu Ak Mescid (Leylekler Camii). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 23*(44), s. 481-499.

Ceylan, Z. (2015). *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi.* Ankara: Gazi Üniversitesi.

Çelik, Y. (2005). *Hüsrev Mehmet Paşa Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Çelik, Y. (2013). *Şeyhü'l Vüzera Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Dağlı, Y., & Kahraman, S. A. (2013). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt 2). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.

Dikmen, Ç. B., & Toruk, F. (2017). Sosyo-Kültürel Sürdürülebilirlik Kapsamında Gerede (Krateia) Hanlar Bölgesi'nin Değerlendirilmesi. *TÜBAV Bilim Dergisi, 10*(2), s. 11-26.

Doğan, C. (2016). *Tekirdağ Kent Merkezindeki Son Dönem Osmanlı Kamu Yapıları (XIX. - XX. YY).* Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.

Dolama, M. (2006). *875 Numaralı Şer'iye Sicil Defterine Göre Tanzimat-ı Hayriye'nin İlk Yıllarında Bolu (1841-1844).* Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Ergin, O. (1942). *Türkiye Maarif Tarihi* (Cilt 4). İstanbul: Osmanbey Matbaası.

Ergin, O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi I-II.* İstanbul: Eser Matbaası.

Erken, S. (1977). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler* (Cilt 2). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Ertuğrul, A. (2009). 19. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 7*(13), s. 293-312.

Erzincan, T. (2005). Mihrap. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 30, s. 30-37). içinde İstanbul.

Esen, S. Ö. (2016). *Bolu İli Seben İlçesi Dedeler Köyü Cuma Camii Restorasyon Önerisi.* Ankara: Gazi Üniversitesi.

Eyice, S. (1975). *Tarihte Bolu.* İstanbul: Yenilik Basımevi.

Garipoğlu, N. (2014, Eylül 25). *Akpınar Cami (Keçeci Mehmet Camisi)*. Mart 24, 2024 tarihinde bolugundem.com:

https://www.bolugundem.com/makale/11971028/nadir-garipoglu/akpinar-cami-kececi-mehmet-camisi adresinden alındı

Goodwin, G. (2012). *Osmanlı Mimarisi Tarihi.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Gülaçtı, İ. E. (2018). *Sultan II. Abdülhamit ve Görsel Propaganda.* İstanbul: Efe Akademi Yayınları.

Gülenaz, N. (1998). *İstanbul'daki 19. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Ticaret Han ve Pasajlarının Stil ve Fonksiyon Bakımından İncelenmesi.* İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

Güler, N. (1998). *Bolu İli Geleneksel Konut Mimarisi Üzerine Bir Araştırma ve Koruma Önerileri.* İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

Gündüz, F. (2005). Minare. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 30, s. 98-101). içinde İstanbul.

Güran, C. (1976). *Türk hanlarının gelişimi ve İstanbul hanları mimarisi.* İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Halil İnalcık, D. Q. (Dü.). (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (Cilt 2). İstanbul: Eren Yayıncılık.

İnalcık, H. (1999). Hüsrev Paşa (Koca) . *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 19, s. 41-45). içinde İstanbul.

Kahraman, S. A. (Dü.). (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (Cilt 2).

Karateşer, B. (2017). Sultan İkinci Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme. *The Journal of Academic Social Science Studies*(57), s. 423-434.

Kemal, İ. (1991). *Tevarih-i Al-i Osman* (Cilt 2). (Ş. Turan, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Konrapa, Z. (1964). *Bolu Tarihi.* Bolu: Bolu Vilayet Matbaası.

Kuban, D. (2002). *Mimarlık Kavramları.* İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.

Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi.* İstanbul: Yapı Endüstri Merkez Yayınları.

Küçük, C. (1988). Abdülhamid II. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 1, s. 216-224). içinde İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Mülayim, S. (2008). Revak. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 35, s. 22-224). içinde İstanbul.

Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür.* (G. Ç. Güven, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Orhonlu, C. (1992). Bolu. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi* (Cilt 6, s. 276). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Ortaylı, İ. (2001). *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği.* İstanbul : Hil Yayınları.

Ortaylı, İ. (2019). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı.* İstanbul: Kronik Kitap.

Önkal, A., & Bozkurt, N. (1993). Cami. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 7, s. 46-56). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Özer, B. (2017). *Bolu'da Osmanlı Dönemi Cami ve Hamamları.* (H. Tunçay, Dü.) Tunçay Yayıncılık.

Özgür Yıldız, Ş., & Özsüner, A. (2020). Bolu Göynük'te Türk Devri Mimarisi. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(2).

Özkan Tekneci, Z., & Ersoy, B. (2022). 19. Yüzyıl İstanbul Minarelerinin Konum, Form, Malzeme ve Süsleme Özellikleri. *Sanat Tarihi Dergisi, 31*(2), s. 1455-1485.

Özlü, Z. (2006). Göynük Kent Merkezinde Bulunan Vakıflar ve Vakıf Görevlileri. *EKEV Akademi Dergisi, 10*(26), s. 193-208.

Paşazade, A. (2003). *Osmanoğulları'nın Tarihi.* (K. Yavuz, & M. Y. Saraç, Çev.) İstanbul: K Kitaplığı Yayınları.

Soydemir, S. (2016). *Bir Şehrin Aynası Bolu.* Bolu: Bolu Araştırmaları Merkezi.

Süme, M. (2013). *Evliya Çelebi'nin İzinde Bolu.* Bolu: Bengü Yayınları.

Şen, Y. (2021, Kasım 14). *Dörtdivan Çavuşlar Camii'ndeki İki Kitabe*. Şubat 16, 2024 tarihinde dortdivandunyasi.com: https://dortdivandunyasi.com/yazarlar/yazi/dortdivan-cavuslar-camii-ndeki-iki-kitabe-582.html adresinden alındı

Şener, Y. S., & Bayram, T. (2020). Bolu Göynük Eski Hükümet Konağı Restorasyon Yapım İşi. *Koruma ve Onarım Uygulamala Projeleri Çalıştayı 2020* (s. 16-18). Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi.

Şenyurt, O. (2010). II. Abdülhamit Döneminde İki Ünlü Saray Mimarının Saray İlişkileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*.

Taş, K. Z. (1993). *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı.* Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Texier, C. (2002). *L'Asie Mineure (Küçük Asya).* Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Topçubası, M. (2009). *19. Yüzyılda Kastamonu Eyaleti'nde Kamu Yapıları ve Yeniden Kullanım Sorunları.* İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

Türkmen, H. N. (2023). Yedi Bölgeden Yedi Osmanlı Hükümet Konağına İlişkin Mimari Bir Analiz. *Mimarlık ve Yaşam Dergisi, 8*(1).

Ülgen, A. (1995). Türk Mimarisinde Minarenin Gelişimi. V. M. Çetin (Dü.) içinde, *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı* (s. 495-508). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yurtışığı, I. (2009). *979 Numaralı Bolu Şer'iyye Sicilinin 19. Yüzyıl Bolu Tarihine Katkıları.* Bolu: Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.

Yüksel, İ. A. (1993). *Bolu Yıldırım Bayezid Kulliyesi Hamamlar ve İmaret Camii.* İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İNTERNET KAYNAKLARI

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ta%C5%9Fhan,_Bolu#cite_note-3 (E.T. 03.12.2023)

GÖRSEL KAYNAKLARI

https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bolu/kulturenvanteri/mengen-guney-koyu-eski-koy-camisi (E.T. 11.03.2024

https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bolu/kulturenvanteri/kiliseli-han (E.T. 03.05.2024)

https://www.bolununsesi.com/haber/156854/kiliseli-tuccar-hani-turizme-kazandirilmali (E.T. 03.05.2024)

https://www.arkeolojikhaber.com/haber-kiliseli-tuccar-hani-restore-edilecek-15805/ (E.T. 03.05.2024)

https://www.arkeolojikhaber.com/haber-kiliseli-tuccar-hani-restore-edilecek-15805/ (E.T. 03.05.2024)

ARŞİV KAYNAKLARI

BOA., ŞD., 130/36

BOA., İ.EV., 16/76

BOA., BEO., 407/30466

BOA., BEO., 906/67950

BOA., ŞD., 139/56

BOA., DH.MKT., 2321/23

BOA., DH.MKT., 1351/29

BOA., DH.MKT., 1474/10

BOA., İ.DH., 1122/87731

BOA., İE.EV., 6/646

EKLER

Yapı Adı	İlçe / Köy	İnşa Yılı	Banisi	Mimar / Usta
Yıldırım Bayezid Cami	Merkez	1899	II. Abdülhamid	Andon Kalfa
Ağda Cami	Merkez	1892-1894	-	-
Karamanlı Cami	Merkez	1892-1897	-	-
Tabaklar Cami	Merkez	1897	Tahsin Ağa	-
Keçeci Mehmet Cami	Merkez	-	-	-
Gazi Süleyman Paşa Cami	Göynük	1878	II. Abdülhamid	-
Çavuşlar Cami	Dörtdivan	1821 - 1874	-	-
Güneyköy Cami	Mengen – Güneyköy	1804	Saka oğlu Memiş Ağa	-
Dedeler Cami	Seben – Dedeler	186?	-	-
Nimetli Köyü Cami	Seben – Nimetli	1845	-	-
Bolu Hükümet Konağı	Merkez	1811	Hüsrev Paşa	-
Göynük Hükümet Konağı	Göynük	1887-1889	Kami Efendi	-
Taşhan	Merkez	1804/5	Serbevvab Hacı Abdullah Ağa	-
Kiliseli Han	Gerede	1897 – 1898	-	-

Ek 1: 19. *Yüzyıl Bolu Anıtsal Yapıları*

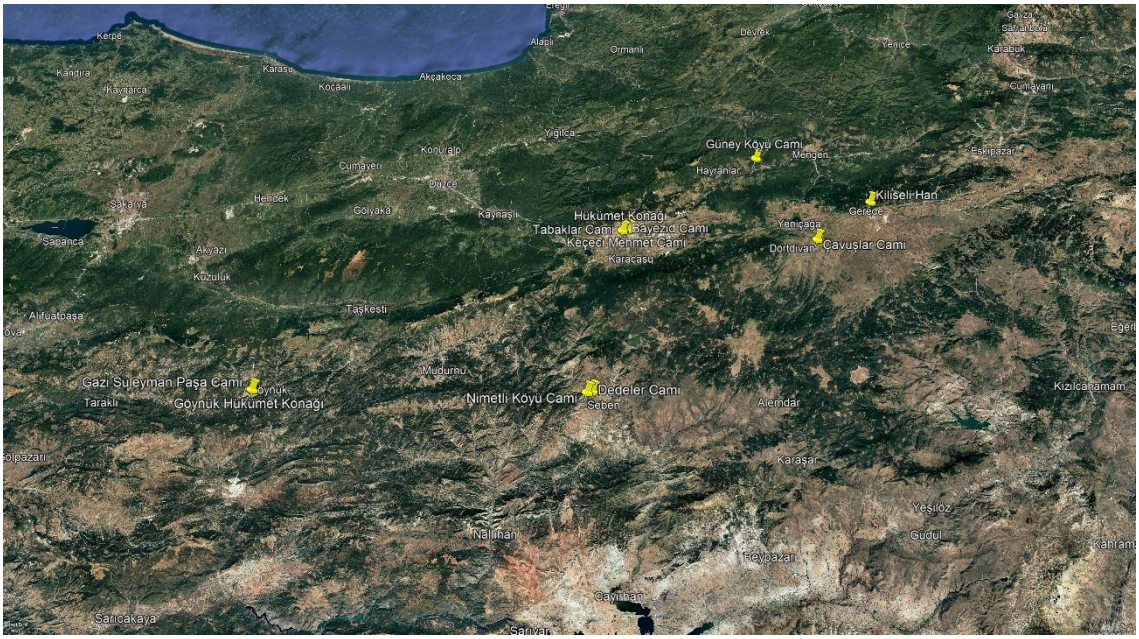

Ek 2: *19. Yüzyıl Bolu Anıtsal Yapıları İl Genelinde Dağılımları*

Ek 3: *Bolu İl Merkezinde Yer Alan Yapıların Dağılımı*

Ek 4: *Göynük İlçe Merkezinde Yer Alan Yapıların Dağılımı*

Ek 5: *Seben İlçesinde Yer Alan Yapıların Dağılımı*

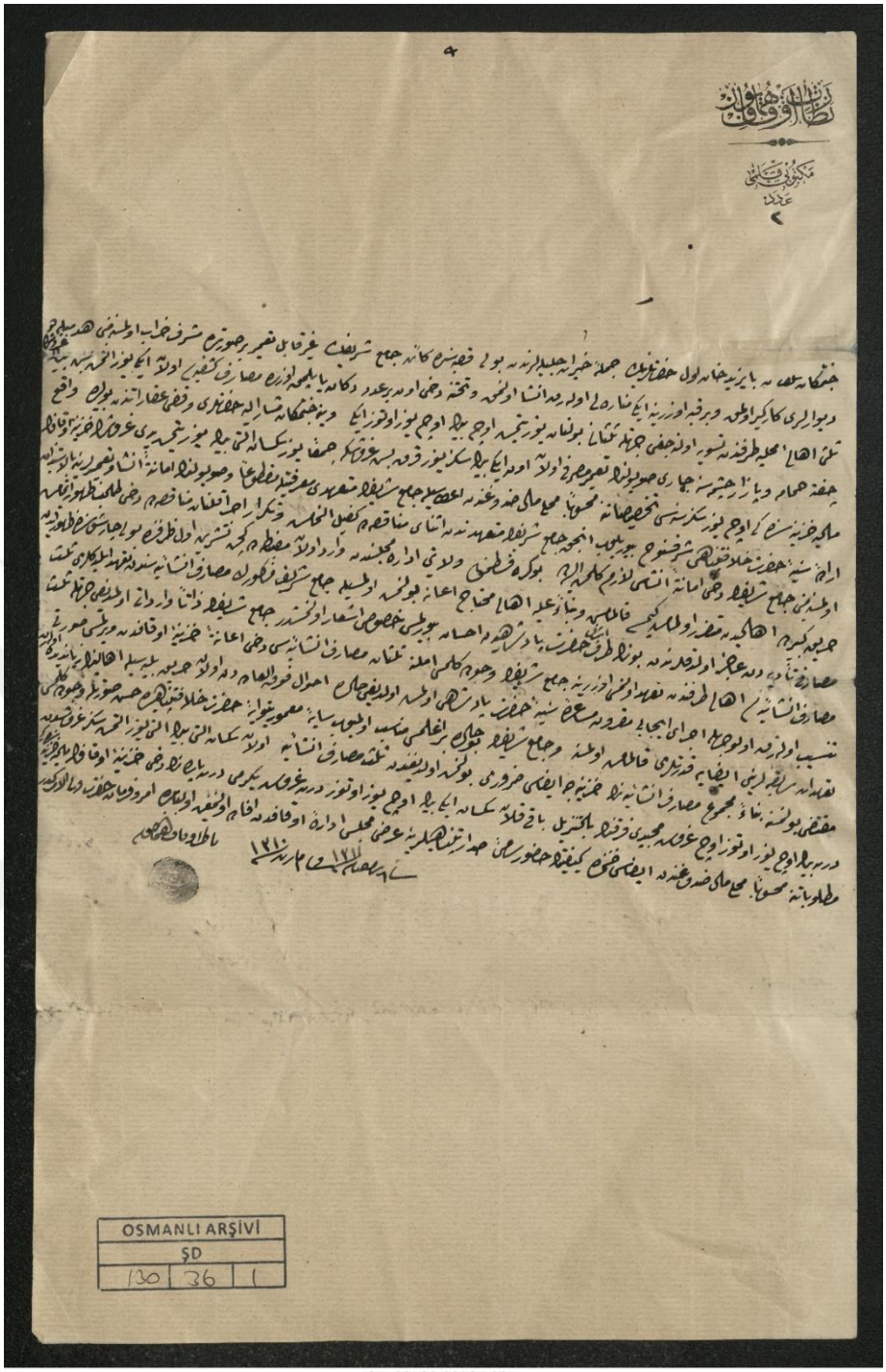

ŞD.00130.00036.001

Ek 6: BOA., ŞD., 130/36

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

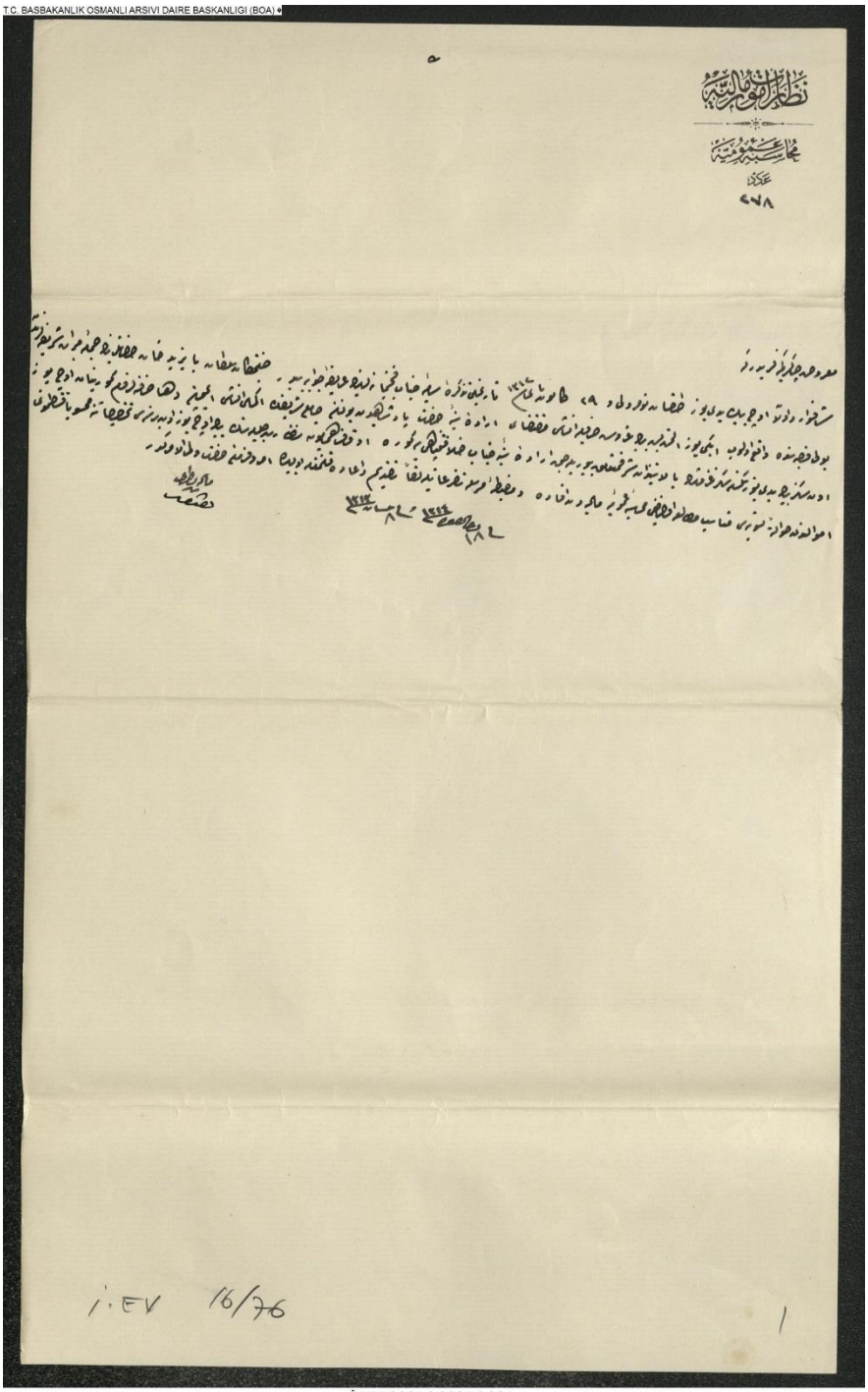

İ.EV.00016.00076.001

Ek 7: BOA., İ.EV., 16/76

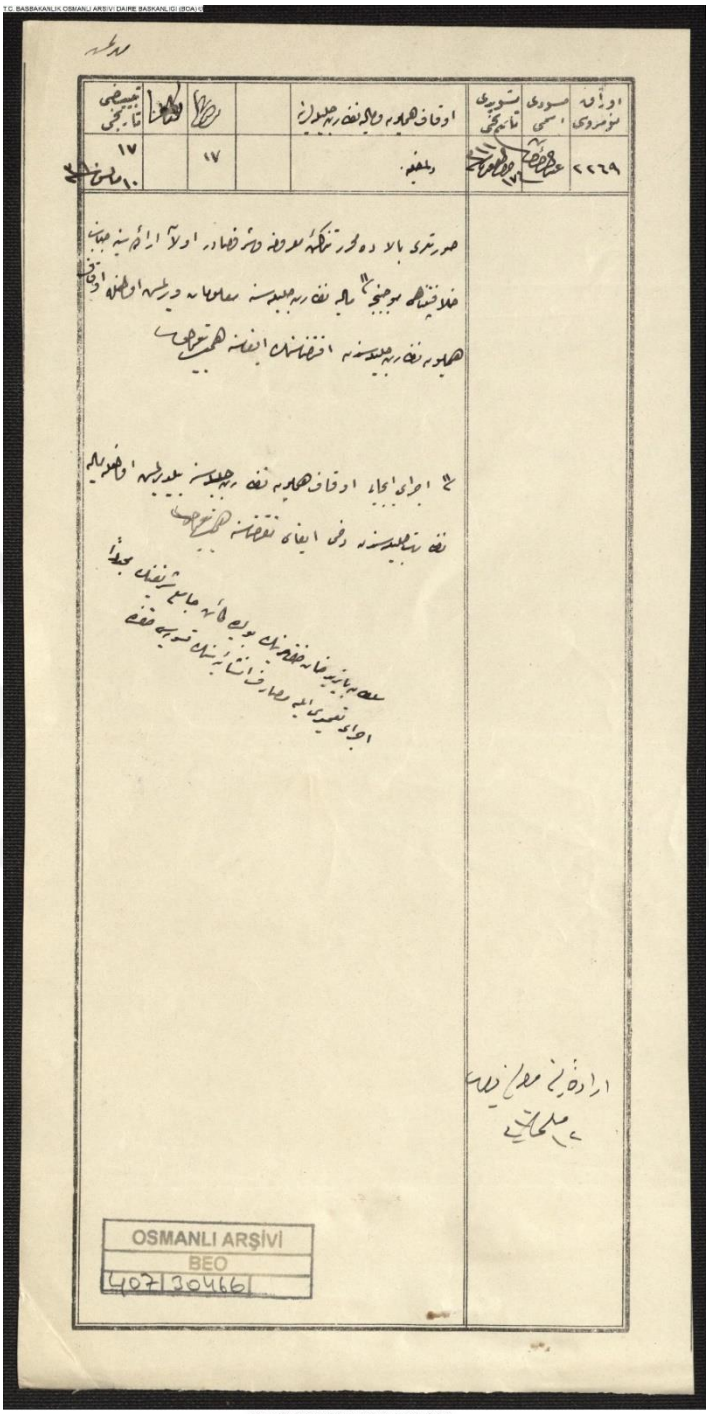

BEO.000407.030466.001

Ek 8: BOA., BEO., 407/30466

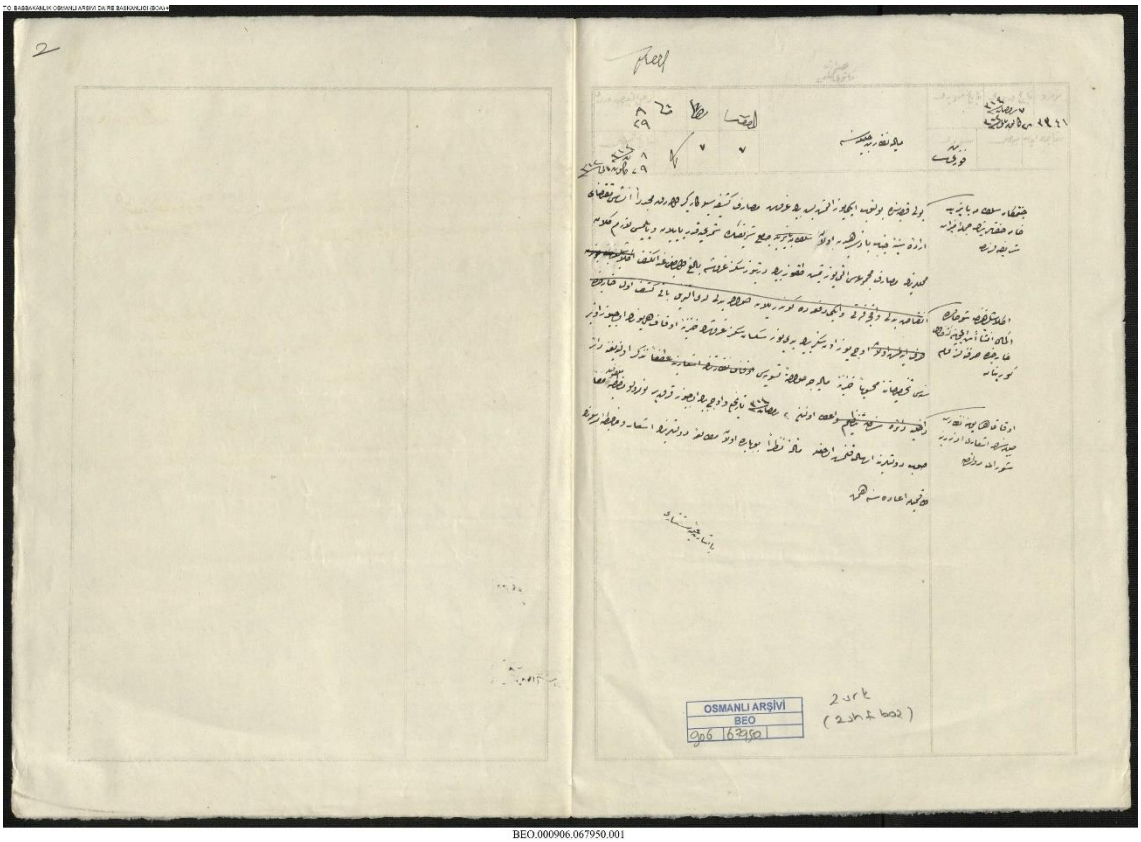
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI İSTANBUL
OSMANLI ARŞİVİ
BEO
906 67950
2 yrk
(2 yn 1 boş)
BEO.000906.067950.001

Ek 9: BOA., BEO., 906/67950

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

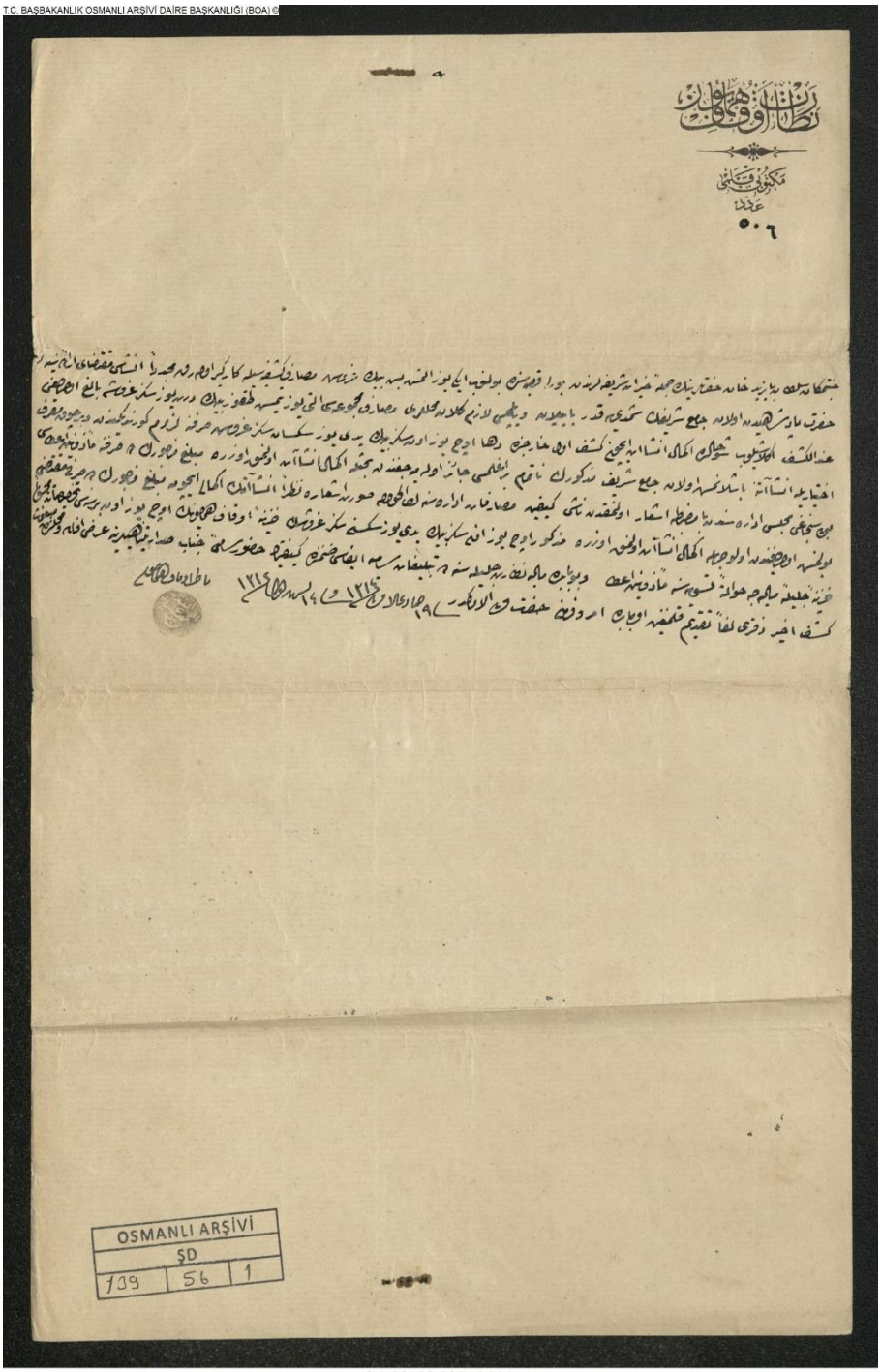

ŞD.00139.00056.001

Ek 10: BOA., ŞD., 139/56

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

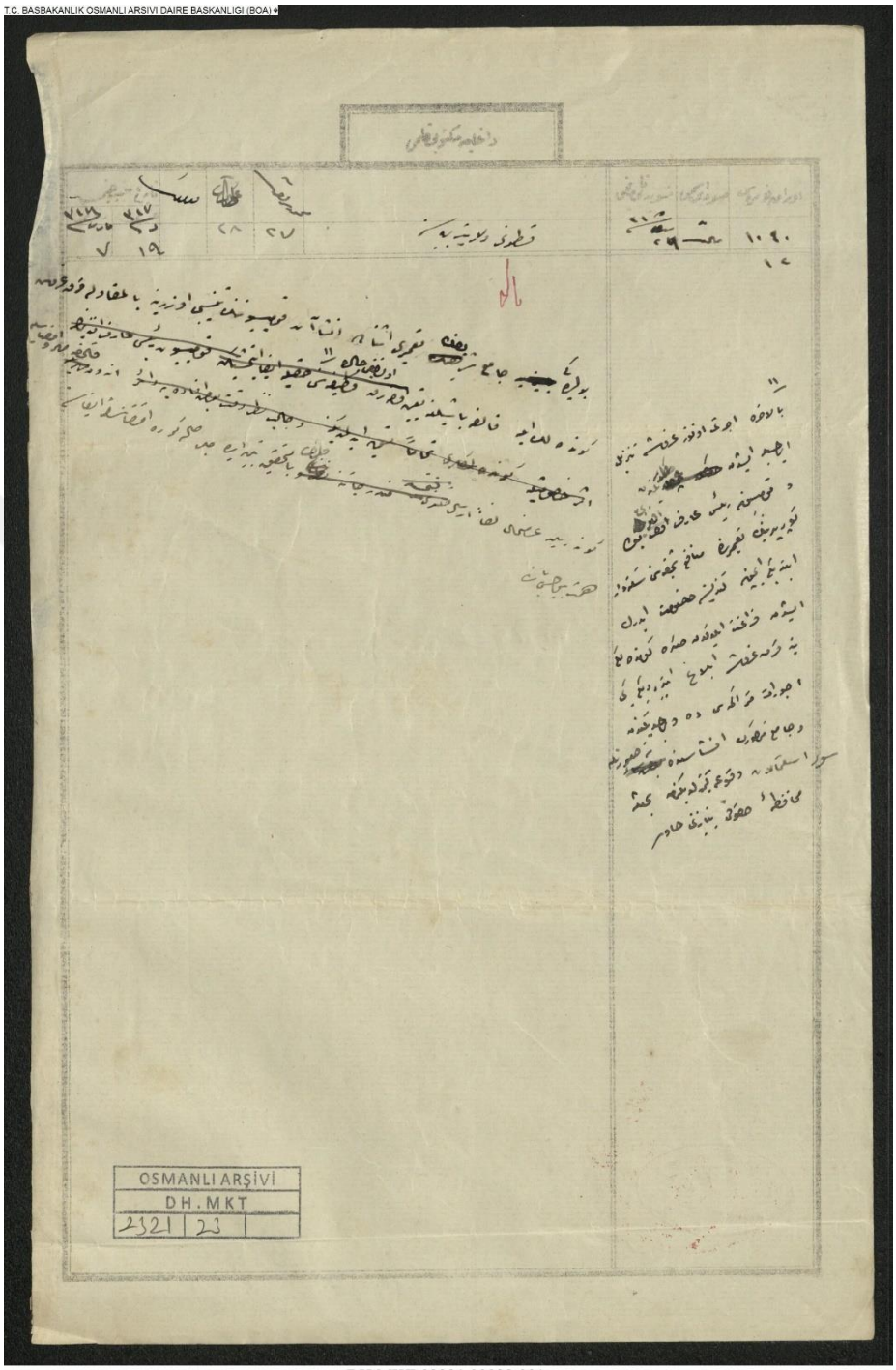

DH.MKT.02321.00023.001

Ek 11: BOA., DH.MKT., 2321/23

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

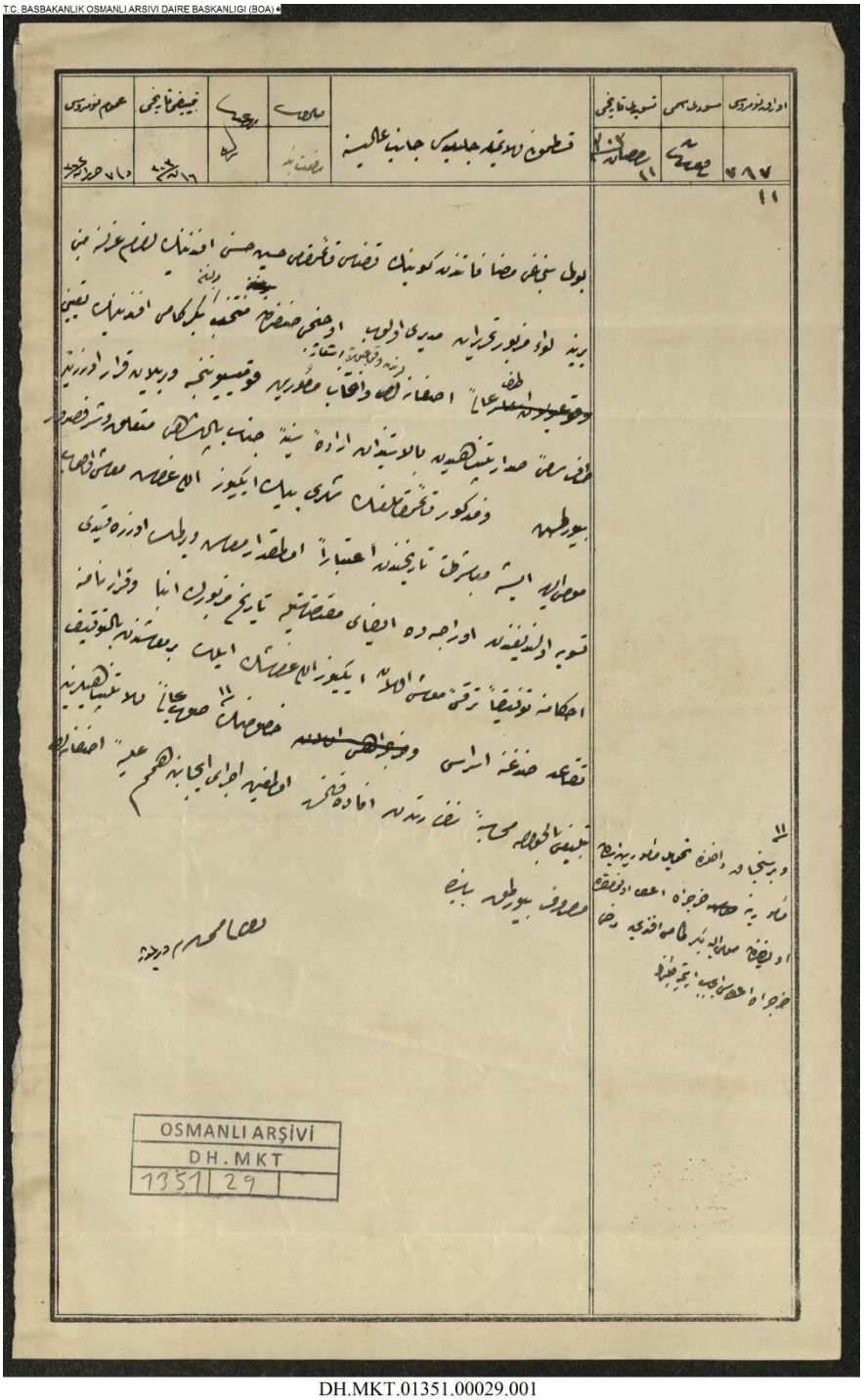

OSMANLI ARŞİVİ
DH.MKT
1351 29

DH.MKT.01351.00029.001

Ek 12: BOA., DH.MKT., 1351/29

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

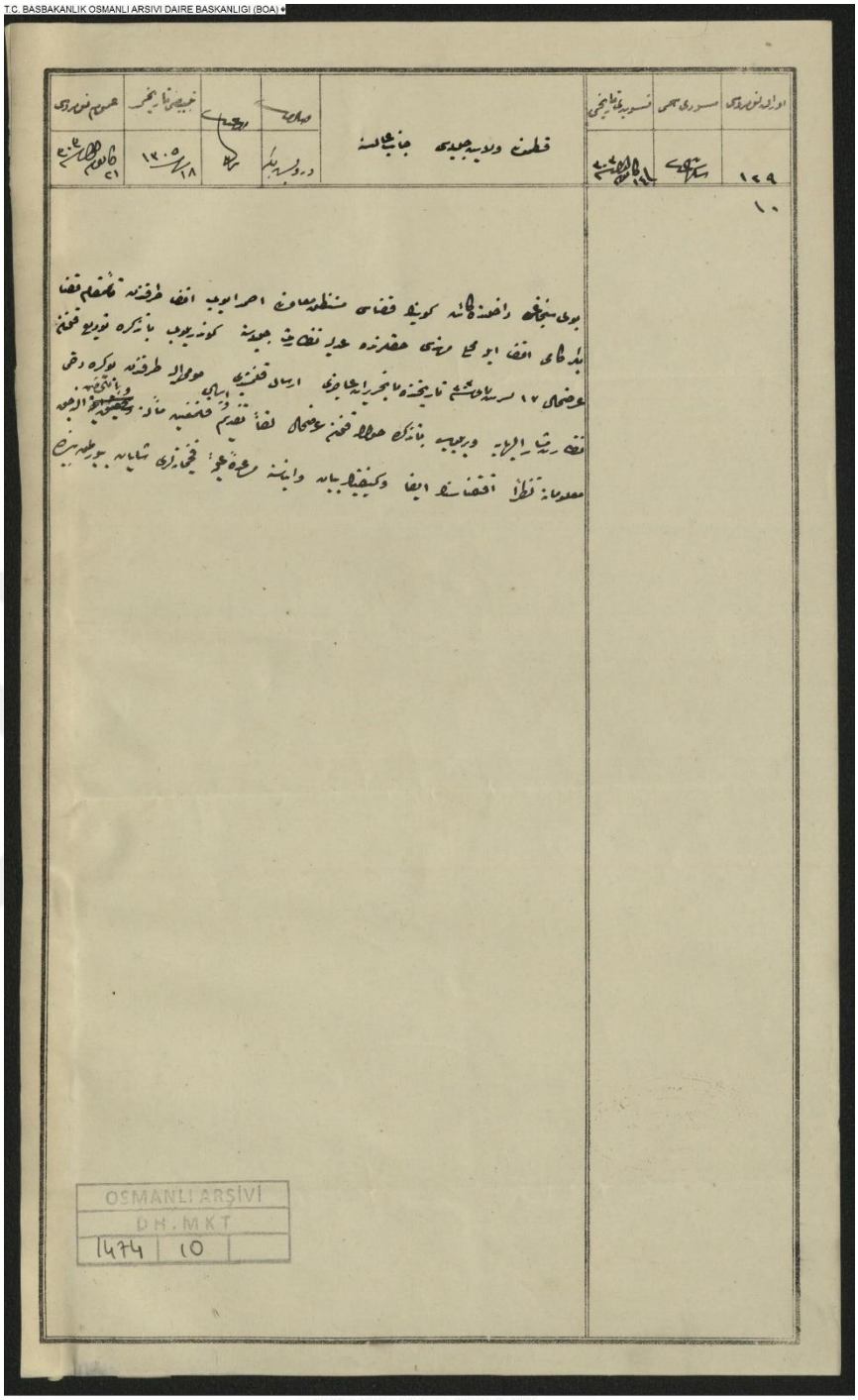

OSMANLI ARŞİVİ
DH.MKT
1474 10

DH.MKT.01474.00010.001

Ek 13: BOA., DH.MKT., 1474/10

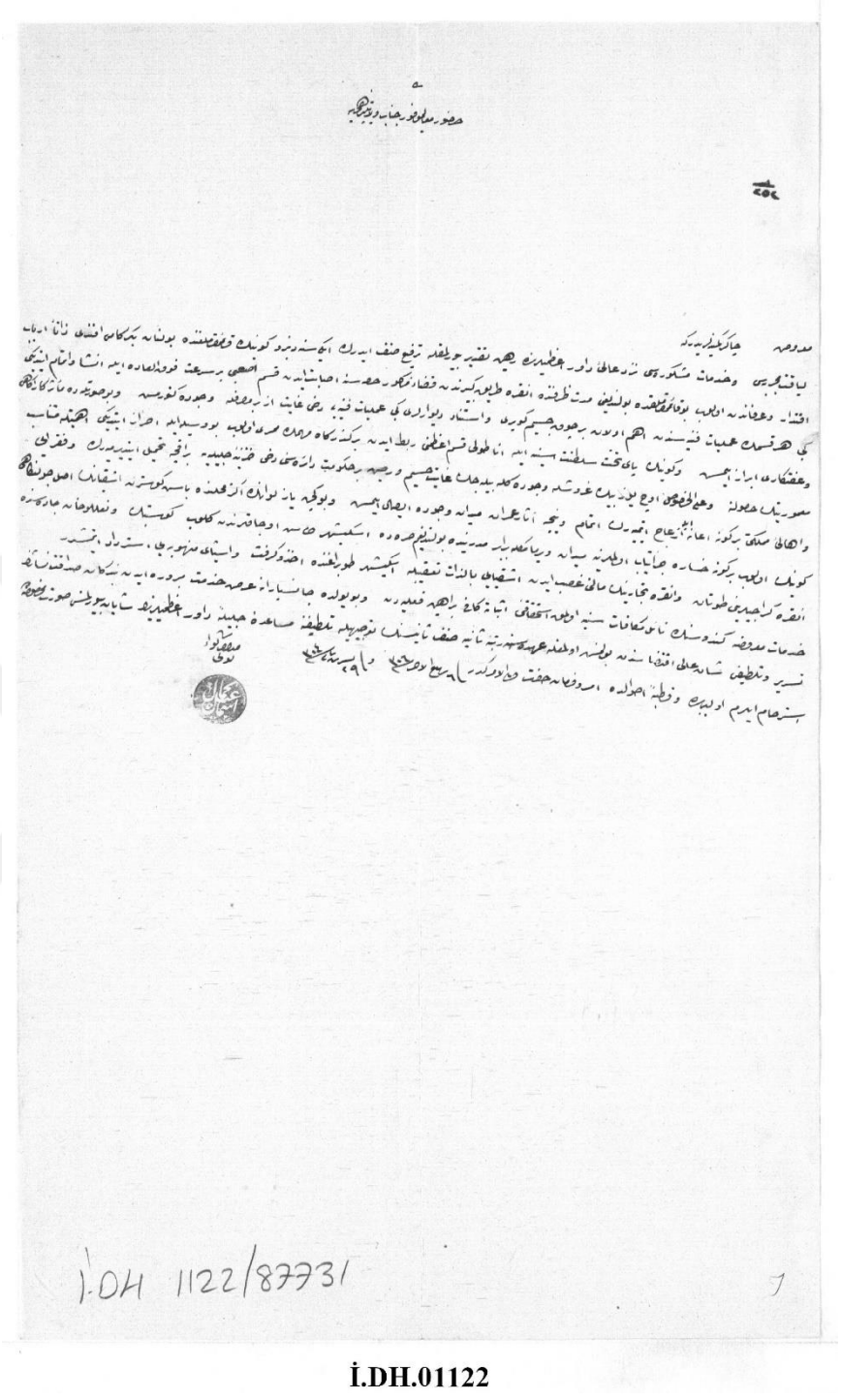

İ.DH 1122/87731

İ.DH.01122

Ek 14: BOA., İ.DH., 1122/87731

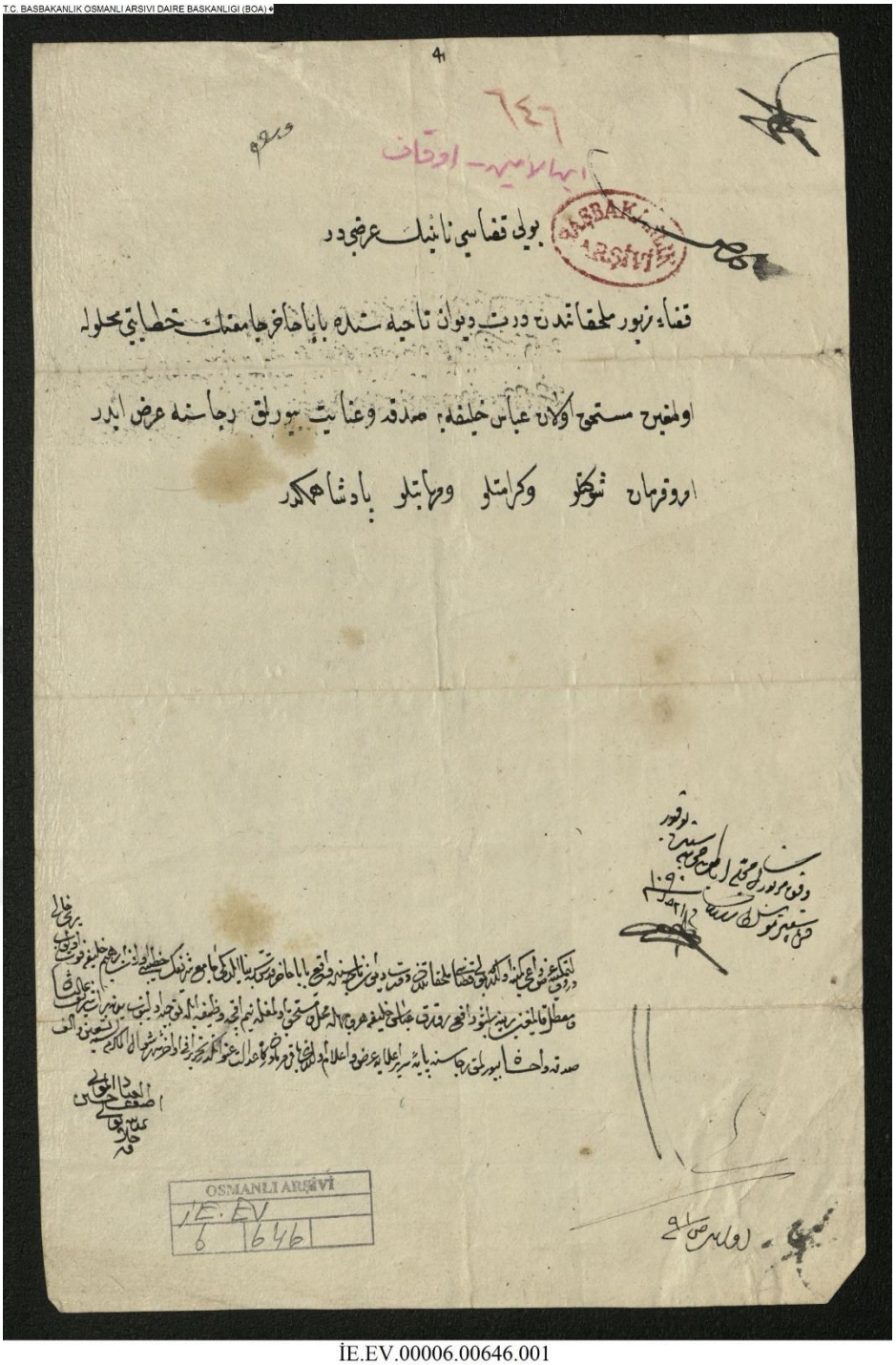
T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)
OSMANLI ARŞİVİ
İE.EV
6 646

İE.EV.00006.00646.001

Ek 15: BOA., İE.EV., 6/646